

74.00
A15

Ф. Р. АБДУРАХМОНОВ

ПЕДАГОГИК СОЦИОЛОГИЯ

CH0000036503

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Ф.Р.Абдурахмонов

ПЕДАГОГИК СОЦИОЛОГИЯ

«Noshir» nashriёti
Тошкент–2015

УЎК: 37.015.32

КБК: 28.03

A12

Такризчилар:

Э. Ғозиев – *психология фанлари доктори, профессор;*
С. Ҳасанов – *педагогика фанлари доктори, профессор;*
Х. Омонов – *педагогика фанлари доктори, профессор;*
Г. Т. Маҳмудова – *фалсафа фанлари доктори.*

Абдурахмонов, Ф. Р.

A12 Педагогик социология./ Ф. Р. Абдурахмонов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: Noshir, 2015. – 248 бет.

ISBN: 978-9943-4466-2-5

Жамиятимиз тараққий этиб борар экан, бунда ёш авлоднинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти кун сайин ўсиб боради. Ёшлар бу жамиятнинг келажаги. Уларни жамиятга фойдали инсон қилиб тарбиялаш давлат ва жамият олдида турган долзарб масалалардан биридир. Инсон ижтимоийлашуви, унинг таълим-тарбияси масалалари кўпгина фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Педагогик социология эса, айнан шу масалалар билан шуғулланиб, инсон таълим-тарбияси ва ижтимоийлашувига таъсир этувчи омилларни ўрганади. Ушбу китоб педагогика, социология, ижтимоий педагогика соҳасида ўқиётган талабалар ва шу соҳага киқувчиларга тавсия этилади.

УЎК: 37.015.32

КБК: 28.03

ISBN: 978-9943-4466-2-5

© Ф. Р. Абдурахмонов, 2015

© «Noshir» нашриёти, 2015

*Ушбу китобни падари бузрукворларимиз
Раҳимжон Абдурахмонов ва Эркин Юсуповларнинг
ёрқин хотирасига бағишлайман.*

КИРИШ

Дунё манзараси кундан-кунга ўзгариб, ўзига хос тарзда ижтимоий-тарихий ҳодисалар юз бериб бормоқда. Бу ўзгаришлар кўз ўнгимизда ва инсониятнинг иштироки билан содир бўлмоқда. Бир авлоднинг ҳаёти давомида дунёда жуда кўплаб ўзгаришлар содир бўлади ва бу ўзгаришлар ҳаёт билан боғлиқ ҳолда ҳам ижтимоий, ҳам тарихий жараён сифатида давом этиб келмоқда. Фан ва ишлаб чиқаришда янги технологияларнинг пайдо бўлиши, ижтимоий муносабатларда инсон билан боғлиқ ўзгаришларнинг содир этилиши, жаҳон харитасида янги давлатларнинг пайдо бўлиши, инсоннинг ҳаёт фаолиятига таъсир этиб бораётган экологик масалалар, инсонлар эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ бўлган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва энг муҳим масалалардан бири бўлган маънавий ўсиш, такомил топиш каби кўплаб муаммолар борки, булар инсоннинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини ўтказиб борувчи муҳит ва шароитларни вужудга келтиради.

Ўзбекистонда ҳам улкан ўзгаришлар содир бўлди. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритди, дунё мамлакатлари билан тенг муносабатларга киришиб, ўз имкониятларини, ютуқларини намоиш қилиб келмоқда. Кўриниб турибдики, дунё ўзгармоқда. Бу жараёнда инсоннинг ўзи ҳам ўзгармоқдами? Ҳа! Ўзгармоқда. У энди ўзлигини англаб бораётган, ўз ҳуқуқи ва эркинлиги учун интилаётган инсонга айланиб бормоқда.

Албатта, инсоннинг онги, тафаккури, дунёқараши ўзгариб бормоқда, унга инсоният яратган янгиликлар, фан-техника ва технология ютуқлари, жамият ва табиатдаги ўзгаришлар ўз

таъсирини ўтказиб бормоқда. Жамият, инсоният ўзининг келажаги бўлган ёшлар тарбиясига, уларнинг жамият тараққиётига таъсирини ўрганишга жуда катта эътибор бериб келмоқда. Шунини айтиш жоизки, ёшларни тарбиялаш ҳамда уларнинг ижтимоийлашувига катта авлоднинг масъулияти улкандир. Лекин катта авлод ҳар доим ҳам янгиликни қабул қилавермайди, янгича ўйлашга, тафаккур қилишга, ўз ҳаёт услубини ўзгартиришга ҳар доим ҳам тайёр эмас. Дейлик, компьютерлаштириш, тил ўрганиш билан боғлиқ жараёнлар, дунёга бўлган янгича қараш ва муносабатларни олиб кириш қийин масалалардан ҳисобланади. Лекин замонавий таълим-тарбия шунини талаб қилмоқда. Демак, инсоннинг ижтимоийлашувида ўзига хос янги қирралар пайдо бўлдики, болалар ва ёшлар уни реал ҳодиса сифатида қабул қиладилар.

Бошқача айтганда, инсоннинг ривожланиши ўзгариб бораётган ҳозирги шароитда уни ўраб турган борлиқ билан боғлиқдир. Инсоннинг уни ўраб турган борлиқ билан ўзаро алоқаси «ижтимоийлашув» деган ном билан аталади. Ижтимоийлашув жараёнида жуда кўплаб омиллар инсоннинг таълим-тарбияси шаклланишига ўз таъсирини ўтказди. Ўзгариб боровчи инсоннинг жамиятда ижтимоийлашувига ва унинг шаклланишига таъсир этувчи муҳитни ўрганадиган фан – педагогик социология деб юритилади. Биз юқорида кўрсатиб ўтган кўплаб омиллар айнан инсонга таъсир этиб, педагогик социологиянинг ўрганиш объектига киради. Инсон атрофдаги муҳит асосида, уларнинг берадиган билимлари натижасида шаклланиб боради. Педагогик социология – бу педагогика соҳасида давлат ва жамият олиб бораётган амалий ва назарий ишларни социологик қонунлар асосида ўрганиш, таҳлил қилиш орқали жамиятда инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этаётган педагогика, таълим-тарбия қонунларини инсонга, гуруҳга, жамиятга таъсирини ўрганувчи фандир.

Педагогик социология – таълим-тарбиянинг инсон ижтимоийлашувидаги ўрни ва аҳамиятини, бу таълим-тарбияга

таъсир этувчи ижтимоий муҳитни. инсонга хос бўлган ва уни таълим-тарбия олишга таъсир этиб турувчи индивидуал-психологик хусусиятлар, жараёнлар ва унинг натижаларини, гуруҳларда ва жамоаларда юз берувчи мулоқотларни, инсонга хос бўлган фаолият турларини ўрганиш орқали педагогик социологиянинг фан сифатида ўзига хос бўлган қонун-қоидаларни, механизмларини очиб беради.

Педагогик социология фанини жамиятнинг тараққиётига таъсир этувчи энг асосий омил, яъни инсоннинг таълим ва тарбия бериш орқали ижтимоийлашувига таъсир этувчи муҳитни, уни ташкил этувчи элементларни, тизимларни, таъсир этувчи механизмларни ўрганиш орқали ижтимоийлашиб бораётган инсоннинг жамият учун фойдали шахс сифатида шаклланишига ўз таъсирини ўтказадиган ва таҳлил қиладиган фан деб баҳоласак бўлади.

Ушбу китоб шу соҳага тегишли бўлган билимлар тизimini шакллантириш билан бирга талаба ёшларга, педагогика соҳасида фаолият юритадиган мутахассисларга педагогик социологияга тегишли бўлган билимларни ўзлаштириш ва ўз меҳнат фаолиятларида ундан унумли фойдалана олиш мақсадида ёзилди. Педагог ўз фаолиятида педагогик социологияга хос бўлган қонунлар ва механизмлардан фойдаланиш орқали таълим-тарбия ишини унумли ва фойдали олиб боради, деган умиддамиз.

ПЕДАГОГИК СОЦИОЛОГИЯ ИЛМИЙ БИЛИШНИНГ ЙЎНАЛИШИ СИФАТИДА

Ҳозирги замон педагогикаси ва педагогик социологияси тараққиёти

Ўзбекистонда маънавий баркамол, жисмоний соғлом ёш авлодни тарбиялашга катта эътибор бериб келинмоқда. Бу борада белгиланган режаларни амалга ошириш Ватанимизни келажакда ривожланган дунёвий демократик давлатлардан бирига айлантиришнинг муҳим шартларидан биридир. Буюк давлатнинг пойдеворини соғлом, билимдон, зукко ва келажакни аниқ кўра оладиган ёш авлодларгина барпо эта олади. Бунга ёш авлодни тарбиялаб бориш, уларнинг тафаккур чегараларини кенгайтириб, билимдон, зийрак ва интилувчан қилиб вояга етказиш орқали эришиш мумкин. Болалар тарбиясига жуда кўп омиллар таъсир этади. Шундай омиллардан бири – бу унга таъсир этаётган ижтимоий муҳит ҳисобланади. Ёшларни тарбиялашда педагогика, педагогик социология ва бошқа қатор фанларнинг таъсири жуда каттадир. Педагогик социология ёш фан бўлиб, узоқ вақтлар социология, педагогика фанларининг таркибида ривожланиб, уларнинг шаклланиши учун ўз ҳиссасини қўшиб келган алоҳида фандир. Ўзбекистонда ёш авлодни тарбиялаш ва таълим беришга жуда катта эътибор бериб келинаётган соҳалардан биридир. Бу ҳақда И. А. Каримов шундай фикр билдиради: «Албатта, таълим-тарбия – онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди.

Шу боис бу сохада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши Асосий қонунимизда белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир»¹.

Жамиятимиз учун зарур бўлган шахсни тарбиялаш ва унга таълим бериш – бу педагогика ва бошқа фанларнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Педагогик масалаларни ечишда эса бу фанга жуда қўплаб фанлар ўз улушини қўшиб келмоқда. Булар қаторига фалсафа, социология ва социологик педагогика фанларини киритиш мумкин.

Педагогика – бу таълим-тарбия ҳақидаги алоҳида фан ҳисобланади. Педагогика сўзи юнонча *pais* – бола, *agogos* – раҳбар сўзларидан ташкил топган. Педагогика тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари, қонунлари, унинг жамият ижтимоий тараққиёти ва шахс ривожланишидаги ролини аниқлаб беради. Педагогика сертармоқ ва у инсон ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини ўрганишни ўзига қамраб олади. У тарбия назарияси ва дидактикани ўз ичига олади. Дидактика – педагогиканинг маълумот олиш, таълим ва тарбия назариясига оид соҳаси. Дидактика мактаб ўқувчиларини маълумотли қилиш вазифаларига ва шу маълумот мазмунига, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёнига, таълим принциплари, методлари ва уни ташкил этишга оид ҳамма масалаларни ўрганади.

Маълумки, социология – бу жамиятни ўрганувчи фан. Бунда у ижтимоий муносабатларни, жамиятдаги социал уюшмаларнинг ривожланишини ва уларнинг амал қилувчи қонунларини ўрганиб боради. Педагогик социология эса – бу янги ташкил топган фан ва у социология фанининг таркибида шаклланиб келаётган, ўзига хос бўлган масалаларни жамият олдида таҳ-

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 61-бет.

лил қилаётган фан ҳисобланади. Бу ерда педагогикага хос масалаларни, унинг қонунларини, моҳиятини ва вазифаларини, жамият тараққиётига таъсирини, жамият томонидан тарбияга яратилаётган шароитларни, табиий шароит ва имкониятларни, бола тарбиясига таъсир этаётган муҳитни ва шу қабиларни педагогик социология ўзининг ўрганиш объекти сифатида қарайди. Педагогик социология социал педагогикадан фарқ қилади. Социал педагогика энг умумий тарзда социал тарбияни ўрганади, бу инсоннинг бутун умри давомида рўй берадиган ижтимоийлашишни ёки ижтимоий тарбияни ўрганадиган соҳа ҳисобланади. Педагогик социология эса, социал педагогикадан фарқ қилган ҳолда инсоннинг тарбияланишига таъсир этувчи муҳит, яъни жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг таъсирини, бунда катта-кичик гуруҳларни, жамиятдаги ривожланиб бораётган тизимларни, алоҳида олинган инсонларни, жамоа ва оилаларни, шунингдек, табиий муҳитни ҳам ҳисобга олган ҳолда ўрганади. Педагогик социология бола тарбияси ва ундан кейинги тарбия йўналишларини ўрганиб, ижтимоий муносабатларда ўз имкониятларини кенгайтириб боради. Бунга жамиятнинг ўзи имкониятлар яратади. Чунки жамиятга янги кўринишдаги инсон, жамиятнинг ривожланиши учун керак бўлган шахс типи керакдир. Шунинг учун ҳам педагогик социология тарбияга хос бўлган янги усулларни излайди. Бунинг учун у жамиятдаги мавжуд бўлган кўплаб ижтимоий муносабатларни ўрганади ва уларнинг бола тарбиясига таъсирини кўрсатиб беради. Маълумки, бола ҳар хил кўринишга эга бўлган жамоаларда тарбия топади, унинг тарбиясига ҳар хил кўринишга эга бўлган жамоалар таъсир этади. Уларни жамиятга керак бўлган шахс сифатида тарбиялашга таъсири, албатта, бўлади. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия ва унга яратилаётган муҳит бола ва бошқалар тарбиясига ўз таъсирини кўрсатади. Бу фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиб боришига жуда кўп омиллар таъсир этган. Бу омиллар объектив ва субъектив томонлар билан боғлиқдир. Биринчидан, жамиятнинг ўзгариб

бориши билан, ундаги салбий ва ижобий омилларнинг таъсири натижасида шаклланаётган инсон ва унинг онги, дунёқараши-нинг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Иккинчидан, ҳар бир жамиятда мавжуд бўлган миллий ва умуминсоний кадриятларни тўғри тушуниш, уларга амал қилиш, ўз ҳаёти давомида улардан фойдаланишни англаш. Учинчидан, ёшларга берилаётган билимларни, амалий тажрибаларни уларнинг онгига нечоғлик сингиб бораётганлиги, янги авлод бўлиб дунёга келган инсонларни тўғри тарбиялаш ва бу тарбиянинг роли, аҳамиятини билишга интилиш. Тўртинчидан, дунёга кенг тарқалган интернет ва бошқа оммавий ахборот воситалари бола тарбиясига нечоғлик таъсир этиб, уларни жамиятга ва инсониятга керакли қилиб тарбияланишини билиб бориш. Бешинчидан, ёшларга маънавий таъсир этиб, инсоният маданиятини янада юксакликка олиб чиқиш, янги билимларни вужудга келтириш.

Педагогик социология ўз олдида турган масалаларни ҳал этиш учун ўзига хос бўлган усуллардан кенг фойдаланади. Усул – бу масалани ечишнинг йўли. Педагогик социология ўзига хос янги фан сифатида шаклланиб бориш билан бирга кўпгина фанларнинг методларида фойдаланади. Дейлик, педагогика ва социология, психология ва фалсафа фанлари методларида ўз масаласини ҳал этишда фойдаланади. Педагогик социология таълим ва тарбия масаласининг жамият тараққиёти учун зарурлилик даражасини, унга бўлган муносабат ва ижодий ёндашиш қирраларини, ёшларни тарбиялашда қўлланаётган кўплаб усуллар, методологик йўналишларни ўрганиб бориб, умумий ва хусусий усуллардан кенг фойдаланиб боради. Педагогик социология энг умумий фалсафий методлар, уларнинг ўзига хос томонларидан фойдаланади. Бу методлар педагогик социология олдида турган масалаларни кенг ва ҳар томонлама чуқур ўрганиш учун зарур ва унинг тараққиёти учун методологик аҳамиятга эга бўлган методлар ҳисобланади. Масалан, диалектик метод, унинг конун ва категориялари, синергетика, унга хос бўлган хусусиятларни кўрсатиш мумкин.

Педагогик социология, шунингдек, ўзига хос бўлган хусусий методларга ҳам суянади. Дейлик, кузатиш, эксперимент, суҳбат, анкета, ҳужжатларни таҳлил қилиш, моделлаштириш, статистик метод, олинган материалларни анализ ва синтез қилиш, умумлаштириш каби методлардан фойдаланади. Бу усулларнинг ҳар бири ўзига хос томонлари билан ажралиб туради. Педагогик социологияда кузатиш – бу таълим ва тарбия масалаларини индивидда ва жамиятдаги ўзлаштириш, муҳит, шароит билан таълим ва тарбиянинг боғлиқлик даражасини таҳлил қилишда, жамиятдаги тизимларнинг жамият ва инсон муносабатлари шаклланишидаги таъсири каби қатор масалаларни ўрганишда кенг фойдаланилади. Яъни педагогик масалаларнинг жамиятдаги ўрнини, аҳамиятини, ролини ва, шунингдек, унга яратиб берилаётган шарт-шароитларни, муҳитни кузатиш орқали ўрганади. Мисол учун, оиладаги бола тарбияси, мактабдаги таълим ва тарбия, яқин инсонлар билан боғлиқ муҳитни кузатиш орқали ўрганилади ва таҳлил қилинади. Педагог социолог кузатишдан ва унинг кўринишларидан кенг фойдаланади. Кузатиш педагог социолог учун кўплаб манбаларни беради, яъни психологияга хос жараёнларни ўрганиш, педагогик масалаларни ҳал қилишдаги йўналишларни билиш кабиларни. Социолог педагогик масалаларни ўрганиш орқали жамият тараққиётига ўз таъсирини ўтказиб бораётган ёшлар таълим ва тарбиясини шу жамият учун, унинг тараққиёти учун зарурлигини жамият тараққиётига таъсир этаётган қонуниятлар бирлигида кўриб чиқади.

Педагогик социология жамият ҳаётида тутган ўрни ва ролидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос бўлган вазифаларни ўтайди. Жамият ўзи бошқараётган ва тарбиялаётган аҳолини ижодий томонлар билан таъминлаб бориб, янги кўринишга эга бўлган инсонни тарбиялаш вазифасини мақсад қилиб қўйгандир. Педагогик социология шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ўз олдида қуйидаги функцияларни кўяди: 1) жамият учун, унинг тараққиёти учун хизмат қиладиган тарбияга таъсири бор бўл-

ган объектив ва субъектив омиллар таъсирида пайдо бўладиган билимлар тизимини ўрганиш – гносеологик функцияси; 2) олинган билимлар асосида таълим ва тарбияни янада такомиллаштириш учун йўл-йўриқлар ва тавсиялар бериш – методологик функцияси; 3) таълим ва тарбиядаги орттирилган билимларни инсоният учун қадриятга эга бўлганларини келажак авлодларга етказиш ва маданият сифатида кенг фойдаланишга тавсия эта олиш – қадриятшунослик функцияси; 4) ёш авлодни жамиятга хос ҳолда ва фойдали инсон сифатида шакллантириш – тарбия ва таълим бериш функцияси; 5) олиб борилаётган амалий ва назарий ишлар бажарилишини, унинг тўғри эканлигини кузатиш – назорат қилиш функцияси; 6) таълим ва тарбиядаги ишлар йўналишларини ва олиб бориладиган амалий ишларни олдиндан кўрсатиб бориш – прогноз қилиш функцияси. Педагогик социология бу каби функцияларни, ўз олдига турган мақсад ва бажариши керак бўлган фаолиятни амалга оширади.

Педагогик социология ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларни бажариб бориб, бунда бошқа фанларнинг ютуқларидан ҳам кенг фойдаланишга интилади. Педагогик социология, энг аввало, социология, педагогика, ижтимоий педагогика, тарих, этика ва эстетика, фалсафа каби ижтимоий фанлар билан узвий боглиқ ва, шунингдек, аниқ фанлар билан ҳам боглиқ ҳолда ўз фаолиятини олиб боради. Педагогик социология учун фалсафа ва унинг ютуқлари методологик аҳамиятга эга. Фалсафа ўзининг методлари ва қонунлари, категориялари билан бу фаннинг ҳамма масалаларини ечишда, уларни таҳлил қилишда асосий роль ўйновчи фан ҳисобланади. Педагогик социология ўз масалаларини кенг фалсафий таҳлил қилмасдан туриб, уни чуқур ва тўғри еча олмайди, бунда фалсафа фани ютуқларидан фойдаланиши зарур бўлиб қолади. Фалсафа фани ҳам ўз ўрнида педагогик социологиянинг ютуқларидан фойдаланади, яъни инсон муаммоси, жамият ва тараққиёт каби масалаларни кенгрок ўрганиш учун ёрдам беради. Худди шу каби педагогик

социология бошқа фанлар билан боғлиқ ҳолда ривожланиб боради.

Педагогик социология таълим ва тарбияга таъсир этувчи муҳит, шарт-шароитларнинг узвий боғликлигини ўрганади. Бу соҳада инсоният тарихига тегишли кўплаб илмий тадқиқотлар қилинган. Агарда таълим ва тарбияга таъсир этувчи муҳит ҳақида фикр билдирсак, унинг бола ва катталар тарбиясига таъсири жуда катта эканлигини кўриш мумкин. Бола яхши муҳитда тарбия топса, у жамият ва яқинлари учун фойдали инсон бўлиб шаклланади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, муҳитга бўлган муносабат ҳар бир даврда ўзига хос ҳолда таърифланган. Бунинг кейинги бўлимларида кўриб чиқамиз. Муҳит деганда нимани тушунамиз? Муҳит – бу таълим ва тарбияга таъсир этувчи ташқи таъсирлардир. Бола тарбиясига жуда кўп омиллар таъсир этади. Дейлик, табиий муҳит, атрофдаги катталар муҳити, оилавий муҳит, тенгдошлар муҳити, кон-қариндошлар ўртасидаги муҳит, ишдаги жамоа муҳити ва шу каби. Умуман олганда, инсонга жуда катта таъсири бор бўлган муҳит – бу иқтисодий муҳит ҳисобланади. Бола моддий ва маънавий жиҳатдан таъминлангандагина маълум бир тарбия ва таълимнинг таъсири кучли бўлади. Ёзувчи А.Н.Толстой боладаги таълим ва тарбияни шакллантиришга муҳитнинг таъсирини кўрсатиб, шундай дейди: «Одамда чексиз ижодий қувватлар мужассамки, акс ҳолда, у одам бўла олмасди. Бу қувватларни рўёбга чиқармоқ ва очмоқ лозим. Бунинг адолатга чакирувчи ҳамду санолат билан эмас, балки инсонга қулай ижтимоий ва моддий шарт-шароитларни яратиш бериш билан ҳал этмоқ зарур»¹. Бу шарт-шароит ҳақида Сукрот шундай дейди: «Тарбия кийин иш ва тарбиявий шарт-шароитларни яхшилаш – ҳар қандай кишининг ҳам муқаддас бурчларидан биридир»². Демак, кўриниб турибдики, муҳит тарбиянинг муҳим бўлаги.

¹ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – 156-бет.

² Ўша асар.

Бу соҳада уларнинг қонуний боғлиқликларини асослаб бериш мақсадида кўплаб амалий экспериментлар ва социологик, педагогик изланишлар олиб борилди ва олиб берилмоқда.

Педагогик социология инсон тарбияси ва таълимини ташкил этишда, унинг сифати ва ёйилиш даражасини билишда, таълим ва тарбияга таъсир этувчи омилларни, муҳитни, инсонга бериладиган тарбия ва таълим сифатини илмий ўрганади, яъни инсоннинг ижтимоий муносабатлари орқали ўсиб келаётган авлоднинг тарбияси ва таълимига таъсир этаётган омилларни илмий асослаган ҳолда ўрганиб боради. Илмийлик – бу унинг асосланганлигида, таҳлил қилинганлигида, қўйилган муаммоларнинг ечилганлигида, масалаларни ечиш учун берилган тавсияларда, масалаларни ҳал этиш учун яратилган усулларда ва шу қабиларда кўзга ташланади. Педагогик социология олиб борган кузатишлар орқали педагогика фанини ва социология фанини янги маълумотлар билан бойитиб боради. Шунингдек, ўз масалаларини ечишда экспериментлардан, кузатишлар орқали олган маълумотлардан, жамиятдаги таълим ва тарбияни янада ривожлантириш учун моделлаштириш каби усуллардан фойдаланиб, фанни янги маълумотлар билан бойитиб боради.

Педагогик социология жамият эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда янги типдаги шахсга бўлган эҳтиёжни қондириш устида амалий ишлар олиб боради. Жамият талаб қилаётган янги типдаги шахс – бу унинг талабларига мос тушадиган шахс ҳисобланади. Яъни, жамият ҳар томонлама етук бўлган ва жамият учун, унинг манфаат ва эҳтиёжларига жавоб бера оладиган шахсни талаб қилади. Бу ҳар доим энг долзарб бўлиб келаётган масалалардан ҳисобланади.

Педагогик социология ўзига хос тарихий тараққиёт йўлига ҳам эга. Педагогик социология масалалари педагогика тарихида педагогика билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланиб келган. Қадимги антик даврлардаёқ келажак авлодни тарбиялаш масаласи ва уни ўрганиш жуда кўплаб мутафаккирларнинг илмий тадқиқот ишлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил ҳам қилинган.

Уларнинг асарларида инсон, шахс, жамият, давлат, бошқарув каби масалалар қаторида инсонга тарбия бериш, педагогикага хос бўлган усуллари, тарбиянинг таъсирчанлигини оширувчи омилларни ўрганишга қаратилган фикрлар ҳам учрайди.

Педагогик социология, юқорида айтганимиздек, педагогик масалалар билан бирга ўрганилган. Педагогик социология таълим ва тарбияга таъсир этувчи, инсоннинг ижтимоийлашувиغا олиб келувчи муҳитни ўрганади. Муҳитнинг ижтимоий – педагогик имкониятларини, инсоннинг ёшлик давларида унга таъсир этувчи, тарбияловчи педагогик муҳит масалалари кўпгина олимларни, мутафаккирларни бавосита ва бевосита қизиқтириб келган. Булар қаторига: П.Наторп, П.Бергаманн, К.Д.Ушинский, Н.И.Пирогов, Ж.Дьюи, Г.Кершенштейнер, Р.Зейдель, С.Т.Шацкий, А.С.Макаренко, Б.Т.Лихачев, В.Д.Семёновлар киради.

Инсон ижтимоий мавжудот сифатида табиат қонунлари ва маълум бир ижтимоий муҳит, жамият ва индивид эҳтиёжлари асосида тарбияланади. Бу соҳада кўплаб олимлар фаолият олиб борганлар. Булар қаторига К.Магер, Х.Мискес, М.А.Глагозова, А.В.Мудрик, Б.Т.Лихачёв кабилар киради.

Ўтган асрнинг 20-йилларида педагогика соҳасини ижодий ўзгартириш ва ёшлар тарбиясига янги бир назар билан қараш бу соҳада кўплаб изланишларни талаб қилди. Янги педагогик йўналишни ижодий изланган ҳолда фаол таҳлил қилган педагоглардан бири – бу С.Т.Шацкий (1878–1934) ҳисобланади. У педагогика соҳасидаги биринчи тажриба марказига раҳбарлик қилади. Шу вақтгача педагогика соҳасидаги тажрибаларни ўрганган ҳолда бола тарбияси ва мактаб тарбиясига янгича қараш кераклигини тажрибаларда кўрсатиб ўтади. С.Т.Шацкий бошқа тадқиқотчилар каби мактабнинг ҳаёт ва ижтимоий муҳит билан боғлиқлиги ҳақидаги фикрларни билдирди. Мактаб жамият ҳаёти ва унга таъсир этувчи муҳит билан узвий боғлиқ жараён эканлиги кўрсатилди.

Педагогика соҳасини янада ривожлантириш, тарбия, таълим тизимини тараққий эттириш мақсадида биринчи ўқув қўлланмалари ёзилади. «Педагогика», «Педагогика асослари» китобларини П.П.Еланский (1884–1941) ва «Педагогика» китобини А.П.Пинкевич (1884–1939) яратади. Бу китобларда янги давр педагогикаси, тарбия ва таълим тизими ҳақида сўз боради. Бола тарбиясида унга таъсир этаётган муҳит, яъни мактаб, оила, атрофдаги катталар, дўстлар, қавму қариндошлар ҳам ҳисобга олинishi кўрсатилади.

Педагогика тарихи жуда кўп педагоглар томонидан бойитилди. Педагогикани янада тараққий эттириш, таълим ва тарбияни такомиллаштириш мақсадида ҳар хил тажрибалар ўтказилди. Дейлик, 50-йилларнинг охирида мактаб таълими мазмунини такомиллаштириш йўллари назарий ва экспериментал асосда қидириш ишлари бошланди. Шу муносабат билан кенг доирадаги масалалар: таълим мазмуни иқтисод, фан, техника ва маданиятнинг ривожланганлик даражаси ва характерига боғлиқлиги, ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг илмий-техник тараққиёти билан боғлиқ янги талаблар, ўқитишнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг ёшига қараб ривожланиш хусусиятлари, тарбиявий ишлар дастури тузилишининг принциплари каби масалалар ўрганилди. Бунинг учун умумпедагогик ва дидактик масалаларни ишлаб чиқиш билан бирга шахсни ҳар томонлама камол топтиришдек чинакам социал педагогик масалалар юзасидан жиддий педагогик социологияга асосланган текширувлар олиб борилди.

Политехника таълимотининг ташкил этилиши ва методларга бағишланган педагогик социологияга хос бўлган тадқиқотларнинг яқин вақт ичидаги мақсади политехника циклидаги янги дастурларни тузишдан иборат эди. Бу педагогик социологияга хос тадқиқотларнинг асосий мақсади ўқувчиларнинг фан асосларини, машинасозлик, электротехникани ўрганиш жараёнида политехника билимлари ва кўникмаларини эгаллаб, педагогик шароитни аниқлашдан иборат ҳисобланган. Шу

маънода физика, химия, биология, чизмачилик ва политехника циклидаги махсус фанлар ўртасидаги алоқалар ўрнатилди.

Педагог социологлар томонидан 7–10 ёшли болаларнинг бошланғич мактабда ўқиш жараёнидаги умумий ривожланиш масалалари текширилди. Л.В.Занков раҳбарлигида «Таълим ва ривожланиш» (бошланғич мактаб доирасида) масалалари ўрганилди. 2–4-синфда фанларни ўқитиш, шунингдек, олти ёшли болаларни саводга, ҳисобга ва ёзишга ўргатиш юзасидан тажрибалар олиб борилди. Бу тажрибалардан олинган ижобий натижалар умумлаштирилди. Педагогика соҳасида олиб борилган социологик тажрибалар болаларни тарбиялаш, таълим тизимини шакллантириш билан узвий боғлиқ бўлган кўпгина масалаларни ечишга имкон берди. Ўқитувчиларнинг ижодкорлиги ва ташаббускорлигини ривожлантириш орқали мактаб таълим-тарбия ишларига кўплаб янгиликлар киритилди.

Ўтган асрнинг 30-йилларида психологиянинг назарий шаклланишида катта ютуқларга эришилди. Бунга, энг аввало, Л.С.Выготский (1896–1934) томонидан яратилган назария ва бу жараёнда иштирок этган А.Р.Лурия (1902–1977) ва А.Н.Леонтьевларнинг биргаликдаги ишларини кўрсатиш мумкин. Бу назария психиканинг маданий-тарихий тараққиёти назарияси деб юритилади. Боланинг туғилиши биологик тип сифатида унинг мавжудлигига яқун ясайди ва уни янги ривожланиш типига ўтганлигини кўрсатади. Бу тип кўриниши ижтимоий деб юритилади. Боланинг ҳаёти давомида бошқа одамларнинг фаолияти энди муҳим аҳамият касб этади. Бунда улар болани боқиш, парваришлаш ва тарбиялаш билан унинг эҳтиёжларини қондириб борадилар. Бу эса, болани бошқа одамларга бўлган эҳтиёжларини вужудга келтиради. Боланинг нарсалар ва катталар билан бўладиган муносабатларини Л.С.Выготский ҳаракатлантирувчи куч сифатида тушунтиради ва инсоннинг психик ҳаётини шакллантирувчи омил сифатида белгилайди.

Л.С.Выготскийнинг назариясига биноан, боланинг руҳий ривожланиши туғилганидан эътиборан ижтимоий қонунятла-

ри билан аникланади, инсоннинг туғилишидан тортиб то бутун умр бўйи уни қуршаб турган борлик билан ўзаро таъсирда муомала муҳим ўрин эгаллайди. Л.С.Выготский боланинг руҳий дунёсида ва ташқи хатти-ҳаракатида ҳал қилувчи қонуниятни қуйидагича изоҳлайди: «Боланинг шахсий фаолияти намоён бўлишининг асосий йўли – катталар билан муомала ҳисобланади... Унинг ташқи оламга муносабати ҳамиша бошқа одам орқали муносабат билдиришдир».

Л.С.Выготский психика шаклланишида атроф-муҳитнинг таъсирини тушунишга ҳаракат қилди. Бу масалани ечишда Л.С.Выготский бола психикаси шаклланишида ҳаёт шароитлари етарли имкониятлар бера олмаслигини кўрсатади. Бир хил бўлган шароитларда ҳар хил психик хусусиятлар шаклланиши мумкин. Уларнинг ривож, энг аввало, боланинг ўзи қандай ўзаро муносабатлар муҳитида эканлиги билан боғлиқ. Муҳит, – дейди Л.С.Выготский, – болага ҳар хил таъсир этиши мумкин. Унинг таъсирини тушуниш учун нафақат муҳитда бўлган ўзгаришларни, балки боланинг ўзида содир бўлган ўзгаришларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Бола психикаси ривожланишида муҳитнинг ролини шундай тушунтириш олимга тараққиётнинг ижтимоий вазияти тушунчасини киритишга имкон беради. Л.С.Выготскийнинг фикрича, бола муҳитга «аффектив муносабат» кўринишида намоён бўлади.

Л.С.Выготский таълим ва тараққиётнинг ўзаро муносабатини қайта кўриб чиқди. Боланинг мураккаб психологик ҳаёти мулоқот жараёнида шаклланади. Демак, мулоқот ва унинг яхши тизимлаштирилган шакли – таълим бериш, янги психик жараёнларни вужудга келтиради ва, шунингдек, шакллантиради. Инсондаги олий психик вазифаларни ривожлантиради. Бу айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда таълим бериш психика шаклланишида етакчи роль ўйнайди, унинг шакли эса, ривожланиб бориш давомида ўзгаради ва такомиллашади.

Л.С.Выготский ҳар қандай таълим бериш натижали бўлавермайди, натижали бўлиши учун эса таълим бериш тараққиётдан

Ўтиб кетган ва ўзини кетидан эргаштира оладиган бўлиши керак, дейди. Ривожланаётган таълим бериш боланинг мустақил фаолияти жараёнида нима мумкинлигини ва, шунингдек, у ёши катта инсонлар билан биргаликда нима қила олишини ҳам ҳисобга олади. Кўриниб турибдики Л.С.Выготский бола тарбиясини ташкил этишда илғор педагогик билимлар, ёши катта одамлар билан мулоқотда бўладиган натижаларни ҳар доим ҳисобга олиш кераклигини кўрсатади.

Шарқнинг буюк мутафаккирлари ўзларининг таълим ва тарбияга, ахлоқий ва эстетик тарбияга, педагогика ва фалсафий масалаларга тегишли бўлган фикрларида бола тарбияси ва, умуман, тарбия масалаларини кенг ёритиб беришга ўз диққатларини қаратганлар. Ҳар бир замонда жамият келажагини кўрсатиб берувчи авлодни тарбиялаш масаласи чуқур ўрганилган ва ҳар бир миллатга хос бўлган ахлоқий қонунлар уларга сингдирилиши билан ўзига хос бўлган инсонни тарбиялаш долзарб масалалардан ҳисобланган. Педагогик социологияга тегишли фикрлар ва махсус асарлар бўлмаса-да, лекин уни қизиқтирган масалалар Шарқ мутафаккирларининг асарларида учрайди. Қадимги асарларда, қўлёзмаларда бола тарбияси ва унга бўлган жавобгарлик ҳақида кўплаб фикрлар билдирилган. Дейлик, «Авесто»да бола тарбиясига таъсир этадиган омиллар ҳақида, болани тарбиялашдаги шарт-шароитлар ҳақида кўплаб фикрлар билдирилган. «Авесто»да ўғил болалар билан олиб бориладиган тарбия каби киз болаларга ҳам яхши тарбия берилиши кераклиги кўрсатиб ўтилган. «Ўғил болаларга нисбатан киз болалар илм олишга жиддийроқ киришсинлар. Зероки, улар ота-она хонадонида бўлган вақтларида ота рўзгорини тартибга солиб, зийнат бериб борсалар, жуфти ҳалоли манзилига боргач, болалар тарбияси, таълим, келажак насл тарбияси билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади»¹.

«Авесто»да бола тарбиясига эътибор, яъни унга яратилаётган муҳит бола она қорнидалигиданоқ бошланиши кераклиги,

¹ Ҳамиджон Ҳамидий. Авестодан Шоҳномага. – Т.: «Шарқ», 2007. – 71-бет.

болани табиий муҳитда қандай тарбиялаш кераклиги, табиатнинг болага таъсири кабилар ҳам кўрсатиб ўтилган. Ҳомиладор аёл изтироб чекмаслиги, асабийлашмаслиги, кўпроқ мева, гўшт истеъмол қилиши, фақат ҳалол меҳнат эвазига топиладиган ризқни ейиши уқтирилган. Болани тарбиялашда узвийликка амал қилинган, яъни чакалоқ икки ёшга қадар она сути билан тўла таъминланиши, учинчи ёшга ўтгандагина мол сути ва сутдан тайёрланган овқатлар билан парвариш этиш лозимлиги уқтирилган. Она сутидан ажралган гўдак, албатта, 5 ёшгача сигир сутини истеъмол қилишни қанда қилмасликка риоя қилишлик алоҳида таъкидланган¹. Кўриниб турибдики, Шарқнинг дурдона йўл-йўриқларида бола тарбиясига катта эътибор берилган. Тарбияда болага таъсир этадиган табиий муҳит, ижтимоий муҳит каби томонлар, албатта, ҳисобга олиниши шартлиги уқтирилади. Бу каби фикрлар ҳозирги замон учун ҳам долзарб ҳисобланади. Ундан фойдаланиш, уни эътиборга олиш бугунги кун учун ҳам зарур ва шарт ҳисобланади.

Абу Наср Форобий «Инсон танасининг аъзолари ҳақида» рисоласида организм билан муҳитнинг ўзаро алоқасига, инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолатининг ташқи омиллари, атроф-муҳит таъсирига боғлиқлигига алоҳида эътибор беради². Бола тарбиясига у яшаётган табиий муҳитнинг таъсири борлигини Форобий алоҳида кўрсатар экан, инсоннинг руҳий ва жисмоний ривожланишида табиатнинг муҳим омил эканлигини алоҳида уқтиради.

Абу Наср Форобий «Бахт саодатга эришув тўғрисида» рисоласида «Ақл ва нафс» ўзининг чексиз камолоти билан борлиқда инсон бўлиб гавдаланади, деб фикр билдиради. Аммо бу бошланғичлар одамзоднинг шу табиий бошланғичлар таъсири остида камол топиб, инсонга айланиши учун кифоя қилмайди,

¹ Ҳамиджон Ҳамидий. Авестодан Шохномага. — Т.: «Шарқ», 2007. — 83-бет.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. — 5-бет.

чунки инсон инсон бўлиб, инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш ва касб-хунарга мухтождир.

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, нутк инсоннинг камолга етишувининг ягона сабабларидан бири эмаслиги ҳам очиқ-ойдин аёндир. Камолга етишиш қуруқ интилишгина бўлиб қолмасдан, балки табиатдаги жуда кўп нарсалардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатдан ташқарида бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш йўли билан қўлга киритилади. Бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдами-сиз) камолотга етиша олмайди. Ҳар бир инсон ҳаётида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлади, ўзаро алоқа қилади. У ҳар қандай камолотга эришувда бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга мухтож ёки мажбурдир¹. Форобий мана шу асарида инсондаги гўзал хусусиятларни, касб-хунар орттириш учун куч ва қудрат талаб қилинишини кўрсатади. «Бу икки йўл билан, яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўз – халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-хунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир»². Форобий бу билан инсондаги орттириб бориладиган билимлар жамият билан боғлиқлигини, инсоннинг ўзидаги эҳтиёжларини қондириш давомидаги ҳаётий малакалари, тажрибалари, ўзини англаши ва қизиқишлари билан узвий боғлиқликда эканлигини кўрсатмоқчи бўлади. Бу фикрда тарбия ва таълим тушунчасини жамиятдаги ёйилиш даражаси, инсонларни жамият ҳаётига тайёрлаш каби масалалар очиб берилгандир. Жамиятдаги муҳит, жамиятнинг тарбия ва таълимга бўлган талаби ва амалий даражаси ҳам бунда ўз ифодасини топади. Инсонга хос бўлган ақл

¹ М. Хайруллаев. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: «Ўқитувчи», 1967. – 58-бет.

² М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т.: «Ўзбекистон», 1971. – 299-бет.

бу ҳаётий тажрибалар, авлодлар қолдирган мерослар, ҷамиятдаги мавжуд эҳтиёжлар ва уларни қондириш йўллари, ўзидаги орттирилган билим ва малакалар каби томонлар билан боғлиқ ҳолда шаклланиб борар экан, у инсоннинг ҳаётга мослашишига ва тараққий этишига имкониятлар яратади. Таълим ва тарбия инсондаги энг ноёб бўлган жиҳатни тарбиялаб бориб уни шакллантиради. Форобий педагогик социологияга тегишли бўлган бу фикрларни ўз асарларида ёритиб бера олган. У ҷамиятни ўрганиш орқали таълим ва тарбияни ҷамият ҳаётида жуда катта ўрин олишини айта олган. Форобий ўзининг «Ақл тўғрисида» рисоласида инсонга хос бўлган ақл тўғрисида шундай таърифлар берган: «Ақлли деб шундай кишига айтамызки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, фазилат ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи, деб аташ мумкин.

Ақлли, деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир муҳокамали, яхши фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишда зўр истеъдодга эга; ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Шундай кишиларни «оқил» дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топишда зеҳн-идрокка эга бўлганларни «ақлли» деб бўлмайдилар, уларни «айёр», «алдоқчи», деган номлар билан атамоқ лозим»¹. Бу билан Абу Наср Форобий инсонлар ҳаёт кечириши давомида ҷамиятда ҳар хил табиатга эга бўлган кишилар шаклланишини, ёшларни тарбиялашда ва таълим беришда ҷамиятга ўз ижобий ҳиссаларини қўша оладиган тўғри тарбияни шакллантириш масаласини ўйлашни асосий мақсадлардан бири қилиб қўя олгандир. Бола тарбиясида эса, бунинг ўрни жуда қаттадир. Бундай инсонларни тарбиялашда муҳитнинг, яъни боланинг атрофидаги-

¹ М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т.: «Ўзбекистон», 1971. – 297-бет.

лар, унинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсата оладиган катталарнинг ўрни борлигини кўриш мумкин.

Абу Наср Форобий таълим беришда тарбиянинг ролини таъкидлаб, «Ихсо ал-улум» асарида шундай дейди: «Инсон яхши тарбия кўрмаган ва турмушда тажриба орттирмаган бўлса, у кўп нарсаларни назарга илмайди ва улардан жирканади. Бундай нарсалар унга ноўрин кўринади. У билим ва тажрибага эга бўлгандан сўнг фикри ўзгаради, ноўрин бўлиб кўринган нарсалар зарурий бўлиб чиқади»¹. Форобийнинг фикрича, болага яхши таълим берилиши, ҳамма шароит ва малакага инсон ўз меҳнати билан эришиши, меҳнатсиз малака бўлмаслиги, яшаши учун инсон зарурий амалларни бажариши шарт эканлиги айтилади.

Дунёнинг буюк мутафаккирларидан бири Ибн Сино ҳисобланади. У инсон тарбиясида унга берилаётган билим, атроф-муҳит, табиий шарт-шароит, урф-одатларнинг аҳамияти жуда катталигини ўз асарларида кўрсатиб ўтади. Ибн Сино: «Яхши ва ёмон хулқнинг ҳаммаси шароит, тарбия, одатланиш натижасида вужудга келади. Яхши хулққа ҳам одат туфайли эришилади»², — дейди. Болага яратилаётган шароитларни ҳисобга олган ҳолда у шундай ёзади: «Ҳамма вақт боланинг истаган нарсасини муҳайё қилишга, истамаганини узоқлаштиришга тайёр туриш керак». Ибн Сино бу ерда болага яратилаётган шарт-шароит ва эътибор катталар томонидан назорат қилиниши, болани меъёр билан тарбиялаб бориш кераклигини кўрсатиб беради. Ибн Сино бола тарбиясидаги муҳит, шароит ҳақида ҳам фикр билдириб: «Яхши ва ёмон хулқнинг ҳаммаси шароит, тарбия, одатланиш натижасида вужудга келади», — дейди. Болада меҳнат қилишга хоҳиш, ўз кучи билан малакага эга бўлиши учун шароит яратиш кераклигини айтиб ўтади. Шарқнинг буюк алломалари билдирган кўплаб фикрлар ҳозирги вақтда

¹ М. Хайруллаев. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. — Т.: «Ўқитувчи», 1967. — 60–61-бетлар.

² Абу Али ибн Сино. Ҳикматлар. — Т.: «Ўзбекистон», 1980. — 33-бет.

ҳам ўрганиш керак бўлган масалаларни таҳлил қилишда керак бўлади.

Ўзбекистонда педагогик социология янги фан сифатида энди ривож топаётганлиги билан ажралиб туради. Бу фаннинг ижтимоий педагогикадан фарқи ва зарурлиги қадимги мутафаккирларнинг фикрларида ҳам кўринади. Педагогик социология бола тарбиясига хос бўлган кўплаб социологик масалаларни ҳал этиб бориши билан бирга бошқа фанларни, айниқса, педагогика фани тараққиёти учун кўплаб таҳлилий билимлар бера олади. Социологиянинг бир тармоғи бўлган педагогик социология педагоглар, тарбиячилар, ўқитувчилар учун ўрганиш керак бўлган фанлар қаторига киради ва бола тарбияси ҳақида, тарбиянинг натижалари, ёйилиш даражалари, бола ва ўқитувчи ўртасидаги муносабатлар, уларга хос ахлоқий, психологик жараёнлар ва уларнинг таъсири каби кўплаб жараёнларни ўрганиб боради. Булар ҳақида кейинги мавзуларда фикрлар билдирамиз.

СОЦИОЛОГИК-ПЕДАГОГИК ИЗЛАНИШ ВА СОЦИАЛ ТАРБИЯ

Жамият тараққиётида таълим ва тарбиянинг ўрни ва аҳамияти катта бўлганлиги сабабли, уни янада такомиллаштириш ва тараққий эттириш ҳар доим асосий масалалардан бири бўлиб туради. Педагогик социология ўз олдида қўйган мақсадларни амалга ошириш учун педагогиканинг ва социологиянинг изланиш услубларидан кенг фойдаланади. Педагогик социология таълим ва тарбия масалаларини ўрганиш учун унинг амалга оширилаётган муҳитини ўрганиши ва таҳлил қила олиши керак. Маълумки, таълим ва тарбия иши маълум бир муҳитда кечади. Шундай экан, муҳит тушунчасини бир бутун жараён сифатида ўрганишимиз ва унинг қирраларини таҳлил қила олишимиз керак. Бизга маълумки, микромуҳит болага таъсир

этаётган шарт-шароитларни ташкил этади, яъни булар оила, атрофдаги кавму қариндошлар, тенгдошлар, маҳалла ва таниш-билишлар қабила. Бола ва барча ёшдаги инсонларнинг тарбиясига бу қаби муҳит таъсир этади. Шунинг учун ҳам педагогик социология муҳитни бир бутун жараён сифатида ўрганади ва тарбияга таъсирини таҳлил қилиш орқали бола тарбияси ҳақида таҳлилий маълумотлар бера олади.

Социал психология кенг фан бўлганлиги сабабли таълим ва тарбия билан боғлиқ масалаларни ҳам, унинг субъектлари ва объектларини ҳам ўрганиш орқали педагогик социология учун қўплаб материаллар яратиб бера олади. Дейлик, оила ва унда тарбияланаётган бола, унга берилаётган тарбия ва таълим орқали шаклланаётган психологик хусусиятлар ва жараёнлар айнан оилада, оилавий шароитда, оила аъзоларининг иштироки орқали содир бўлади. Бир хил тарбия олаётган болалардан ҳар хил даражадаги шахсларнинг улғайиши, уларнинг жамиятда тутган ўринлари ҳам турлилиги социал психология ва педагогиканинг ўрганиш объекти, шунингдек, социологик педагогикани ҳам ўрганишга сабаб бўла олади. Абатта бу ерда инсонга хос бўлган субъектив томонлар муҳим роль ўйнайди. Бу қаби қўплаб мисоллар орқали кўрсатиш мумкинки, социал-психологик таҳлил қилмасдан туриб, бундай масалаларни ўрганиш мушкулдир. Педагогик социология ўз масалаларини ечиш давомида қўплаб фанларнинг усулларида фойдаланиб келади. Бунга мисол қилиб, педагогик ва социологик методларни кўрсатиш мумкин. Жамият олдида турган қўплаб масалалар қаторида педагогик социология масалалари ҳам мавжуд. Педагогик социология турли фанларнинг методларидан кенг фойдаланиб, ўз олдида турган масалаларни ўрганади. Умуман олганда, кенг маънода усул – билимлар тизимини асослаш ва қуришдир. Социологияда умумсоциологик принциплар, ҳодисаларни билишнинг аниқ усуллари – математик, статистик, социологик маълумотлар йиғиш; сўров, кузатиш, тажриба, хуж-

жатларни таҳлил қилиш, моделлаштириш кабиларни ташкил этади.

Социологиянинг таркибий қисмига кирувчи ва ўзига хос мустақил фан бўлган педагогик социологиянинг изланиш усули – бу эмперик маълумотларни тартиблаштиришда, йиғишда, педагогиканинг тараққиётига таъсир этувчи социологик билимларни таҳлил қилган ҳолда янги тавсия ва ҳулосалар беришда кўзга ташланади. Педагогик социология умумий кўринишда мантикий кетма-кет, фалсафий-методологик, усул ва ташкилий томонлар бирлиги асосида олиб борилади. Педагогик социологиянинг ўзи ҳам ижтимоий эҳтиёжлар асосида, фалсафий мушоҳада қилинган ҳолда пайдо бўлди ва жамият учун керак бўлган фан сифатида шаклланиб бормоқда. Ижтимоий тарбияни ўрганиш жамият учун кенг тараққиёт йўлини кўрсатиб беради. Келажак авлодни жамиятга фойдали инсон қилиб тарбиялаш учун унга таъсир этаётган кўплаб омилларни ўрганиш, уларнинг тарбия ва таълимга таъсирини кўрсатиб бериш ҳамма даврнинг долзарб масалалари қаторига кирган. Педагогик социология янги фан бўлишига қарамай, унинг илдишлари қадимга бориб тақалади. Бу фан педагогика, социология, ижтимоий педагогика фанлари билан биргаликда педагогикани, яъни таълим ва тарбиянинг янада тараққий этишини ва инсоният учун керак бўлган баркамол шахсни табиёлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунинг учун ҳам педагогик социология ўз методларини, изланиш усулларини бойитиб боришга ва бу соҳада барча фанларнинг ютуғидан кенг фойдаланишга интилиб келмоқда.

Педагогик социология изланишининг аниқ шакли ёки кўриниши унинг мақсад ва вазифалари билан боглиқ. Таҳлил қилинаётган предметнинг қанчалик чуқур, масштаблилиги ва мураккаблигига асосланиб, педагогик социологиянинг уч асосий кўринишини фарқлаш мумкин. Бу разветка қилувчи, таърифловчи ва таҳлилий изланиш кўринишларидир.

Разветка килувчи изланиш¹ аниқ социологик изланишнинг энг содда тахлилидир. У жуда чекланган вазифани адо эгади. Бу тахлил унчалик катта бўлмаган изланишни, содда дастурни, шунингдек, сиқилган кўринишдаги инструментарийни² қамраб олади.

Разветка килувчи изланиш чуқур ва кенг масштабли изланишларни ўтказишдан олдин тахминий бир боскич сифатида ишлатилиши мумкин. Бунга эҳтиёж умуман изланиш олиб борилмаган соҳаларни ўрганишда пайдо бўлади. Мисол учун, бу изланиш кўриниши ўрганилаётган предмет ва объект ҳақида, унинг гипотеза ва вазифаларини аниклашда чуқур ва кенг ўрганилаётган изланишнинг инструментарийси ва чегаралари, шунингдек, бу изланишни ўтказиш давомида юз берувчи қийинчиликлар ҳақида қўшимча маълумотлар олиш учун ишлатилиши мумкин.

Разветка килувчи изланиш ёрдамчи вазифани ўтаб, маълум социологик маълумотларни етказиб беради. Бу маънода олганда, разветка килувчи изланишнинг экспресс – сўров кўриниши ҳақида фикр билдириш мумкин. Унинг мақсади шу пайтда изланишга керак бўлган маълумотларни бериш ҳисобланади.

Оператив сўров – одамларнинг долзарб ҳодиса ва фактларга муносабатини ўрганишга қаратилган. Бу ижтимоий фикр зондаж, деб айтилади. Дейлик, ўқилган маърузани ўрганишда экспресс сўровдан фойдаланиш мумкин. Разветка килувчи изланишда кўпинча социологик маълумотларни йиғиш учун оддий, тез тушуниш мумкин бўлган усуллардан фойдаланилади. Масалан, анкета-сўров ёки сўров-интервью. Булар қисқа вақт ичида сўров ўтказишга имконият беради.

Таърифловчи изланиш – аниқ социологик тахлилнинг мураккаброқ кўринишидир. У ўз олдига қўйган мақсад ва вазифа-

¹ Социологик адабиётларда бу айрим ҳолларда пилотаж ёки зондаж изланиш деб юритилади.

² Амалий социологияда «инструментарий» деганда методик хужжатлар тушунилади.

ларидан келиб чиккан ҳолда ўрганилаётган ҳодисанинг тизими ва ўзи ҳақида бир бутун эмперик маълумотлар олишни мақсад қилади.

Таърифловчи изланиш яхши ишланган дастур ва тажрибадан ўтган методик инструментарий асосида ўтказилади. Унинг методик жиҳатдан яхши тайёрланганлиги текширилаётган муаммони объектларнинг у ёки бу хусусиятли томонлари билан боғлаган ҳолда гуруҳлашга ва таснифлашга имкон беради. Таърифловчи изланишнинг таҳлил объекти, нисбатан каттарок жамоаларни ўрганишда ишлатилади. Масалан, таълим ва тарбияни янада такомиллаштириш учун жамиятни, йирик ҳудудларни, шаҳар, туман ва унда яратилган муҳит, шарт-шароитларни ўрганиш кабилар.

Таърифловчи изланишнинг маълумот йиғиш методлари унинг вазифалари ва мақсадларига боғлиқ бўлади. Дейлик, бола тарбиясини, унинг тарбия ва олаётган таълимини кузатиш орқали, унга хос бўлган усуллардан фойдаланиб, бундан ташқари анкета-сўров, сўров-интервью кабилар орқали тўлдириб бориш мумкин. Бундай методик ёндашиш социологик маълумотларнинг ҳаққонийлиги, тўлалиги, асосли эканлигини кўрсатиб бера олади. Бундан хулоса ва тавсияларни янада такомиллаштиришда фойдаланиш мумкин.

Учинчи кўринишга таҳлилий изланишни киритамиз. Таҳлилий изланиш – социологик таҳлилнинг энг чуқур, кенг ўрганишга асосланган тури. У фақат ўрганилаётган ҳодисанинг элементларинигина эмас, балки ҳодисанинг келтириб чиқарган сабабларини, ҳодисанинг қанчалик ёйилганлигини, долзарблигини ҳам кенг таҳлил қилади. Ижтимоий ҳаётдаги ҳар хил ҳодисаларни кенг ўрганишда ва улар ҳақида маълумотлар йиғишда бу изланишнинг аҳамияти каттадир.

Таҳлилий изланишга кўп вақт талаб қилинади, унинг дастури ва инструментарийси синчковлик билан тайёрланади. Бунинг учун эса, юқорида кўрсатиб ўтилган разветка қилувчи изланиш ва таърифловчи изланишлар ёрдамида маълум бир

билимлар, ахборотлар йиғилади. Бу маълумотлар эса, таҳлил учун энг қулай йўлни топишга шароит яратади.

Социологик таҳлил асосида йиғилган социологик маълумотлар комплекс ва тизимли хусусиятга эга. Бу ерда бир-бирини тизимли тўлдирган ҳолда ҳар хил усуллар орқали, яъни сўров, ҳужжатларнинг таҳлили, кузатиш шакллари ишлатилиши мумкин. Албатта, бу изланишлардан ҳар хил йўллар орқали олинган маълумотларни бир-бири билан боғлашни талаб қилади, яъни комплекс ёндашиш кераклигини асослайди. Шу билан бирга, таҳлилий изланишнинг тайёргарлик даври ва биринчи маълумот тўплаш даври кескин фарқ қилибгина қолмай, балки таҳлилга ёндашиш билан, олинган маълумотларни умумлаштириш ва тушунтириш билан ҳам фарқланади.

Таҳлилий изланишнинг ўзига хос усулларида бири – бу эксперимент ҳисобланади. Эксперимент тадқиқот ўтказиладиган объектга ўзгартиришлар киритиш орқали ўрганиладиган усуллардан биридир. Педагогик социологияда таълим ва тарбия масалаларини янада тараққий эттириш учун ўзига хос бўлган экспериментлар ўтказилган. Бу ҳақда олдинги бўлимда қисман кўрсатиб ўтган эдик.

Ҳар қандай фаннинг изланиш мантиғи унинг таснифи билан узвий боғлиқдир. Фан ҳақида таниқли файласуф олим Омонулла Файзуллаев шундай фикр билдиради: «Одамнинг кенг маънодаги ташқи ва ички моддий ва маънавий борлиғини ўрганиб, яъни кузатиб ва тафаккур қилиб, оғзаки ёки ёзма кўринишда ифодаланган тушунчалар, фикрлар, мулоҳазалар, қонун-қоидалар мажмуаси фан деб аталади»¹. Бундан педагогик социологиянинг изланиш мантиғи айнан таълим ва тарбия масалаларини ҳал қилишда очиб бериладиган тушунчалар, фикрлар, қонун-қоидаларга асосланган ҳолда таълим ва тарбияни янада такомиллаштириш, жамият тараққиётига ўз ҳиссасини қўша оладиган янги авлодни тарбиялаш ҳисобланади.

¹ О. Файзуллаев. Фалсафа ва фан методологияси. – Т.: «Фан», 2006. – 31-бет.

Изланиш мантиги — бу шу фан соҳасидаги олиб борилаётган ижод билан, унинг кирралари билан боғлиқдир. Педагогик социология соҳасида олиб борилаётган изланиш, мантиқан ижод, унга хос бўлган изланиш билан боғлиқ ҳисобланади. «Ижод деганда кенг маънода шахс ёки жамиятнинг табиий, ижтимоий ва маънавий оламни инсоннинг мақсад ва вазифаларига, унинг эҳтиёжлари, истаклари ва имкониятларига мувофиқ равишда ўзгартириш борасидаги бунёдкор фаоллиги тушунилади»¹. Педагогик социология соҳасида олиб борилган изланишлар натижасида маълумотлар йиғиш, бу маълумотларни қайта ишлаш, тартибга солиш ва конструктив хулоса, тавсиялар бериш амалга оширилади.

Педагогик социологиядаги изланиш учун, энг аввало, маълумотлар берувчи жараён — бу усуллардир. Усул — бу кутилган натижани эгаллаш учун қаратилган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси. Олиб борилаётган илмий изланиш объектини инъикос этишда қўлланиладиган йўл усул дейилади. Усул билиш воситасидир. Билиш эса, назария билан тўлароқ бўлади. Гегель таъбирича, усул — тадқиқот мазмунининг жони ва билишнинг зўр воситасидир.

Педагогик социологияда худди илмий тадқиқотлардагидек усулларнинг иккига бўлинишини кўриш мумкин. Бу амалий (эмперик) ва назарий методлар. Амалий усулларга кузатиш, тасвирлаш, ўлчаш, таққослаш, эксперимент ва шу кабилар киради. Кузатиш — объектив борликни мақсадли идрок этиш; тасвирлаш — объектни сунъий ёки табиий тил орқали кўрсатиб бериш; ўлчаш — объект хусусиятларини сонлар орқали характерлаш; таққослаш — объектларнинг маълум томонларини бир-бири билан солиштириш; эксперимент — ташкил этилаётган ва бошқарилаётган ҳодисаларни кузатиш.

Назарий методларга эса, формаллаштириш, аксиоматизациялаш, гипотетик-дедуктив усуллар киради. Формаллашти-

¹ Н. Саифназаров, Г. Никитченко, Б. Қосимов. Илмий ижод методологияси. — Т.: «Янги аср авлоди», 2004. — 12-бет.

риш – ўрганилаётган жараённинг моҳиятини очиб беришда мавҳум – математик моделларни куриш; аксиоматизациялаш – аксиомалар асосида назарияларни куриш; гипотетик-дедуктив – ўзаро дедуктив тизим асосида боғланган гипотезаларни яратиш, булар асосида эмперик омилларнинг келиб чиқиши кўринади.

Усулларни яна бошқа кўринишда таснифлайдиган бўлсак, инсон фаолиятининг барча кўринишида иштирок этувчи; ҳамма фанлар соҳасида; алоҳида олинган фан соҳасида фойдаланиладиган усулларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Энг умумий усулларга анализ, синтез, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, индукция, дедукция, аналогия, моделлаштириш, таснифлаш кабиларни кўрсатиш мумкин. Умуммилмий усулларга кузатиш, илмий эксперимент ва бошқаларни киритиш мумкин. Ҳозирги замон фанида катта аҳамиятга эга бўлган усул – бу статистик усул ҳисобланади. Бу ўрганилаётган ҳодисанинг ўртача аҳамиятини кўрсатиб берувчи усулдир. Бунга қарши бўлган барча усуллар эса, динамик усул деб юритилади. Социология фанидаги усуллардан педагогик социология фани ҳам кенг фойдаланади. Аниқ битта фаннинг ҳам ўз муаммоларидан келиб чиққан ҳолда алоҳида усуллари мавжуд: Педагогик социология ҳам энг умумий, умуммилмий усуллардан фойдаланиш билан бирга ўзига хос бўлган усуллардан ҳам фойдаланади. Социология фанидаги усуллар педагогик социологияда янада аниқлаштирилади.

Ҳар қандай социологик тадқиқотда унинг дастури мавжуд бўлиб, бу социологик тадқиқот учта босқичга ажратилади. 1) тайёргарлик кўриш (изланиш дастурини ишлаб чиқиш); 2) асосий босқич (тадқиқот ўтказиш); 3) охириги босқич (маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, хулоса ва тавсиялар бериш). Таъкидлаш керакки, педагогик социологияда социолог учун бериладиган мажбурият – бу маълум бир жараёнлардан ёки таълим, тарбия масалаларини янади такомиллаштириш учун берилади. Бунда икки томонлама, яъни гносеологик ва

предметли ўрганиш томонларига ажратиб кўрсатиш мумкин. Гносеологик – бу кишиларнинг эҳтиёжлари ҳақидаги билимлари ва уни таъминлаш билан боғлиқ бўлган манба ўртасидаги қарама-қаршилик асосидаги йўналишдир. Муаммонинг предметли томони ижтимоий қарама-қаршиликлар билан боғлиқ. Бунда ижтимоий муаммонинг бир томонини олиб ташлаш асосида тараққиёт учун имконият яратиш билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий муаммолар социал психологик бўлиши мумкин, яъни аҳолининг ижтимоий гуруҳи ёки инсонлар онгидаги мавҳум, ҳал қилиниши керак бўлган масалалар. Шунингдек, институционал даражадаги, яъни жамиятдаги катта ижтимоий жамоа, институт ва корхоналарга тегишли бўлган ижтимоий муаммоларни ўзида қамраб олади. Юқори асосда ижтимоий муаммолар жамият манфаатлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлади. Педагогик социология дастурдаги ҳамма талабларга асосланган ҳолда изланиш учун керак бўладиган усуллари ҳам танлаб олади. Педагогик социологиянинг ўзига хос бўлган ва умумсоциологик усуллари қўйилган изланиш муаммоларини ҳал қилишда ва маълумотлар йиғишда энг асосий бўлим ҳисобланади.

Изланиш ва маълумотлар берувчи усуллардан бири – бу кузатиш ва эксперимент ҳисобланади. Педагогик социологияда кузатиш усули – бу асосий маълумотлар берувчи изланиш йўлларида ҳисобланади. Кузатиш ижтимоий омилларни белгилайди ва уларни мақсадга мувофиқ, тизимли, олдиндан белгиланган ҳолда таҳлил қилади. Бу усул бошқа усулларга нисбатан изланаётган объектнинг юз бериши жараёнини ўзида кузатади. Бошқа методлар эса, индивидни ретроспектив ёки тахминий ҳукмлар асосида муҳокама қилади. Илмий кузатиш умумий кузатишдан фарқланган ҳолда аниқ изланиш мақсадига, олдиндан ўйланган ва режалаштирилган жараёнларга бўйсунган бўлади ва ҳамма маълумотлар маълум бир тизим асосида аниқланади, олинган ҳамма маълумотлар асосланган ва барқарорлиги текшириб борилади. Кузатиш методи социал

педагогикада ўзига хос томонлар билан ажралиб туради ва кўпроқ ишлатиладиган метод ҳисобланади. Бу педагог, изланувчи, тарбиячи ва бошқалар томонидан амалий татбиқ этиладиган усул ҳисобланади. Бу усулдан оммавий равишда мактаб, коллеж, лицей, олийгоҳларда ва богча ёшидаги болаларда таълим-тарбиянинг долзарб, изланишни талаб қилаётган масалаларини ўрганишда фойдаланилади. Шунини ҳам айтиш жоизки, бу усулдан ҳар бир санаб чиқилган тарбия ўчоқларида масалага мос ҳолда фойдаланилади. Бунда ёшига қараб бу усулдаги талаблар ҳам ўзгариб боради.

Кузатиш усули қуйидаги асосларда таснифланади: тартиб-лаштириш даражасига қараб; изланувчининг ўрганилаётган шароитда қатнашиш даражасига қараб; кузатиш ўтказиш тартибига қараб. Кузатишни ташкил қилишга қараб дала (табиий ҳолат)даги кузатиш ва лаборатория ҳолатидаги кузатишга ажратиш мумкин. Шунингдек, ташқи ва ички кузатиш шакллари ҳам кўрсатиш мумкин. Бу кузатиш шакллари ҳар бир масалага ёндашилаётганда ўзига хос ҳолда ҳал этилади. Ички кузатиш олиб борилаётган масалани гуруҳнинг ичидан туриб кузатиш ҳисобланади. Яъни, изланувчи шу гуруҳнинг ичида, унинг аъзоси сифатида фаолият кўрсата туриб кузатади. Ташқи кузатиш гуруҳга таъсир этмасдан, узоқдан туриб кузатилади. Дейлик, боланинг хулқи, ўзаро муносабатлардаги ахлоқий томонлар ташқи кузатишлар орқали баҳоланиши мумкин. Ҳозирги кунда ёшлар ўртасидаги саломлашиш, асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган сўрашиш удумини бузганлигидан далолат беради. Бундай саломлашиш, яъни калласини калласига тегизиб сўрашиш, худди уларни жуда яқин эканлигини билдиради, деб ҳисоблашади. Бу эса унақа эмас. Инсон яқинлари билан саломлашганида ҳам одоб ва ахлоқ доирасида, сўрашиш қонун-қондасига асосан амалга ошириши зарур. Яқинлик эса, унинг ўзини тутиши, одамларга қиладиган муносабатида кўринади. Бошини уриштириб саломлашиб, душманлик қилаётган қанчадан-қанча инсонларни кўриш мумкин.

Демак, бу яқинлик белгиси эмас. Яқинлик — бу инсон муносабатларида, ахлокий хатти-ҳаракатларида кўринади. Бу каби ташки кузатишлар инсонларга тўғри хулоса чиқаришни талаб қилади. Бунинг оммалашиб кетиши эса, одамларда ахлоқ ва одоб қонун-қоидаларидан, яъни тарбиядан четга чиққанини кўрсатади. Бу каби кузатишлар илмий асосда таҳлил қилиниб, асосланиб берилса ва, энг асосийси, аҳоли ўртасида ўзбошимчалик эмас, балки жамият талаб қилаётган урф-одатларга ва қонунларга амал қилиш йўлга қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу яна инсоний гигиенага, унинг талабларига мос тушар эди. Педагогик социология ўз кузатишлари орқали инсониятга тўғри тарбия ва таълим бериш усуллари излайди ва бунда кузатишнинг ҳамма жабҳаларидан кенг фойдаланади.

Педагогик социологияда синалган методлардан бири — бу эксперимент усулидир. Экспериментда таълим ва тарбияни янада мустаҳкамлаш, тизимлаштириш, такомиллаштириш мақсадида қўйилган муаммони маълум бир режалар, дастурлар асосида синалади. Педагогик социология таълим ва тарбияни янада такомиллаштириш учун, унга таъсир этаётган муҳитни, муомала ва муносабатларни ўрганиш мақсадида, уларни таҳлил қилиш ва ташкил этишга тегишли бўлган экспериментларни амалга оширади. Педагогик социологияда экспериментнинг икки асосий тури — табиий ва лаборатория экспериментлари қўлланилади. Экспериментда изланувчи ўзини қизиқтираётган томонни қандайдир вазиятда намоён бўлишини кутиб ўтирмайди, балки уни намоён бўлиши учун тегишли вазиятни қатъий ҳисобга олган ҳолда шароитларни ўзи яратади. Агар бу шароитлар тарбияланувчи ҳаёти ва фаолиятининг одатдаги, табиий шароитлари бўлса, у ҳолда бу табиий эксперимент бўлади. Лаборатория эксперименти эса, махсус равишда ташкил қилинган ва маълум маънодаги сунъий шароитларда ўтказилади. Педагогик социология бу усулдан ўрганилаётган муаммони янада чуқурроқ ва аниқроқ ўрганиш учун фойдаланади.

Педагогик социологияда табиий экспериментнинг яна икки томонини ажратиш мумкин. Бу аникловчи (таъкидловчи) ва ўзгартирувчи турларидир. Биринчи турида тадқиқотчи ўз олдига фактик ҳолатни аниклашни мақсад қилиб қўяди, яъни педагогик социологияга хос бўлган масаланинг намоён бўлиши ва кўринишини у ёки бу томонини аниклашни мақсад қилиб қўяди. Масалан, индивидга таъсир этаётган муҳитни, дейлик ота-онаси билан бўладиган муносабатини, болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик давридаги ҳолатининг ўзгариб бориши, тарбиялаш, профилактика қилиш каби томонларини ўрганиш учун синаб кўриш шаклидаги экспериментларни ўтказиш мумкин. Иккинчи ўзгартирувчи тур – қайта қурувчи, яъни таълим берувчи ва тарбияловчи бўлиб, инсонга хос бўлган муносабатларни ва психик ҳолат, сифатларни таркиб топтириш, ўзгартириш билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Масалан, изланувчи бола тарбиясидаги ёмон шароитни, ҳолатни ўзгартиришга ва уни тўғри тарбияланишига таъсир этувчи муҳитни яратиш учун ўз тавсия ва хулосаларини беради.

Педагогик социологияда лаборатория эксперименти инсон психикасига таъсир этувчи муҳитни ва шулар таъсирида юз берувчи психик жараёнларни (идрок, хотира, хаёл ва шу кабиларни), шунингдек, инсонда шаклланувчи кўникма, малака, мотив, устқурмани тадқиқ қилишда кенг қўлланилади. Лаборатория эксперименти инсон таълим ва тарбияси шакллантирилаётганда унга таъсир этувчи муҳитнинг ролини ва аҳамиятини маълум бир муҳит таркибига кирувчи элементлар таъсирида ўзгаришини, шаклланишини, таркиб топишини сунъий тарзда вужудга келтириб ўрганилади. Бу соҳада кўплаб экспериментлар ўтказилган. Бунда оила, мактаб, ўртоқлар, яқин кишиларнинг бола тарбиясидаги ўрнига хос бўлган экспериментлар ўрганилган.

Ҳамма фанлар каби педагогик социологияда ҳам эмперик билимларни – эксперимент орқали илмий фактлар топиш, бу фактларни тушуниб етиш ва қайта ишлаш орқали олинади.

Эксперимент сўзи лотинча «experimentum» сўзидан олинган бўлиб, ўзбекчада «синаб кўриш» ёки «синов», деган маънони билдиради. Демак, эксперимент бу илмий билиш усули сифатида ўрганилаётган жараёнларни назорат қилувчи ва бошқарувчи шароитларда синаб кўриш демакдир. Шунини кўрсатиш керакки, экспериментни ўтказишдан олдин жуда катта ижодий ишлар амалга оширилади:

1. Эксперимент дастури, уни ўтказиш ва яқунлаш жараёни пухта ишлаб чиқилади.

2. Зарур бўлган аппаратлар, мосламалар тайёрланади.

3. Экспериментни ўтказиш шарт-шароитларига аниқлик киритилади.

4. Тадқиқот объекти танланади.

5. Эксперимент ҳулосаси ва тавсиялар ишлаб чиқилади.

Эксперимент ҳар бир фанда ўтказилади. Педагогик социологияда ҳам бундай экспериментлар ўтказилган ва ўтказиб келинмоқда.

Педагогик социологияда муҳим маълумотлар йиғишда сўров усули ҳам мавжуд бўлиб, бу усулдан кўпгина фанлар фойдаланади. Педагогик социология ўз муаммоларини, изланиш масалаларини кўраётганида бу усуллардан кенг фойдаланади. Сўровнинг икки кўриниши мавжуд: бири анкета, иккинчиси интервьюдир. Анкета сўровини ўтказиш индивидга ва гуруҳга мўлжалланган бўлади. Гуруҳий анкета сўровини ўтказиш иш жойида, ўқув масканларида олиб борилади. Анкета ўтказишда респондент аудиторияларга, бирор хонага анкетани тўлдириш учун чақирилади. Одатда, бир анкетани тўлдириш учун 15–20 кишилиқ гуруҳ билан ишланади. Бу ҳолда анкеталар юз фоиз қайтариб олинади. Анкета – изланишнинг мақсадидан келиб чиқиб тузилган саволлар бирлиги бўлиб, таҳлил объекти ва предметининг миқдор, сифат томонидан характеристикасини кўрсатиб беради. (Анкета бўйича кенгроқ тушунчаларни социология бўйича дарсликлардан олиш мумкин.) Шунини айтиш керакки, анкетада ишлатиладиган ҳамма саволларни қуйида-

гича таснифлаш мумкин: маъносига кўра – респондент шахси, онг ва хулқ-атвори ҳақидаги саволлар; шаклига қараб – очик ва ёпиқ, билвосита тўғридан-тўғри ва бевосита айлантириб бериладиган саволлар; вазифасига қараб – асосий ва асосий бўлмаган саволлар.

Сўровнинг иккинчи томони – бу интервью олиш ҳисобланади. Интервью ўтказиш интервью олувчи билан респондент ўртасида бўлиб, ҳар хил саволлар орқали таҳлил объекти ўрганилади. Бунда саволларни тўғри тузиш, уни тўғри ташкил этиш ва инструкция бўйлаб бориш интервьюнинг сифати ошиб боришига имкон беради. Интервьюнинг куйидаги кўринишлари бор: иш жойидаги интервью, яшаш жойидаги интервью, тартиблаштирилган интервью.

Педагогик социологияда интервью олиш кўпгина маълумотлар беради. Айниқса, суҳбат қилиш орқали ўрганилаётган масаланинг ўзига хос бўлган томонлари очиб берилади. Ўрганилаётган объектлар, воқеалар, жараёнлар ҳақида тадқиқотчини қизиқтирувчи маълумотларни ўрганилаётган шахснинг ўзлари ёки алоқада бўлиб турадиган кишилари билан суҳбат ўтказиш орқали билиб олиш мумкин. Масалан, болалар, уларнинг таълим ва тарбиялари ҳақидаги маълумотларни уларнинг ўзларидан, педагоглардан, ота-оналаридан ва уларни яхши биладиган кишилардан билиб олиш мумкин.

Педагогик социология бўйича олиб борилган изланиш натижасида йиғилган маълумотлар қайта ишланади. Маълумотлар йиғиш жараёни тугагандан сўнг уни программистга қайта ишлашга берилади, яъни керак бўлган натижаларни таҳлил қилишга маълум ишловлар берилади. Бунда изланувчининг қизиқиш ва изланишларини мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ўрганилаётган мавзуга керак бўладиган масалалар рўйхати, қўйилган мақсадни тасдиқловчи ёки инкор этувчи гипотезаларни берувчи маълумотлар, бу маълумотларни аниқлик даражаси ва қимматдорлигини кўрсатувчи асосли таҳлилий қайта ишланган материаллар берилади. Олинган тадқиқот маълум-

мотлари кодлаштирилади. берилган саволларнинг бир-бирига якинлари таснифланади, яъни маълумотлар, олинган натижалар изланишнинг мақсадидан, вазифасидан, маъносидан келиб чиққан ҳолда бирлаштирилади. Натижада жавобларнинг тартиблаштирилган вариантлари вужудга келади. Олинган маълумотлар мақсаддан келиб чиққан ҳолда жадвалларда ўз аксини топади. Бу натижаларни янада кенгрок тушунтириш учун графиклардан фойдаланилади.

Олинган натижаларни изланувчи тушунтириб бериши, хулоса қилиши, тавсиялар бериши керак бўлади. Педагогик социология тадқиқотлари натижаси сифатида олинган маълумотлар ва уларнинг қайта ишланиши изланувчи томонидан кенг шарҳланиб, тушунтириб берилади. Социологик тадқиқотлар натижалари умумлаштирилади ва хулоса қилинади. Қилинган хулосалардан келиб чиққан ҳолда изланувчи тавсиялар ҳам беради. Бу тавсиялар ўрганилаётган муаммони янада яхшилаш мақсадида қандай татбиқ этиш йўлларини ҳам кўрсатиб беради.

Педагогик социологияни ўрганиш объекти – бу муҳит ва унинг кўринишлари ҳисобланади. Чунки педагогика таълим-тарбия билан шуғулланар экан, унга таъсир этаётган омиллар нималарда кўринишини таҳлил қилиб борилади. Педагогик социология таълим ва тарбия масалаларини ўрганишда унга таъсир этаётган муҳитни танлаб олиш имкониятига ҳам эгадир.

Педагогик социология ўрганилаётган муаммоларни таҳлил қилишда объектни танлаб олади ва бунда маълум бир методлардан фойдаланади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ўрганилаётган объект ва унинг сони жуда кўп, дейлик, ўн минг ва ундан ортиқ инсонлар, туманлар, ҳудудлар, вилоятлар, шаҳарлар бўлиши мумкин. Албатта, изланувчи бу инсонларнинг ҳаммасини бирма-бир ўрганишга қизиқади. Мисол учун, агарда анкета орқали сўралаётганлар 20–30 та бўлса, ҳаттоки 200–500 та бўлса, буларнинг борини қамраб олиш мумкин. Лекин 300 та

кишидан бир кунда интервью олиб бўлмайди. Бу мушкул иш, чунки бу интервьюлар ҳақиқатга мос тушмайди. Интервью бир кунда бешта кишидан олинганда ҳақиқатга яқин ва аниқлилик, қимматдорлик даражасига мос тушади. Бундан ортиғи нотўғри ҳисобланади. Агарда шаҳарда, туманда, вилоятда ва ҳаттоки республика миқёсида педагогик социология муаммоси ўрганиладиган бўлса, у ҳолда буларнинг ҳаммасини сўров қилиш қийин бўлади. Бунда жуда кўп харажат, вақт кетади, бунга банд бўлган инсонларнинг сони кўпаяди, бир сўз билан айтганда, катта ҳажмдаги тадқиқотларни ўтказиш жуда қийин бўлади. Шунинг учун 500 ва ундан ортиқ инсонлардан сўралаётганда объектни танлаш зарур бўлиб, танлаб олиш методидан фойдаланилади. Социологияда танлаш шунинг учун зарур ҳисобланади.

Педагогик социологияда ҳам худди социологиядаги каби танлашнинг ўзига хос талаблари мавжуд. Объектни танлаш жараёни, биринчидан, ўрганилаётган ижтимоий объектнинг белгилари ва характерли томонлари ўзаро боғлиқлигига ва ўзаро муносабат, ўзаро таъсир кўрсатишига таянади. Иккинчидан, бир бутуннинг бир бўлагини ўрганиш орқали, бутун ҳақидаги хулосаларнинг тўғрилиги, бунда қисм ўзининг тузилиши билан бутуннинг микромоделли бўла олишига суянади.

Объектни танлашни шакл ва методлари ҳар хилдир. Танлашнинг эҳтимоллик ва мақсадга қаратилган томонларини ажратиш мумкин. Танлашнинг эҳтимолликка асосланган кўплаб кўринишлари мавжуд. Дейлик, хусусий – эҳтимоллик методи, эҳтимоллик – қайтарилмас методлари, эҳтимоллик – қайтарилувчи методлари ва шу кабилар. Бундан ташқари, мақсадга қаратилган методлар ҳам мавжуд. Бунга кўр-кўрона танлов, асосий массив ва квотли танловлар киради. Бу танловлар асосида педагогик социологиянинг педагогика билан боғлиқ масалалари кенг ўрганилади.

Бу педагогик социология тадқиқотлари таълим ва тарбия соҳасини ўрганишда, асосан, муҳитнинг таъсирини, тарбия-

ланувчининг тарбиясида муҳитнинг ролини, муҳитни шакллантириш орқали жамият учун керакли бўлган шахсни кенг ўрганишнинг педагогик томонларини таҳлил қилиб боради. Серкирра микромуҳит компонентлари ўзида тарбия билан боғлиқ бўлган томонларни ҳам олиб юради. Бунда микромуҳит шароитида бола тарбиясига таъсир этадиган ва педагогикага хос бўлган омиллар мавжуд бўлиб, улар инсоннинг ҳамма давлари учун аҳамиятли ҳисобланади. Микромуҳит бу ўзига оилани, қўни-қўшниларни, ўртоқлар ва дўстларни, қавму қариндошларни, маҳаллани, ўқиш масканларида синфни, талабалар гуруҳини, турли тарбияловчи муассасаларни, давлатни, диний, хусусий ташкилотларни ва шу кабиларни қамраб олади. Албатта, бу микромуҳитни ташкил этувчи масканларда бола ҳар доим эътиборда ва тарбия таъсирида бўлади. Ўзи учун керакли бўлган малака, билимларни улар таъсирида ўзлаштириб боради.

Ижтимоий тарбия масалалари жамият тараққиётига ҳар доим таъсир этиб турган. Буни инсоният тарихини ўрганиб билиб олиш мумкин. Жамият тараққиёти ва инсонларнинг маънавий камолоти, яъни таълим-тарбияси бир-бири билан узвий боғланган, бири иккинчисисиз воқе бўлмайдиган мураккаб жараёндир. Ҳамма давларда инсоният бу жараённинг ички моҳиятини, қонунларини англашга ва уларга йўналиш беришга ҳаракат қилганлар. Ижтимоий таълим-тарбиянинг заминиди барча давларда муайян манфаатлар билан боғлиқ мақсадлар ётади. Бу мақсадлар тизими ва уларнинг моҳияти давлатлар, турли сиёсий кучлар яратган ва амал қилган мафкурада ифодаланган. Ҳар қандай мафкура ҳам жамият маънавий камолотини, унга замин бўладиган таълим-тарбия ишлари тизимини муайян ижтимоий, сиёсий мақсадлар билан боғлашга қаратилган ғоялардан иборат. Ижтимоий тарбия, таълим заминиди ётган ҳар қандай ғоя ижтимоий адолат, инсонпарварлик, етук ахлоқ, демократия, ҳуқуқ мезонларига, илм-фан ютуқларига

асослангандагина жамият маънавий камолотига ижобий таъсир этиши мумкин.

Ижтимоий тарбия масаласи жамият учун керакли бўлган жараёнлардан бўлганлиги учун бу терминни кўпчилик ишлатади. Тарбия сўзи ва унинг маъносига хос муносабатлар матбуотда ва ҳаётда ҳар куни кўплаб ишлатилади. Лекин ҳамма ҳам тарбиянинг моҳияти нимада эканлигини мулоҳаза қилавермайди. Тарбиянинг моҳияти ҳақида турли мулоҳазалар мавжуд. Тарбиянинг моҳиятини кўрсатиб берувчи энг кенг тарқалган тушунчалардан бири – бу катталар (табияловчилар, ўқитувчилар, мураббийлар, ота-оналар)нинг тарбияланувчиларга таъсир кўрсатиши деб тушунилади. Воқелик шуни кўрсатадики, тарбия жараёнида икки томон яъни катталар, тарбиячилар – билим, тажрибага эга бўлган кишилар; болалар, ёшлар – билим ва тажриба ўрганувчи кишилар бўлади. Шуни айтиш керакки, тарбияланувчилар муайян даражада фаоллик кўрсатмасалар, билим ўргана олмайдилар ва тажрибага эга бўлмайдилар. Бунда инсоннинг ёши улғайгани сари ундаги фаоллик оша боради ва мустақиллик хусусияти кенгаяди, чуқурлашади. Тарбияланувчилар ўзларида дунёкарашни таркиб топтиришга, турмушда учрайдиган ҳодисаларни тушунишга ҳамда нимани идрок этсалар, шу нарсага танқидий карашни ўзлаштириб борадилар ва янги ҳаёт яратишга интилиб, ижодий ёндашишга ҳаракат қиладилар.

Юқорида тарбиянинг моҳиятига кенг маънода қарадик. Уни тор маънода эса, қуйидагича тушуниш мумкин. Тор маънода тарбия деганда тарбияланувчиларда маданий хулқ-атвор малакалари ва одатларни, меҳнатда уюшқокликни шакллантириш, шахснинг ахлоқий сифатларини, характер хусусиятларини, ахлоқий ва эстетик идеалларни, ҳис-туйғуларни, юксак инсонийликка хос туйғуларни таркиб топтиришни тушунамиз. Шуни айтиш керакки, ўқитиш ва тарбиялаш таркибий жиҳатдан бирдек. Ўқитар эканмиз, болаларни тарбиялаймиз, шунингдек, тарбиялаш вазифаларини амалга ошириш учун, авва-

ло, ўқитиш жараёнларидан фойдаланамиз. «Таълимни тарбиядан тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси»¹.

Болани тарбиялашда ижтимоий билиш ва уддалаш унинг ижтимоийлашувида асосий омиллардан ҳисобланади. Бола дунёга келибдики, у жамиятга ҳоё бўлган маданиятни оила-сида, агрофдаги инсонлар орасида билиб боради. Жамиятда шаклланган ва мавжуд бўлган билимлар тизимини, малакаларни ўзлаштирибгина инсон ижтимоийлашиб боради. Инсоннинг ижтимоийлашувида у дунёга келгандан бошлаб жамиятда мавжуд бўлган маданиятни болалигидан унга ота-она бош-қош бўлиб ўргата бошлайди. Кейинчалик уни ўраб турган инсонлар ўз улушларини қўшадилар.

Ижтимоий билиш – бу жамиятда инсоният томонидан яратилган маданиятни билиб бориш ҳисобланади. Бу ҳар бир миллатга ва, умуман, инсониятга ҳос урф-одатлар, анъаналар, билимлар тизимидир. Жамиятдаги бу каби билимларни ёшларга ўргатишда ҳиссий билимларни ўзлаштиришдан бошлаб то ақлий билимларни ўзлаштиришгача бўлган жараёнларни ўзларига сингдириб боришда кўринади. Ўсиб бораётган фарзандлар ўз ҳаёт фаолиятлари давомида миллатга, инсониятга ҳос билим тизимини ҳиссий, жонли мушоҳадаларда билиб борадилар. Болаларнинг бу билимларни ўзлаштира олишлари, уни уддалай олишлари энг муҳим жараёнлардан биридир.

Ижтимоийлашув жараёнида болаларнинг тарбия ва таълим соҳасидаги қўникмаларни, малакаларни, билимларни ўзлаштиришни уддалай олишлари жамият учун, ота ва оналар учун муҳим ҳисобланади. Уддалаш – бу бирор ишни бажара олиш, ўринлаштириш, амалга ошириш, эплаш демақдир². Болаларга таълим-тарбия берилар экан, уларга ўргатилган билимларни уддалай олишлари, тарбияга ҳос амалларни бажаришлари на-

¹ И. А. Қаримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 62-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – 264-бет.

зарда тугилади. Педагогик социология айнан уддалай олишга, эплай олишга мос бўлган ёшларни ўрганар экан, уларни жамиятга фойдали инсон килиб тарбиялашда муҳитнинг ролини таҳлил қилиб боради. Болалардаги инсониятга, миллатга хос бўлган маданиятни уддалай олиш қобилияти болаларнинг ижтимоийлашувига олиб келади ва ижтимоийлашувнинг асоси ҳисобланади. Демак, ёшлар уддалаш орқали маданиятни, билимларни ўзлаштирадилар ва ижтимоийлашиб борадилар.

Ёшларни тарбиялаш – бу ижтимоийлашув, жамиятга мос бўлган шахсни тарбиялаш ҳисобланади. Ижтимоий ўрганишнинг моҳияти бу инсонни тарбиялаш, ҳаётга мос бўлган даражадаги шахсни шакллантиришдир.

Ижтимоий тарбиянинг характери ва тизими ўзаро боғлиқ. Ижтимоий тарбия, асосан, жамиятда олиб борилаётган ғоялар билан характерланади. Инсонга бериладиган тарбия тизимида қуйидагилар киради: ахлоқий тарбия, эстетик тарбия, меҳнат тарбияси, жисмоний тарбия, экологик тарбия ва ш.к. Буларнинг ҳаммаси ўзига хос тарбия тизими бўлиб, инсоннинг баркамол бўлиб етишишига хизмат қилади.

Ҳозирги шароитда ижтимоий билиш ва ижтимоий тарбия масалалари долзарб масалалар қаторига киради. Ижтимоий билиш соҳасида кенг имкониятлар вужудга келди. Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритгандан кейин таълим ва тарбия соҳасида ўзига хос миллий тарбия масалалари ва умуминсоний тарбия масалаларини ўрганиш, ўзлаштириш учун имкониятлар кенгайди. Ҳозирги тарбиянинг аҳамияти ҳақида И. Каримов шундай ёзади: «Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот; ё нажот – ё ҳалокат; ё саодат – ё фалокат масаласидир», деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳа-

мият касб этади»¹. Ёшларни тарбиялаш ўзининг асл моҳияти билан жамият, давлат томонидан олиб бориладиган назарий ва амалий фаолият билан боғлиқдир.

Педагогик социологияда олиб бориладиган тадқиқот ишлари фанга хос бўлган принцип ва қонунларга суянади. Принцип (лот. ибтидо, асос илк сабаб) икки маънода ишлатилади: 1) турли аҳамиятга эга бўлган омиллар ва билимлар мажмуининг асоси, пойдевори; 2) ҳар қандай хатти-ҳаракат, ҳулқ-атвор ва фаолиятнинг бошланғич қоидалари ҳисобланади. Ҳозирги замон педагогика фани олиб бораётган тарбия ишларида, уни фалсафий билиш принципларига асосланган ҳолда икки кўринишга асосланади: а) объективлик, тизимлилик, тарихийлик, диалектик ва синергетик боғлиқлик кабилар; б) тадқиқот давомида қўлланиладиган принципларнинг туркумига мавҳумликдан аниқлик томон бориш, мантиқийлик ва тарихийлик бирлиги ва ш.к. Фанда яна қонун тушунчаси бўлиб, у ўзига хос ҳолда таърифланади. Қонун – объектив олам, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликнинг шакли, бирор-бир нарсанинг зарурий равишда пайдо бўлишини ифодаловчи категориянинг «зарурий мавжудлик қоидаси», шунингдек, инсоннинг жамиятдаги хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи йўл-йўриқ, қоидалар йигиндиси².

Ижтимоий тарбияда асос бўлувчи ва унинг қонунларини ўзида акс эттирувчи қоидалар тарбия масаласига жиддий қарашни, жамиятга хос бўлган долзарб талаблар билан боғланганликни талаб қилади. Ижтимоий тарбия принциплари ва қонунлари тарбия зарурлигини, бу принцип, қонунларга амал қилиш жамиятга керак бўлган шахсни тарбиялашга, ундан жамиятнинг тараққиётига хизмат қилувчи инсонни шакллантиришда муҳим роль ўйновчи жараён сифатида фойдаланишини

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 62-бет.

² Фалсафа қомусий лугат. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий нашриёти, 2007. – 479-бет.

зарур қилиб қўяди. Ижтимоий тарбияда муҳим роль ўйновчи принцип ва қонунларга тарбиянинг табиийлиги, маданиятга хослиги, гуманизм, тарбия беришнинг чексизлиги киради.

Ижтимоий тарбиянинг табиийлиги – бу тарбияланаётган болани биосоциал мавжудотлигини ҳисобга олишдир. Ундаги биологик ҳолатларни ва қонунларни яхши билган ҳолда тарбия қилишда фойдаланиш. Бола тарбияси уни атроф-муҳит билан боғлаб турувчи, уни ўраб турган муҳит ҳақида маълумотлар етказиб берувчи сезги аъзолари билан боғлиқдир. Шуларга асосан болага, унинг тарбиясига таъсир этувчи психик жараёнлар ва психологик ҳолатлар, психофизиологик қонунлар, физиологик имкониятлар ва принципларга риоя қилиш назарда тутилади. Дейлик, бола биологик мавжудот сифатида озикланиши, эҳтиёжларини қондириши, ёшидан келиб чиққан ҳолда ҳаракатланиши каби қатор биофизиологик хусусиятларга эгадир. Тарбия жараёнида унга эътибор бериш ва гигиена қоидаларига риоя қилишни ўргатиш ҳам тарбиячининг муҳим вазифасидир. Ёшларнинг ўсмирлик давридаги психофизиологик ўзгаришларини билган ҳолда ўқитувчи тарбияга ўзгача ёндашиши кераклигини талаб қилади. Демак, тарбиянинг табиийлиги – бу болани тарбиялашда унга хос бўлган томонларни ҳисобга олиш, ёшига қараб ва боладаги психик жараёнлар, психологик ҳолатларни ўрганиш орқали муносабатда бўлишидир.

Ижтимоий тарбиянинг муҳим томони – бу инсониятга ва миллий қадриятларга хос бўлган маданиятни ҳисобга олган ҳолда ёндашишни ҳам талаб қилади. Умуминсоний маданият талаблари ва миллий маданият ютуқларини уйғунлашган ҳолда ёшларни тарбиялаб бориш зарурий, долзарб масалалардан бирини ташкил этади. Дейлик одамийлик, инсонпарварлик, тинчликни севиш, меҳнатсеварлик, инсон манфаатлари учун меҳнат қилиш ва шу қабиларни санаб ўтиш мумкин. Бундан ташқари, дунё маданиятига фан соҳасидаги ютуқлар ҳам кири-

тилган бўлиб, буларни ўрганиш ҳам тарбиянинг муҳим томони ҳисобланади. Миллий маданиятга кирувчи кўплаб урф-одаглар, анъаналар, кадриятлар, мерослар ҳам мавжудки, уларни ўрганиш ва уларга амал қилиш ҳам тарбиянинг долзарб томонини ташкил этади. Миллий маданиятдаги инсоният тараққиётига таъсир этувчи кўплаб кадриятлар борки, улар инсон ва инсоният манфаатларига хизмат қилади. Бу кадриятларни ёшларга тарбия сифатида етказиб бериш ва уларга амал қилишни талаб қилиш маданиятнинг муҳим томонини ташкил этади.

Ижтимоий тарбиядаги гуманизм — бу тарбиянинг муҳим жиҳатини ташкил этиб, инсоният учун керак бўлган, унинг тараққиёти учун хизмат қиладиган ижтимоий жараёндир. Гуманизм — (лот. — инсонийлик, инсонпарварлик, инсон ҳақида ғамхўрлик) бу инсонни улуғлаш, инсон манфаатларини ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда унинг келажаги учун энг илғор билимларни бериш. Гуманистик тарбия орқали инсон мустақиллигини ифодаловчи энг муҳим ижтимоий билимлар (ақлий, зукколик, ахлоқий поклик, эстетик гўзаллик, ҳуқуқий етуклик, меҳнатга ҳалол муносабат, сиёсий камолот, маданий савия, экологик тозаллик, иқтисодий режалилик, маънавий билимлилик)нинг асосида гуманистик эътиқод вужудга келтирилади. Ижтимоий тарбия ёшларни инсонларпарварлик асосида тарбиялаб бориш билан бирга уларнинг тарбияси ҳам гуманизм принципларига асосланишини ва уларни гуманистик эътиқод руҳида тарбиялашга қаратилгандир.

Ижтимоий тарбия жамиятнинг тараққиётига улкан таъсир кўрсатувчи омилдир. Чунки ёшларни тарбиялаб бориш келажакда жамиятга фойдали инсонлар авлодини тақдим этади. Ёшлар — бу жамиятнинг келажаги, жамият ёшлар билан, уларнинг янги куч бўлиб кириши билан тўлдирилади. Шунинг учун ҳам ёшларни тарбиялаб бориш жамият ва давлат олдида турган энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Бу жараён

ҳеч вақт тугамайди. Ҳар бир даврда ёшларни тарбиялаш билан боғлиқ бўлган кўплаб масалалар кўтарилади ва бу ҳар доим бойитиб борилади.

ИЖТИМОЙЛАШУВ – СОЦИАЛ-ПЕДАГОГИК ҲОДИСА СИФАТИДА

Инсон табиатнинг бир қисми, тараққиётнинг олий маҳсулидир. Жамият ривожланиши ва унинг тараққиёти табиат тарихи тараққиётининг бевосита давомидир. Табиат ривожланиши қонунлари билан ижтимоий тараққиёт қонунлари ўртасида кўпгина умумий томонлар, шу билан бирга, улар ўртасида тафовут ҳам мавжуд.

Жамият – маълум онгли фаолиятга эга бўлган, ўзларининг тарихини ўзлари яратган, ўз интилишларини бирон-бир мақсадни амалга ошириш учун қаратадиган кишиларнинг муносабатларидан иборат, мураккаб ижтимоий организмни ташкил қиладиган яхлит тизимдир. Бу тизимнинг асосини инсон, шахс ташкил этади. Жамиятнинг яхлит тизимининг асоси – бу табиат томонидан вужудга келган ва жамият ижтимоий билимларини ўзлаштириб бораётган инсондир. Инсон жамиятда ижтимоийлашиб бориб, унинг муҳим долзарб қисмини ташкил этади. Ижтимоийлашган инсон жамиятнинг тараққиёти учун хизмат қилади.

Инсон боласи дунёга биологик организм сифатида келади. Маълум вақт ўтгандан кейин инсон ўз дунёқарашига, қизиқишлари, интилишлари, йўналишлари, қадриятлари, билимлари, малакалари ва ўз мақсадига эга бўлган одамга айланади. Инсон бу ҳолатга ижтимоийлашув орқали эришади.

Ижтимоийлашув шундай ҳодисаки, бунда ўз «мен»ини шакллантираётган индивид ўзи тегишли бўлган гуруҳнинг нормаларини ўзлаштириб бориб, ўзига хос қайтарилмас индивид сифатида шахсга айланиб боради.

Инсоннинг ижтимоийлашуви мураккаб, серкирра ҳодиса бўлиб, ташқи муҳит таъсирида, шунингдек, махсус ташкил қилинган ва онгли тарзда туриладиган тарбиявий ишлар таъсирида амалга оширилади.

Социология инсоннинг ижтимоийлашувини, биринчидан, инсоният яратган маданиятни ўзлаштиришда, иккинчидан, ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳолда шахснинг шаклланишида, учинчидан, инсонлар билан нормал мулоқот қилишда, тўртинчидан, жисмонан ва руҳан соғлом бўлишида кўради.

Инсон ўз ҳаёт йўлининг илк даврларида ўз «мен»ига эга бўлмайди. У онасининг бир бўлаги тарзида мавжуд бўлади, кейинчалик атрофидаги ҳар хил ҳаракатлар, шовқинлар ўзидан ташқаридаги ҳодиса эканини сеза бошлайди. Бу эса, ўзгаришлар, мослашишлар, кузатишлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Бола энди инсониятга тегишли бўлган маданиятни кўникмалар, малакалар орқали билиб боради ва уларни ўзлаштиради. Дейлик, ҳар бир бола ўзидан ёши катта бўлган инсонлар ёрдамида овқатланади, нутқ орқали мулоқот қилади, атрофдаги ҳодисалар билан танишиб боради. Болада янги ва янги тажрибалар ортиб бориб, нима яхши ва нима ёмонлиги, жазоланиш ва рағбатланиш каби тажрибалар вужудга келади. Инсон маълум бир маданият билим, тажриба, малакага эга бўлиб, унинг онги ривожланиб боради. Маданият ҳар бир миллатда ўзига хос бўлиб, умуминсоний маданият кўринишига эга бўлган билимлар тизимини ҳам ташкил этади. Инсон фақат кишилиқ жамиятида ижтимоийлашиб борибгина шахс бўлиб боради. Жамиятдан ташқарида қолган киши шахс бўла олмайди. Бу инсон кўринишидаги ҳайвон инстинктларига эга бўлган жонзод бўлиб қолади. Бунга инсоният тарихидан мисоллар келтириш мумкин. Дейлик, ҳайвонлар орасидан топиб олинган инсон болаларида фақат ҳайвонга тегишли бўлган инстинктлар мавжуд бўлади. Уларнинг кўринишигина инсонни эслагиб, хулқ-атворлари эса, ҳайвонларга хос бўлади. Бундан кўриниб турибдики, инсон

фақатгина инсонлар орасида ижтимоийлашиб борибгина шахс бўлиб етишади. Масалан, 1920 йилда Ҳиндистонда бўрилар уясида икки киз ажратиб олинган. Уларнинг кўринишигина инсон, лекин бутун турмуши бўриларга хос бўлган. Улар инсонлар орасига қайтганларида жуда қийналганлар. Тез орада бу шароитга мослаша олмай, дунёдан кўз юмганлар. Бундай мисоллар инсоният тарихида кўплаб топилади. Жумладан, 1661 йилда Литвадаги айиқ яшайдиган ғордан 12 яшар ўғил бола, 1671 йилда Ирландиядан ҳам шундай бола топилгани ҳақида маълумотлар бор.

Шахснинг ижтимоийлашуви асосида ва тарбиялаш давомида унга таъсир этувчи қуйидаги объектив ва субъектив омилларни кўрсатиш мумкин: 1) ижтимоий эҳтиёж ва манфаатлар; 2) ижтимоий ҳолатлар ва вазиятлар; 3) ҳуқ-атвори шароитдан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш; 4) ижтимоий фаоллик. Инсон ижтимоийлашув давомида ривожланиб, жамиятга фойдали инсон бўлиб етишади. Инсоннинг ижтимоийлашув жараёни унинг ривожланишига, онгининг шаклланишига, жамият ҳаётига мослашишига олиб келади. Инсон ижтимоийлашиб борар экан, биологик мавжудотдан ижтимоий инсонга айланиб боради. У ўзи тегишли бўлган гуруҳнинг урф-одатлари, анъаналарини, кадриятларини ўзлаштириб бориб ижтимоийлашиб борар экан, уни катталар, яъни ота-онаси, қавму қариндошлари, қўни-қўшнилари, маҳалласи, тенгдошлари, таниш-билишлари, тарбиячилари, билим берувчи муаллимлари, инсонлар ҳар доим назорат қилиб турадилар.

Шахснинг ижтимоийлашуви, табиийки, узлуксиз жараёндир. Бу жараён билан инсоннинг келажақда шахс сифатида қандай бўлиши, ҳаётда ўзини қандай тутиши ва даражаси, ўзининг ва бошқаларнинг ҳаёт фаолиятига қандай таъсир этишига боғлиқ бўлади. Инсоннинг ўз муаммоларини мустақил равишда ҳал қила олиши кўп жиҳатдан унинг ижтимоий ривожланиши билан боғлиқ бўлади.

Ривожланиш – бу инсоннинг (ниманидир) ташқи ва ички омиллар асосида қонуний ва зарурий ўзгаришидир. Ривожланиш натижасида миқдорий ва сифатий ўзгаришлар юз беради. Шахснинг ижтимоий ривожланиши – бу инсон шаклланиши жараёнида юз берадиган миқдорий ва сифатий ўзгаришларнинг бўлиши, унинг ижтимоийлашуви ва тарбияланишидир. Бу туғилгандан бошлаб ижтимоий муҳитда яшаётган инсонга хос бўлган табиий ва қонуний ҳодисадир.

Инсоннинг ижтимоий ривожланиши узлуксиз ва бир текисда бўлмаган характерга эга. Узлуксизлик ҳар доим ижтимоий ўзгаришларга эҳтиёж борлигини билдиради, ижтимоий ўсиш учун ижтимоий малака талаб қилинади. Ижтимоий жараён шахсни бойитади, ниманидир ўзлаштириш ёки йўқотиш, нима биландир ўз даражасини сақлаб қолиш учун имконият яратади.

Ижтимоий ривожланишнинг бир текисда бўлмаслиги унда мунтазамлик ва доимийлик характери йўқлигидадир. Бу жараён кўп омиллар таъсирида ўзгариб туради, дейлик ёшига, эҳтиросларига, инсоннинг ҳолатига, яшаётган муҳитига, ўзини фаоллаштиришига қараб ва ш.к.

Ижтимоийлашув жараёнини ўрганган кўпгина мутафаккирларни биламиз. Улар ижтимоийлашувни ўзига хос ҳолда тур-

лича таърифлаганлар. Бу терминни фанда биринчи мартаба америкалик социолог Ф.Г.Гидденс ишлатган. Гидденс 1887 йилда ўзининг «Ижтимоийлашув назарияси» китобида «ижтимоийлашув» терминини ишлатган эди. Ушбу китобда «ижтимоийлашув» термини ҳозирги замон тушунчасига яқин бўлган талқинда ишлатилган, яъни «индивиднинг характерини ёки ижтимоий табиатини ривожлантириш», «инсон материални ижтимоий ҳаётга тайёрлаш», деган маънода.

Ижтимоийлашув термини кенг ёйилгунча ижтимоийлашув муаммоси жамиятда илгаритдан ишлатиб келинган. Ижтимоийлашув муаммоси ҳар доим файласуфларни, адабиётчиларни, тарихий мемуарлар ёзувчиларнинг диққат эътиборида бўлган. XIX асрнинг охирларида бу муаммони ўрганишга социологлар (Э. Дюргейм) ва ижтимоий психологлар (Г. Тард) катта эътибор қаратдилар. Ҳозирда ижтимоийлашув муаммоси ва унинг алоҳида йўналишларини файласуфлар, этнологлар, социологлар, психологлар, педагоглар криминологлар ва бошқа фан номияндалари ўрганиб келмоқдалар.

Социология ижтимоийлашув жараёнини жамиятнинг макротизимида таҳлил қилади. Уни ижтимоий тизим билан ўзаро муносабатда, ишлаб чиқаришда, ижтимоий муносабатлар тизимида, сиёсий тузилиш, жамоа ва давлат ижтимоийлашув институтлари билан боғлаган ҳолда ўрганади.

Ижтимоийлашув ҳақида фикр билдирилганда ҳар доим инсонни болалигидаги, ўсмир ва ўспиринлик давридаги ривожланиш назарда тутилар эди. Фақат охирги ўн йилликларда болалиқдан ташқари етуқлик даври ва кексалик (геронтология) давридаги ижтимоийлашув ҳақида фикр юритила бошланди.

Ижтимоийлашувга икки хил ёндашиш мавжуд – бу субъект–объект ва субъект–субъект ёндашувлардир.

Биринчи ёндашув инсоннинг ижтимоийлашув жараёнида пассив эканлиги, унда ҳеч қандай фаолият бўлмайдиган, деб қараш билан боғлиқ. Бу назарияда инсоннинг ижтимоийлашув жараёнини жамиятга адаптация (мослашиш), яъни жамиятда

бор бўлган маданиятга инсоннинг мослашиши деб қаралади. Бу ёндашув субъект – объект муносабати, яъни жамиятнинг субъектга таъсири, инсонни эса, унинг объекти сифатида кўрилади.

Субъект-объект ёндашуви қадимдан келаётган йўналиш бўлиб, унга тегишли кўплаб мактаблар ва назариялар мавжуд. Шундай ёндашувнинг асосчиларидан бири – бу француз социологи XIX асрда яшаган Э. Дюркгеймдир. У ўз тадқиқотларида жуда кўп маротаба ўсиб келаётган ёшларнинг тарбиясига ва ижтимоийлашувига мурожаат қилган. Э.Дюркгейм тарбия асосида «ҳар дақиқада унга таъсир этаётган ижтимоий муҳитни, ўзининг намунаси асосида унга таъсир этувчи ота-она ва ўқитувчиларни тарбиялашини»¹ тушунган. Дюркгейм ҳар бир жамиятда унинг учун ахлоқий, интеллектуал, жисмоний жиҳатдан намуна бўладиган идеал инсон бўлишини таъкидлаб ўтади. Шу билан бирга, ҳар бир жамиятда идеал инсон шу жамиятга хос бўлган хусусиятлар ва жамиятда яратилган шароитлардан келиб чиқишини айтиб ўтади. Лекин бу хусусиятлар, Дюркгеймнинг фикрича, аҳамиятга эга эмас. Унинг фикрига кўра, инсоннинг ижтимоийлашувида асосий фаоллик жамиятга тегишлидир.

Дюркгеймнинг тутган позициясининг моҳияти шундаки, ижтимоийлашув жараёнида жамиятнинг инсон олдида устунлигини ва унга нисбатан фаоллигини кўрсатиб беради. Дюркгейм билдирган фикрлар кўпгина олимларнинг ўзига хос бўлган ғоялари пайдо бўлишига олиб келди.

Америкалик социолог Т. Парсонснинг² инсоннинг ижтимоийлашув тизимида интеграция (қўшилиш) жараёнини ишлаб чиқишида Э. Дюркгеймнинг жамият яшашининг социологик назарияси асос бўлиб хизмат қилди.

Ижтимоийлашувни Т. Парсонс «бола туғилган жамият маданиятини интернализацияси» сифатида билди. Т. Парсонс-

¹ Э. Дюркгейм. Метод социологии. – Киев: Харьков, 1899. – С. 12–13.

² Қ а р а н г : Т. Parsons. The Social System. – Glencoe, 1952.

нинг фикрича, ижтимоийлашув жараёнининг асосида «инсон организмнинг генетик маълумотлари эгилувчанлиги ва унинг ўрганишга бўлган иқтидори» ётади. Парсонснинг фикрича, инсон ўзи учун ҳурматга эга бўлган бошқа кишилар билан мулоқотда бўлганида ўзи учун қадрли бўлган қадриятларни ўзлаштириб боради. Унга кўра, ижтимоийлашувнинг биринчи жараёни оилада содир бўлади. Оилада, – деб таъкидлайди Т.Парсонс, – инсоннинг асосли мотивацион установакалари вужудга келади.

Т.Парсонс махсус изланишлари асосида ижтимоийлашув жараёнининг вазифаларини шакллантирди: бу боланинг оилага боғлиқ илк давридан эмансипацияси (озод бўлишга интилиши); ижтимоий қадрият ва меъёрларни юксак даражада интернализацияси, оилада ҳам; болаларнинг ютуғи ва баҳоси асосида дифференциацияси; инсон ресурсларини катта ёшдаги жамоаларда ўйналадиган ролларга асосан селекция қилиш ва ролларни бўлиш.

Т.Парсонсга асосан, ҳар қандай роллар (эркак, аёл, ишчи ва ш.к.)нинг ижтимоийлашуви уларнинг ижтимоийлашиш жараёнидан қоникмаганлик ҳиссини пайдо қилади. Бу ўйналаётган роллар, шунингдек, ёш давларига ва жинсига нисбатан ҳам олганда атрофдаги кишиларнинг муҳокамасида бўлади ва уларга бир хил бўлмаган баҳолар ҳам берилади. Бунинг натижасида баҳоланаётган кишининг ўз-ўзига берадиган баҳоси пасайиб кетади ва ўзи ўйнаётган ролдан қоникмаслик ҳисси пайдо бўлади.

Иккинчи ёндашув намояндаларига эса, инсоннинг ижтимоийлашув жараёнида фаол қатнашади, деб ҳисобловчилар киради, яъни субъект – субъектив ёндашувчилардир. Бу ёндашувни У.И.Томас, Ф.Знанецкий, Чарльз Кули ва Жорж Герберт Мидлар асослаганлар.

У.И.Томас ва Ф.Знанецкийлар ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларга инсоннинг онгли фаолияти сифатида қараш кенгайлигини, у ёки бу шароитни, ҳолатни ўрганишда нафақат

ижтимоий ҳолатни, балки индивидларнинг фикрларини ҳам ҳисобга олиш кераклигини кўрсатиб ўтдилар. Ушбу йўналиш намояндалари ижтимоийлашиб бораётган инсон ижтимоийлашиш давомида фаол қатнашчи бўлишини, маълум соҳаларда ўз фикрини айта олиш, керак бўлса ўзгартириш, бойитиш имкониятлари борлигини айтиб ўтадилар.

Субъект – субъектив ёндашувга асосланган ижтимоийлашувни инсоннинг маданиятни ўзлаштириш ва ишлаб чиқиш жараёнидаги ривожланиши сифатида тушунтириш мумкин. Ижтимоийлашувнинг моҳияти маълум бир этнос шароитида яшаётган инсоннинг унга мослашиши ва ўзига хос ҳолда ажралиб туриши, деб қараш мумкин. Демак, ижтимоийлашувнинг моҳиятини субъект–субъект ёндашишига асосланган ҳолда, ижтимоийлашув маданиятини қайта ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш жараёнида инсоннинг ўз-ўзини ўзгартириши ва ривожланиши сифатида тушунтириш мумкин. Бу инсоннинг ҳамма ёш даврларида ҳаёт томонидан яратилган мақсадга мувофиқ ва йўналтирилган шароитининг табиий (стихияли) ҳолда юз беришидир. Ижтимоийлашувнинг моҳияти мослашиш ва ажралиб туриш жараёнини аниқ жамият шароитидаги мувофиқлашишидир.

Мослашиш (ижтимоий адаптация, уйғунлашув) – бу субъект ва ижтимоий муҳитнинг ўзаро фаоллиги ва уйғунлашиш жараёнидир (Ж.Пиаже, Р.Мертон). Мослашув – бу инсонга тегишли бўлган установка ва ижтимоий хулқ-атворлар билан бирга унинг ижтимоий муҳитнинг талаби ва кутаётган натижаларининг ўзаро келишувидир. Мослашув – бу индивиднинг ижтимоий мавжудот бўлиш жараёни ва натижасидир.

Инсон ижтимоийлашув давомида фақат жамиятга уйғунлашмайди, балки ўзига хос томонлар билан ажралиб ҳам туради, яъни алоҳидалиги билан ҳам кўринади. Алоҳидалик – бу инсонни жамиятда автономлашиш жараёнидир. Бу жараённинг натижаси – инсоннинг ўзига хос ва мос бўлган эҳтиёжларга эгаллиги (қадриятлар автономияси); атрофдагиларга боғлиқ

бўлмаган ўзининг хусусий боғлиқликлари (эмоционал автономия); ўзига тегишли бўлган масалаларни ўзи ҳал қилиши, ўзини белгиловчи, ўзини ўзгартирувчи, ўзини кўрсата олиши, ўз ўрнини белгилаб олишга ҳалақит берувчи ҳаётий қарама-қаршиликларга қарши тура олиши (хулқ-атвордаги автономия).

Алоҳидалик – бу инсоннинг индивидуаллашиш жараёни ва натижасидир. Юқорида айтилганлардан шу нарса кўринадики, ижтимоийлашув жараёнида инсоннинг жамиятга мослашиши ва алоҳидалигини кўрсатувчи ички, охирига етмаган зиддиятлар жараёни ётади. Бошқача айтганда, эффектив ижтимоийлашув бу мослашиш ва алоҳидалик ўртасидаги балансни кўрсатади.

Ҳозирги замон жамиятида ижтимоийлашув ўзига хос хусусиятлар, яъни муҳитга, маданиятга ва умумий характерларга боғлиқдир. Ҳар қандай жамиятда инсоннинг ижтимоийлашуви турли босқичлардан келиб чиққан ҳолда ҳар хил хусусиятларга эга. Энг умумий ҳолда бу босқичларни инсоннинг ёши билан боғланган ҳолда кўриб чиқиш мумкин. Бу бўлиниш шартлидир, лекин етарли қулайликка ижтимоий педагогика нуқтаи назаридан ёндашилади. Инсон ижтимоийлашув даврида қуйидаги босқичлардан ўтади:

1. Гўдаклик (тугилгандан то 1 ёшгача).
2. Илк болалик (1 дан 3 ёшгача).
3. Мактабгача болалик (3 дан 6 ёшгача).
4. Кичик мактаб ёши (6 дан 10 ёшгача).
5. Кичик ўсмирлик даври (10 дан 12 ёшгача).
6. Катта ўсмирлик ёши (12 дан 14 ёшгача).
7. Илк ўспиринлик ёши (15 дан 17 ёшгача).
8. Ўспиринлик даври (18 дан 23 ёшгача).
9. Ёшлик даври (23 дан 30 ёшгача).
10. Илк етуклик даври (30 дан 40 ёшгача).
11. Катта етуклик даври (40 дан 55 ёшгача).
12. Кексалик даври (55 дан 65 ёшгача).
13. Қарилик даври (65 дан 70 ёшгача).

14. Узоқ умр кўриш (70 ёшдан катталар).

Бундан кўриниб турибдики, инсон бутун умри давомида ижтимоийлашиб боради. Инсоннинг ижтимоийлашувида маданият, тарбия, муҳит, миллий қадрият ва инсонга хос бўлган биологик жараёнларнинг аҳамияти муҳимдир. Инсон бутун умри давомида ўзида йўқ бўлган янги кўникмаларни, малакаларни, билимларни ўзлаштириб, ўзи яшаётган жамиятга хос бўлган шахс сифатида тарбияланади.

Инсондаги ижтимоийлашувни ҳосил қилувчи жараёнлар ўзига хос бўлган томонлар билан ажралиб туради. Умуман олганда, ижтимоийлашув жараёни тўртта қисмдан иборат:

- табиий (стихияли) ижтимоийлашув инсоннинг жамият билан табиий (стихияли) ўзаро таъсир жараёни ва ҳаётдаги ҳар хил шароитларининг инсонга табиий таъсири;

- ижтимоийлашувга нисбий йўналиш берувчи, бунда у ёки бу фуқаролар ҳаётига давлат томонидан таъсир этилиши жараёни;

- ижтимоийлашувни нисбий социал назорат қилиш инсонни тарбиялаш учун жамият ва давлат томонидан яратилаётган шароитни режали асосда ташкил этиш жараёни;

- инсоннинг ўзини у ёки бу даражада онгли ўзгартириш.

Ижтимоийлашувнинг бу тўртта қисмини кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз. Биринчиси – табиий (стихияли) ижтимоийлашув. Табиий ижтимоийлашув инсоннинг бутун ҳаёти давомида жамият билан ўзаро таъсири жараёнида содир бўлади. Инсон аниқ бир жамият билан муносабатда бўлмайди, балки унинг бирор-бир бўғини билан алоқада бўлади. Жамиятнинг бундай бўғинлари: оила, қон-қариндошлар, кўни-қўшнилар, тенгдошлар гуруҳи, яшаш жойидаги жамоа (ҳамқишлоқлар, шаҳарда яшаётган микрорайон, маҳалла), ҳамюртлар агарда яшаш жойидан узилган бўлса (армия, бошқа ерларда бўлса), ўқув масканларида, касбий гуруҳлар, сиёсий манфаат ва қизиқишлар асосидаги бирликлар ва бошқа шу қабила.

Инсоннинг жамиятдаги бўғинлар билан боғликлиги бу унинг жинсига, ёшига, индивидуал хусусиятларига, яшаш жойига, қайси этносга киришига, инсоннинг ижтимоий маданиятга тегишлилигига боғлиқ бўлади.

Табийий ижтимоийлашув инсоннинг жамиятдаги у ёки бу бўғинлар билан танлаш асосида муносабатда бўлиши бўлса, шунингдек, инсон қайсидир бўғинлар билан зарурий боғланишда (мисол учун мактаб, армия ш.к.), шунингдек, мажбурий ўзаро мулоқотдаги бўғинлар (ҳуқуқни бузувчиларни жазолаш жойлари) билан боғлиқ бўлади.

Иккинчиси – нисбий йўналтирилган ижтимоийлашув. Инсоннинг нисбий йўналтирилган ижтимоийлашуви унинг давлат ва давлат органлари, ташкилотлари билан бўладиган ўзаро алоқасида юз бериб, бунинг натижасида жамият бошқарилади.

«Нисбий йўналтирилган ижтимоийлашув» термини – бу давлат фаолиятини фуқароларнинг ҳаёт йўлига, у ёки бу ёш жиҳатига тегишлилиги, ижтимоий маданиятга, этносга ва бошқа аҳоли қатламларига объектив тарзда таъсир этишини билдиради.

Нисбий йўналтирилган ижтимоийлашув давлат доирасида ва унинг бошқарув органлари рамкасида – республика, шаҳар, вилоят, туман кўзда тутилади.

Ҳар бир шу даражадаги қонун чиқарувчи ва амалга оширувчи органлар ўзларининг компетентлигидан келиб чиқиб, ижтимоийлашув масалаларини ҳал қилади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат, вилоят, шаҳар аҳолисининг ижтимоийлашувига таъсир этади.

Юқоридаги ҳолатга мисол сифатида қуйидагича жараёни кўрсатиш мумкин. Давлат даражасида қабул қилинган қарорлар, дейлик, автомашиналарга тўланадиган пул маблағини кўпайтириш. Бу худди ижтимоийлашувга таъсир қилмайдигандек туюлади. Лекин бу аҳолининг катта гуруҳини автомашина олишини чеклайди. Бу чекланиш одамларни айрим имкониятлардан, яъни имкониятларини кўрсатишдан, ҳаётда ўз

ўрнини белгилашдан, ўзини ривожлантиришдан маҳрум этади. Демак, айтиш мумкинки, жамиятда юз бераётган ҳар қандай ўзгариш инсоннинг ижтимоийлашувига, бу жамиятда яратилаётган муҳитнинг шахс бўлиб шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Учинчиси – нисбий социал назорат қилиш ижтимоийлашув – бу инсоннинг маълум бир гуруҳ ва ташкилотларнинг маҳсус мақсадларини ўйлаган ҳолда ва мақсадга йўналтирилган ҳолдаги тарбияси деб тушунилади. Инсон тарбияси жамиятнинг бир қанча бўғинларида юз берадиган жараёндир. Биринчидан, тарбия оилада амалга оширилади, яъни оилавий тарбия. Иккинчидан, тарбия диний ташкилотлар томонидан амалга оширилади, яъни диний тарбия. Учинчидан, тарбия давлат ва маҳсус ташкил қилинган ташкилотлар (ясли ва мактабдан то олий ўқув юрти ва касбий тайёрланадиган ташкилотларгача), уларда ижтимоий тарбия татбиқ этилади. Тўртинчидан, тарбия криминал, тоталитар сиёсий, экстремистик диний жамоаларда олиб борилади. Бунда биз ижтимоийлашувга қарши тарбияни кўрамыз. Бешинчидан, коррекцион тарбиянинг ҳар хил кўриниши мавжуд (аутиген болаларни адаптациясидан тортиб, то ҳуқуқни бузувчиларни тарбиялашгача).

Тўртинчиси – инсоннинг ўзини онгли ўзгартириши. Ижтимоийлашув жараёнида инсон пассив бўлиб қолмайди. У юқорида кўриб чиқилган учала йўналишда ҳам фаол бўлади. Бу жараёнда инсон ўзида ниманидир ўзгартиришни ҳис қилган ҳолда ёки онгли равишда эҳтиёж сезади ва бунда фаоллик кўрсатади. Бунинг учун у:

– социум кутаётган ёки талаб қилаётган жараёнларга мос келиш. Бу ўзгариш ижобий ёки салбий ҳодисалар бўлиши мумкин;

– социумнинг талабларига у ёки бу даражада қарши тура олишлик. Унинг ҳаётида пайдо бўлувчи муаммоларни натижалли ҳал қилиш;

– ижтимоийлашув ҳолатига ва шароитига таъсир этаётган ноқулай, у ёки бу шароитнинг қурбони бўлмасликдан қочиш;

– ўзининг образини «мавжудлик менига» (бунда шу вақтда инсон ўзини қандай кўриши) ва «ўзи хоҳлаган Менига» (ўзини қандай кўришни хоҳласа) қараб тобора кенг ва тор даражада яқинлашиб бориши.

Яъни, инсон ижтимоийлашув жараёнида ўзини у ёки бу даражада ўзгартириб боради.

Ўзини ўзгартириш – бу инсонни ўзини у ёки бу даражада онгли равишда, режали ва муваффақиятли ўзгартириш жараёни ҳисобланади.

Инсоннинг ўзгаришига қаратилган кучли хатти-ҳаракати қуйидагиларга қаратилган бўлиши мумкин:

- ўзининг ташқи ва жисмоний хусусиятларига;
- ўз шахсига хос хусусиятларига;
- интеллектуал, иродавий, эҳтиёжи, маънавий, ижтимоий соҳаларига (билими, эълоли олиши, қадриятлари, установкалари ва ш.к.ларга);

- ўзини тутиш ҳолатларига;
- образи ёки ўз ҳаёт образига;
- ўзига бўлган муносабатни (ўз-ўзига баҳони), ўзлигига бўлган муносабатни (ўзини ҳурмат қилиш, ўзини қабул қилиш), дунёга бўлган муносабатини (дунёни идрок этиши, дунёни кўриш – дунё харитаси), дунё билан муносабати (ўз имкониятларини сарф қилиш ва ўз ўрнини топиш).

Инсоннинг ўзини ўзгартириши қуйидаги характерга эга бўлиши мумкин:

- ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш, ўзидаги бор бўлган қобилиятларни, билимларни, томонларни қайта шакллантириш;

- ўзини қайта қуриш, инсонга тегишли бўлган хусусиятларни шакллантириш;

- ўзида мавжуд бўлган жисмоний, маънавий, ўз шахсига хос, ижтимоий хусусиятларни бузиш (натижа – алкоголизм, наркомания, жисмоний, маънавий, ижтимоий таназзул).

Ижтимоийлашувнинг ўзига хос омиллари ёки факторлари мавжуд. Омил – бу юз бераётган жараённинг зарурий таъсир этувчи шароити ҳисобланади. Инсоннинг ижтимоийлашuvi ҳақида гапирганда уни қандай шароитда юз бераётганига эътибор бериш керак. Ижтимоийлашувнинг таснифига ва шароитларига алоҳида эътибор берган ҳолда уни таърифлашда ҳар хил ёндашувлар мавжуд. Ижтимоийлашувнинг шароити ёки омилни умумлаштирган ҳолда тўртта гуруҳга ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, мегафакторлар (мега – жуда катта, энг умумий) – космос, планета, дунё, Интернет – булар тўғридан-тўғри ёки бошқа факторлар орқали ердаги ижтимоийлашувга таъсир этади.

Иккинчидан, макрофактор (макро – катта) – мамлакат, этнос, жамият, давлат – маълум бир мамлакатда яшаётган аҳолининг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатади. Бу тўғри-

дан-тўғри ёки бошқа гуруҳий факторлар асосида таъсир этиши мумкин.

Учинчидан, мезофакторлар (мезо – ўрта, ораликдаги) катта гуруҳга кирувчи инсонларнинг ижтимоийлашув шароитлари. Буларга аҳоли яшаётган ва жойлашган ер (регион, қишлоқ, шаҳар, посёлка)лар, шунингдек, у ёки бу субмаданиятга кирувчи аҳоли киради. Мезофакторлар ижтимоийлашувга тўғридан-тўғри ёки тўртинчи омил орқали таъсир этишлари мумкин. Бу гуруҳга – микрофакторлар киради. Микрофакторларга инсонга тўғридан-тўғри таъсир этувчи, аниқ факторлар киради. Бу факторлар – оила, кўни-кўшнилари, тенгдошлар гуруҳи, маҳалла, тарбияловчи муассасалар, диний ташкилотлар, ҳар хил ижтимоий, давлат ва хусусий ташкилотлар микросоциум киради.

Ижтимоийлашув жараёнидаги маданиятга қарши турувчи ташкилотлар (криминал, ҳуқуқни бузувчи ва ш.к.)га кирувчиларни ижтимоийлашувни бузувчи микрофакторларга киритилади.

Ижтимоийлашув воситалари – бу ўзига хос бўлган жараёнлардан иборатдир. Шунини айтиш жоизки, микрофакторлар инсон ривожланишига ижтимоийлашув воситалари орқали ўз таъсирини кўрсатади, яъни бунда ижтимоийловчининг ҳаётига бевосита яқин муносабатда бўлувчиларни кўрсатиш мумкин. Турли ёш босқичларида бу воситалар ўзига хос кўринишда бўлади. Оилавий ҳолатига кўра, булар ота-оналар, бошқа оила аъзолари (бобоси ва бувиси, хола ва амакилари, ака ва укалари, опа ва сингиллари ва бошқа қавму қариндошлар), шунингдек, қариндош бўлмаганлар (кўшнилари, ўртоқлар, ўқитувчилар) бўлиши мумкиндир. Ёшига нисбатан ижтимоийлашув воситалари бўлиб ёши катталар, тенгқурлар, катта ёки кичик шериклар (сиблинг – ака-укалар ўртасида муносабат, ўртоқлар ва ш.к.) бўлиши мумкин.

Ижтимоийлашув жараёнида унинг муҳим воситаси бўлган ёши унчалик катта бўлмаган, яъни бир-икки ёш катталарга

эътиборни кўпроқ қаратиш зарур. Чунки улар билан муносабатда бўлаётган кичик ёшдагилар улардан кўпроқ нарсани ўрганишга интиладилар. Бундан ташқари, уларга оиласидаги турмуш қурганлар, ишлайётган жойидаги ҳамкасблар ҳам ўз таъсирларини ўтказадилар.

Ижтимоийлашувнинг юз бериш механизмлари ўзига хос томонлар билан ажралиб туради. Инсоннинг ижтимоийлашуви ҳар хил омиллар ва воситалар билан ўзаро алоқада бўлган ҳолда маълум бир механизмларда содир бўлади.

Ижтимоийлашув механизмларини кўрсатиб берувчи ҳар хил ёндашувлар мавжуд. Француз социал психологи Г.Тард ижтимоийлашувнинг асосий механизми – бу тақлид қилиш деб ҳисоблайди. Америкалик олим У. Бронфенбреннер инсон ҳаёт кечираётган ўзгариб турувчи шароит билан фаол ўсиб боровчи инсон ўртасида тобора ижобий аккомодация (мослашиб боровчи) бўлишини тушунган. Яна бир америкалик олим Н.Смелзер тўртта муҳим психологик механизмни – имитация, идентификация, уялиш ва айбдорлик ҳиссини кўрсатган. Биринчи иккитаси ижобий, кейинги иккитаси салбий жараён сифатида қаралган. В.С.Мухин эса, ижтимоийлашувнинг механизми сифатида идентификацияни ва шахснинг ўзини алоҳида ажратишини кўрсатган. А.В.Петровский адаптация, индивидуализация ва интеграцияни шахснинг ривожланиш жараёнидаги қонуний ўзгариб туришини кўрсатган.

Берилган маълумотларга асосан, бир қанча умумий психологик ва ижтимоий-педагогик ижтимоийлашувнинг механизмларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Ижтимоийлашувнинг психологик механизмларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Импринтинг (эсда қолмоқ, таъсирчанлик) – инсон томонидан унинг учун ҳаётий зарур бўлган объектлар хусусиятларини рецепторлар ва онг ости даражасидаги таъсирини қайд қилиш. Импринтинг гўдаклик даврида кўпроқ учрайди. Лекин кейинги ёш даврларида ҳам образларни эсда қолдириш ва ҳис этиш мумкин. Масалан, болалик (6 ёшгача) давридаги травматик ма-

лака, хўрланиш, каттиққўллик ва бошқа жараёнлар шахсининг эмоционал ҳолатида из қолдиради. Бошқа мисол, ўсмир ёки ўспиринлик давридаги эсда қолган «гўзал аёл» образи аёллар билан нормал муносабатга ҳалақит беради ёки оилавий ҳаётга салбий таъсир этиши мумкин.

Экзистенциал босим (лот. мавжуд бўлмоқ) – инсонни мавжудлик, яшаш шароитини она тилини эгаллашга (илк болаликда) ва бошқа тилларни ёши катта бўлиши билан (тил ўрганиш шароити ўзгариши билан) эгаллашга таъсири, яъни босими. Шунингдек, ижтимоий ҳуққнинг англолмаган меъёрини эгаллаш, социум бўлмаган ва яшаш учун керак бўлган ҳолатларни ўзлаштириш.

Таклид қилмоқ – қандайдир ҳуққ-атворга ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда эргашиш. Бунда инсоннинг ўз атрофидаги одамлар билан алоқада бўлиши ва уларга таклид қилиши (бунда ҳурматли инсонлар назарда тутилади), шунингдек, оммавий коммуникация тавсия этган воситалар асосида таклид қилиш тушунилади.

Идентификация (тенглаштириш, ўхшатиш) – инсоннинг ҳурматли кишилар билан ва референт гуруҳлар билан ўзаро мулоқотда бўлган даврида уларга тегишли бўлган меъёр, қадрият, установка, ҳуққ-атвор моделини худди ўзиники сингари эмоционал – когнитив жараёнда ўзлаштирилиши.

Рефлексия – инсоннинг ички диалоги бўлиб, бу жараёнда киши маълум бир меъёрларни, қадриятларни, ҳуққ-атворларни, оилавий томонларни, ҳурматли кишиларни, тенгдошлар жамоасини, ҳар хил ижтимоий-касбий ва этноконфессиал қатламларни баҳолайди, уларни қабул қилади ёки инкор этади.

Рефлексия бу инсоннинг ҳар хил реал ёки ҳаёлий кўринишга эга бўлган «Мен»лиги билан унинг ички диалоги ҳисобланади. Рефлексия ёрдамида инсон ўзини шакллантиради ва ўзгартириб боради.

Юқорида санаб ўтилган ижтимоийлашувнинг психологик механизмлари ижтимоийлашувнинг ижтимоий-педагогик ме-

ханизмлари асосида таъсир этади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Ижтимоийлашувнинг традицион механизми (табиий, стихияли) — бу инсоннинг оиласига ва яқин атрофдагиларига (қўни-қўшнилар, ўртоқлар) тегишли бўлган меъёрларни хулқ-атвор эталонларини, стереотипларини, қарашларини ўзлаштириб боришдир. Конкрет ҳудудларда, аҳоли яшайдиган жойларда, этноконфессион ва ижтимоий қатламларда инсонларнинг хулқ-атворини бошқарадиган ва ижтимоийлик жараёнига қарши бўлган (ичкиликка ружу қўйиш, ўғирлик, сўқиш ва ш.к.) ва ижтимоий ахлоқлар (урф-одатлар, анъаналар, одатлар, оммавий хулқ-атвор стереотиплари ва ш.к. киради.

Ижтимоийлашувнинг институционал механизми — бу номидан кўриниб турибдики, инсоннинг ижтимоийлашуви учун жамиятда яратилган махсус институтлар ва ҳар хил ташкилотлар билан алоқаси кўзда тутилади. Булар ўзининг асосий вазибалари билан параллел равишда инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этади. Буларга ишлаб чиқариш, ижтимоий, диний ва, шунингдек, оммавий ахборот воситалари киради. Инсоннинг ҳар хил институтлар ва ташкилотлар билан алоқаси натижасида маълум бир билимлар тизими вужудга келади ва кучайиб боради.

Инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи оммавий коммуникация институтлари (матбуот, радио, кино, телевидение) нафақат маълум маълумотларни бериш билан таъсир этади, балки китоблардаги, кинолардаги, телекурсуслардаги қаҳрамонлар орқали ҳам уларнинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатади. Инсонлар ёшига ва индивидуал хислатларига қараб ўзларини шу қаҳрамонларга ўхшатишга (идентификация қилишга), уларнинг ҳаётидаги ўзига ёққан томонларни олишга, уларнинг ҳаёт кечириш образларидан намуналар олишга интилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқорида санаб ўтилган ижтимоийлашув механизмининг барча кўринишлари институционал механизмда ўз аксини топади.

Услугба солинган ижтимоийлашув механизми – бу маълум бир субмаданият доирасида таъсир этади. Субмаданият тушунчаси асосида умумлашган ахлокий-психологик комплекс белгилари ва маълум бир ёшга тегишли бўлган инсонларнинг хулқ-атвори, ўзини тутиши ёки маълум касбга, маданият қатламига тегишлилигини билдиради. Бу маълум бир ҳаёт тарзи ва фикрлаш билан боғлиқ бўлиб, у ёшига, касбига, ижтимоий гуруҳларга, этноконфессияларга ўзига хос тегишли бўлганлиги билан ажралиб туради. Демак, ижтимоийлашувни услубга солиш механизмида, биринчи навбатда, тақлид қилиш ва идентификация юз беради.

Ижтимоийлашунинг шахслараро механизми – бу ерда шахснинг унинг учун ҳурматга эга бўлган инсонлар билан муносабати, бунинг асосида психологик механизм бўлган идентификация жараёни ётади. Ҳурматли инсонлар деганда ота-она (ҳар қандай ёшда) хоҳлаган ҳурматга эга бўлган катта ёшдаги инсон, тенгдош ўртоқ ёки қарама-қарши жинсдаги шахс ва шу қабилир билан муносабати, мулоқоти тушунилади. Улар ўрта-сидаги мулоқот ўзига хос таъсирга эга бўлади.

Шуни айтиш керакки, инсон ижтимоийлашув жараёнида бир хил ҳолатда бўлмайди. Балки инсоннинг ижтимоийлашувига ҳалақит берувчи ноқулай шароитлар мавжуд бўлиб, инсон унинг қурбонига айланиб қолиши мумкин. Педагогик социология бу каби шароитларни ҳам ўрганиш орқали инсон ижтимоийлашувини ва ривожланишини таҳлил қилиб боради.

Десоциализация (француз – ижтимоийлашувнинг инкирози) – бу инсоннинг қандайдир сабабларга асосан ёки унинг ҳаёт фаолиятига салбий таъсир этувчи омиллар (узоқ вақт касал бўлиш, табиий муҳитдан ажралиши, бошининг қаттиқ лат ёйиши, ўзини кўрсатишга имконият бермайдиган шароит ва б.) ижтимоий малакалар, ҳаёт фаолияти шароитида ўзини кўрсата олишга имконият йўқлиги сабабли юз берадиган жараён. Десоциализациянинг асосий сабаби ҳар хил омиллар билан боғлиқ.

Бу жараёнда шахсий омиллар, муҳит ва тарбия омилларига катта ўрин берилади.

Негатив ҳолат – бу шундай характерга эга бўлган жараёнки, унда тараққиёт чекланиши ёки бутунлай тўсиб қўйилиши билан боғлиқ жараёнлар кўзда тутилади. Педагогик социологияда бундай негатив ҳолатларни икки фактор асосида тушунтириб берувчи назариялар мавжуд. Бу назарияларнинг бири – **биоге-нетик**, иккинчиси – **социогенетик** йўналишлардир. Биогенетик йўналиш томонидагилар инсоннинг ривожланиш тараққиёти наслий ҳолатга боғлиқ деб тушунтирадилар. Бу айнан инсоннинг келажакда ким бўлишини белгилаб беради. Салбий ҳолатлар эса, оиладаги ота-оналарнинг ичкиликка, наркотик моддаларга ружу қўйиши, психик ҳолати носоғлом бўлиши кабилар билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Булар эса, авлодлардаги ҳолатларни бола тараққиётига таъсири билан боғланади.

Бундай болалар билан ишлаш ва унинг ривожланишига таъсир этаётган шароитлар, бола тарбияси ва унга таъсир этаётган негатив ҳолатларни олдини олиш масалаларини қўяди. Бу эса, болани тарбиялашдаги педагогик социологиянинг профилактик иш жараёни ҳисобланади. Бу жараёнда муҳитни ўзгартириб, болани тўғри тарбиялаш масаласини ўз ичига олади.

Социогенетик йўналиш намоёндалари эса, инсон туғилишидан динамикдир ва унда тарбиячи ҳар қандай нарсани, ҳолатни шакллантира (ясай) олиши мумкин, деб таъкидлайдилар. Лекин ҳаёт шароити унақа эмас, тарбиячи хоҳлаган нарсасини ясай олмайди. Бунда болада тараққиётга етакловчи имкониятлар бўлмаса, у чекланган ҳолда бўлиб қолади. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, тарбиячи ўзида бор бўлган имкониятларни бола тарбиясига қарата олмаслиги натижасида, болада негатив ҳолатлар – ўз-ўзини тарбиялаш ҳолатлари пайдо бўлади. Бола имкониятлари билан ҳисоблашмаслик уни «синишга» олиб келади. Умуман олганда, бу икки жараёни, яъни биогенетик ва социогенетик жараёнларни бир-биридан ажратмасдан, бола тарбиясида кенг фойдаланиш кўп натижалар бериши мумкин.

Боланинг ижтимоий тараққиётида ва тарбиясида унга хос бўлган индивидуал томонларни ва имкониятларни ҳисобга олиш ва ундан кенг фойдаланиш жоиздир. Бу жараёнлар билан барабар тарзда бола тарбиясини тўла таъминлаб берувчи муҳитни ҳам яратиш ва тарбияга ижобий таъсир этувчи жараёнларни шакллантириш шарт ҳисобланади.

Ижтимоийлашув жараёнида инсон маълум бир жамиятга, маданиятга, давр билан боғлиқ ҳолда норма ва меъёрларни ўзлаштириб боради ва унга амал қилади. Ижтимоий нормалар бу инсонни маълум бир жамиятда ўзини тутиши ва хулқ-атвори меъёрлари ҳисобланади. Бу норма ва меъёрларнинг бузилиши эса, инсоннинг меъёрлардан оғиши ва маълум бир негатив ҳолатларни вужудга келтиради. Бу меъёрлар жамиятда қабул қилинган бўлиб, уни бажариш шарт қилиб қўйилади, унинг зарурлиги эса, инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг ривожланишига сабаб бўлади. Ижтимоий меъёрлар – бу илгариги жамиятнинг малакаларидан амалий суръатда келиб чиққан қонунлари ҳисобланади. Ижтимоий меъёрларни гуруҳларга ажратсак, улар қуйидагича бўлинади: ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқалар. Булар эса, инсонни ҳар доим ва ҳар вақт баҳоловчи меъёрлар ҳисобланади.

Инсон жамиятда бир вақтнинг ўзида бир қанча ролларни бажаради – булар фуқаролик, мутахассислик, оила аъзоси, жамоа аъзоси. Инсон бу жараён давомида шу ролларга хос бўлган меъёрларни ўзлаштириб боради ва ўзини шахс сифатида намоён этади. Ҳаётда бундай томонларни кўрсата олмайдиганлар – индивидлар ижтимоий оғишган деб юритилади.

Ижтимоий оғиш – бу жамиятда қабул қилинган қадриятлар ва меъёрларга мос келмайдиган қонун-қоидаларни бузувчи хатти-ҳаракатларнинг ижтимоий ривожланишдаги кўринишидир. Асоциал хулқ-атвор (грекча *a* – инкор белгиси ва лот. *soi*olis – ижтимоий, жамиятдаги инсонларнинг ҳаёти ва муносабатлари билан боғлиқ) – бу инсонни жамиятда қабул қилинган меъёрлар билан тўғри келмайдиган хулқ-атвори ҳисобланади, лекин

булар ҳуқуқ нормаларига қарши бўлмайди. Антисоциал (грекча сўз – қарши ва ижтимоий) – бу ҳуқуққа тўғри келмайдиган ҳуқ-атвор ҳисобланади.

Социологияда бундай хатти-ҳаракатлар ўрганилган бўлиб, инсоннинг ижтимоий муҳитга мос бўлмаган хатти-ҳаракатлари, яъни аномия деб юритилади. «Аномия» термини фанга француз социологи Д.Дюргейм томонидан киритилган. Бу термин ҳуқ-атворда меъёрларнинг йўқлиги, унинг камлигини кўрсатади. Америкалик социолог Р.Мертон ўтган асрнинг 30-йилларида ижтимоий аномия назариясини олдинга сурди. Бу назарияга асосан, жамиятдаги «ахлоқсизлик» индивиднинг ижтимоий меъёрлардан оғишга хос бўлган хатти-ҳаракатларини назарда тутди. Р.Мертон аномияда инсоннинг қуйидаги типларини ажратиб кўрсатади: конформизм, инновативлик, ритуализм, ретризм ва бунт.

Конформизм (ўхшаш, мос келиш) – жамиятда вужудга келган ижобий мақсад ва унга етишиш йўлларида тенг (ҳамма билан) бўлган муносабат.

Инновативлик (лот. –янгидан бошламоқ, алмаштириш, ўзгартириш) – инсон фаолиятидаги янгиликларга олиб боровчи мақсадларга ижобий муносабат ва воситани танлашдаги чекланганликни инкор этиш.

Ритуализм – мақсадларни инкор этиш муносабати, уларнинг асосий воситаларига эътибор бериш давомида ритуалларга амал қилиш (мас., диний фаолият, бюрократизм ва ш.к.)

Ретризм – ҳар қандай мақсадни ва унга етишиш воситаларини инкор этиш (алкоголизм, наркотиклар ва ш.к.)

Бунт – жамиятда қабул қилинган мақсад ва воситалардан воз кечиш, уларни янги мақсад ва воситалар билан алмаштириш. Буларга кўзғолон, революцион ўзгаришларни ошқора этиш, ижтимоий меъёрлар ва қадриятларни ўзгартирган ҳолда эълон қилиш.

Инсон нафақат ижтимоийлашувнинг объекти ва субъекти, балки у ёки бу даражада ижтимоийлашувнинг қурбони ҳам-

дир. Бу, авваламбор, инсоннинг ички карама-қаршилигида кўринади. Бунда инсоннинг жамиятга уйғунлашуви ва унинг жамиятда алоҳидалик даражаси кўзда тутилади. Жамиятга тўла уйғунлашган инсон, шунингдек, қандайдир даражада унга карама-қарши ҳам бўлади, яъни конформист сифатида ижтимоийлашув қурбони бўлади.

Шунингдек, инсон жамиятга мослаша олмайди, бу ҳолатда ҳам у ижтимоийлашув қурбонига айланади – **диссидент** (уйғунлаша олмаслик), ҳуқуқбузар ёки жамиятда қабул қилинган ҳаёт образидан четга чиқиш. Бундан ташқари, қабул қилинган ҳаёт тарзидан оғишмаган ҳолда маълум бир ҳаёт кечириш инсонни ижтимоийлашув қурбони қилиб қўяди. Дейлик, ўзини ғояларда ва амалий ишларда яқкалигини сезиб бориш орқали кўрса, маълум бир ғоя учун амалий ишлар олиб борса-ю, лекин ўзининг дунёқарashi бутунлай бошқа бўлса, бу ғояга адашиб кириб қолган ва мажбуран унинг ишларини олиб борса, у ҳолда ижтимоийлашув қурбонига айланади.

Инсоннинг ижтимоийлашуви давомида қандай турдаги жавобгарликни ҳис этувчи шахс кўриниши ташкил топиши муҳим ҳисобланади. Бошқача айтганда, қандай **локус** назорати инсонга характерли эканлиги кўринади. **Локус** назорати тушунчаси америкалик психолог Ж.Роттер томонидан киритилган. Локус назорати ҳақида гапирганда инсон ўз ҳаётини бошқаришнинг асосини кўпроқ ташқи муҳитга ёки ички, яъни ўз-ўзида кўриши назарда тутилади.

Локус назоратининг иккита турини ажратиш мумкин: **интерналь** ва **экстерналь**.

Интерналь (ички) локус назоратидаги киши ўз ҳаётида юз бераётган жараёнларнинг кўпроқ қисмини ўзи билан ўзининг ҳулқ-атвори, қобилияти билан боғлаб тушунтиради.

Экстерналь (ташқи) локус назоратида киши юз бераётган жараёнларга бошқа ташқи факторларни сабабчи деб билади (бошқа одамлар сабабчи, тақдир, тасодиф ва б. ш.к. сабабчи, деб билади).

Интерналь ёки экстерналь ҳолати яққол кўринган кишилар ҳаётда кам учрайди. Бу икки ҳолат ўртасида асосан ушбу жараён кечади: интерналь типдаги кишилар ўзига кўпроқ ишонадиган, анчайин босиқ ва яхшилик тилайдиган бўладилар. Бу типдаги одамлар ҳаётида юз бераётган ҳодисалар унинг ўзи билан кўпроқ боғлиқлигига ишониб, уни ўз қобилиятлари ва имкониятлари билан боғлаб, ўз ҳаётларининг маъносини ҳам тушуниб борадилар.

Экстерналь типдаги одамлар хавотирлик, чидамсизлик, агрессивликнинг кўплиги билан ажралиб туради ва улар асосан конформликка асосланади.

Ҳар қандай жамиятда инсоннинг ижтимоийлашуви ҳар хил шароитларда юз беради. Инсонни ривожлантирувчи ижтимоийлашув жараёнига жуда кўп салбий омиллар таъсир этиши мумкин. Шунинг учун объектив ҳолатда кўпгина кишилар ижтимоийлашув жараёнининг ноқулай шароитлари қурбонлари бўлиб қоладилар. Ижтимоийлашув жараёнининг ноқулай шароитларининг қурбонларини шартли равишда **реал, потенциал ва латент даврларга** бўлинади.

Ижтимоийлашув жараёнининг **реал** қурбонлари ногиронлар бўлиши мумкин. Бу ногиронлар: болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, қизлар, психосоматик деффектларга ва оғишларга эга бўлган катталар, яъни давлат томонидан ёки ижтимоий ташкилотлар қарамоғида бўлган етимлар ва бошқа категорияларга кирувчи болалардир.

Потенциал қурбонлар психик ҳолатнинг чегараларига яқин бўлган ва ўз характери кўрсатишга, ажралиб туришга интилганлар: уларга бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга, бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга, шаҳардан қишлоққа ва қишлоқдан шаҳарга кўчиб юрувчилар (мигрантлар); жуда паст иқтисодий, ахлоқий ва таълим олишга имкониятлари паст бўлган оилаларда туғилган болалар; метист ва бошқа этнос орасида яшовчи миллат намояндалари киради.

Латент қурбонларга бу ижтимоийлашув жараёнида унга берилган билимлар, имкониятлардан объектив шароитда етарли фойдалана олмайдиган кишилар гуруҳи киради. Масалан, маълум бир мутахассисларнинг айтиб ўтишича, қобилиятлилик ва ҳатто гениаллик туғилган мингта болалардан бирида акс этиши ёки этмаслиги мумкин. Ижтимоийлашув жараёнидаги етарли шароитларда ҳам уларнинг юз бериши қийин бўлади. Бу имкониятлар миллионлаб инсонлар ўртасидан фақат биттасида кўриниши мумкин.

Инсон ижтимоийлашув давомида унга таъсир этувчи ноқулай шароитлар унинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини ўтказиб, инсонни бу шароитнинг қурбонига айлантириб қўяди. Бунга хавф солувчи ва уни бундай ҳолатга олиб келувчи манбалар инсонни девиант ҳолатга олиб келади. Инсоннинг ижтимоийлашувига хавф солувчи ва шундай ҳолатга олиб келувчи манбаларни кўплаб олимлар ўрганганлар. Олимлар инсондаги бундай оғишни, ижтимоийлашувга хавф солувчи ҳолатни «девиант хулқ-атвор» (лот. *deviation* – оғиш) ёки «делинквент» хатти-ҳаракат (*delinquens*) – ҳуқуқни бузувчи деб баҳолаганлар.

Девиант хулқ-атвор – бу жамиятда қабул килинган меъёрлардан оғиш бўлса, делинквент хатти-ҳаракат – бу ҳуқуқни бузиш билан боғлиқлигини кўрсатади ва инсоннинг ижтимоийлашув жараёнидаги камчиликлардан келиб чиқади.

Америкалик социолог А.Коэн ўтган асрнинг 1950 йилларида делинквент субмаданият назариясини таклиф этади. Бу назариянинг асосида делинквент типдаги одамларга хос бўлган субмаданият тушунтирилади. Уларнинг, «катта» жамиятдан фарқли ўлароқ, ўзига хос бўлган салбий ютуқларини ажратиб кўрсатади. Делинквент, яъни ҳуқуқни бузишга кирувчи томонларга кичик ўғирлик, тажовузкорлик, вандализм кабилар киради.

Инсондаги девиант хулқ-атворнинг шаклланишини тушунтириб берувчи ҳар хил назариялар мавжуд. Булар биологик

ташқи муҳитнинг ўзига хослиги, инсон ҳуқуқни бузишга мойиллигини юзага келтиради (Ломброзо, Шелдон). Инсоннинг психик ўзига хослиги уни конфликтга, ҳуқуқни бузишга мойиллигини кўрсатади (Фрейд). Социологик – инсоннинг девиант хулқ-атвори негатив ижтимоий малакаларни ўзлаштириш натижасида пайдо бўлади (Дюркгейм, Мертон Миллер ва бошқалар).

Биологик ва психологик назарияларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, шахсдаги ўзига хос жиҳатлар тарбиялаш давомида девиант хулқ-атворнинг вужудга келишида кўзга ташланади. Инсон туғилишидаёқ тажовузкорликка мойил бўлади, бу эса, уни девиантликка оғиши учун имкон беради. Лекин девиантликка мойиллик инсоннинг ноқулай ҳаётий муҳити ва тарбия шароитидагина ривожланади.

Инсонни оғиш билан боғлиқ бўлган хулқ-атворининг асосида унинг биопсихологик характеристикаси, яъни унинг ижтимоий тарбия жараёнлари ва натижалари, хулқ-атворининг негатив ижтимоий малакаларини ўзлаштиришлари ётади. Булар шахснинг салбий кўринишга эга бўлган йўналишлари (манфаатлари, эҳтиёжлари, мотивлари, мақсад ва ғоялари), негатив одатлари ва шунга мос бўлган хатти-ҳаракатлари (салбий йўналишлари ва одатлари), ижобий ҳиссиёт (бу ҳолатларни пайдо бўлишидан қониқиш), яъни ижтимоийликка қарши бўлган ахлоқсиз хулқ-атвор, таъсир ва ҳаракатлардан қониқиш.

Киши аста-секинлик билан девиант бўлиб боради, яъни ижтимоийлашувдан оғади. Девиант бўлиб боришнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

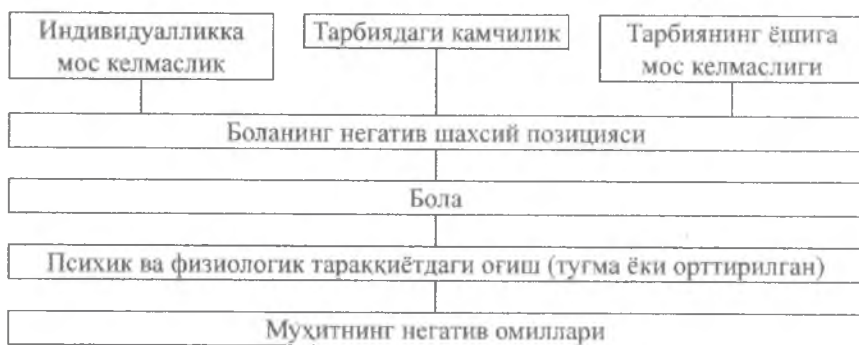
- ижтимоий меъёрлар билан шахс ўртасида пайдо бўладиган қарама-қаршилик;

- норозиликнинг пайдо бўлиши, бола томонидан ижтимоий талабларнинг рад этилиши;

- қонунга ҳилоф хатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлиши (кичик қонунбузарлик, алдаш, ўғирлик ва ш.к.);

- рецидив қонунбузарлик ҳолатлари;
- ижтимоий хулқ-атворга қарши малака қўлайиб бориши (зўрлик, безорилик, фоҳишалик ва ш.к.);
- ижтимоий хулқ-атворга қарши бўлган гуруҳларга қўшилиш;
- қонунларни бузиш;
- жиноят қилиш.

Ижтимоий негатив (девиант) хулқ-атворга эга бўлган шахслар билан курашиш учун унинг шаклланишига шароит яратиб берувчи асосий омилларни кўрсата олиш зарур. Бундай омил гуруҳларига қуйидагиларни киритиш зарур ҳисобланади:

Инсоннинг девиант хатти-ҳаракати шаклланишига таъсир этувчи омиллар гуруҳи

А. Психологик ва физиологик тараккиётдаги оғиш: туғилгандаёқ ақли заиф бўлган ёки миёга лат етишидан келиб чиқадиган жараён; эмоционал ҳолатдан келиб чиққан оғиш ёки фаол – иродавий ҳолатлардан келиб чиқадиган оғиш; тез қўзғалишга мойиллик қилувчи ҳолатлар. Аффектив хулқ-атвор, хатти-ҳаракатларда импульсив бўлиш, роҳатланишга жуда ҳам интилиш, бошқаларга ёмонлик қилиб роҳатланиш, атрофдагиларнинг устидан кулиш, деспотизм, савдойи бўлиб қолиш, шахс бўлиш жараёнидаги оғиш.

Б. Боланинг индивидуалликка мос бўлган тарбияси. Боладаги ҳар хил оғишларни унинг тарбиясида ҳисобга олиш. Булар болани у ёки бу тарзда рағбатлантириш ёки ўзини босишга қаратилган бўлиши керак.

В. Ёшига хос ҳолдаги тарбиянинг мос келмаслиги. Мисол учун, ўсмирлик даврида (11–13, 14–16 ёш). Бунда ўтиш даври тарбия беришга қийин давр ҳисобланади. Ижтимоий режа бўйича ўсмирлик даври – бу ижтимоийлашувнинг биринчи даврининг давомидир. Бу даврда ўсмирлар мактаб ўқувчилари ва ота-онанинг қарамоғида (ёки давлатнинг) бўладилар. Ўсмирларнинг асосий фаолияти бу даврда ўқиш ҳисобланади. Бу даврни яна бошқача таърифласак, болаликнинг тугаши ва болаликдан «ўсиб чиқиш» даври ҳисобланади.

Ўспиринлик ёши (17 дан 23 ёшгача) – бу давр болалик ва катталик ўртасидаги даврдир. Ўсмирда бу давр биологик нуқтаи назардан физиологик етилиш, яъни жинсий етилиш давридир.

Г. Шахс шаклланишига таъсир этувчи салбий факторлар. Шахс шаклланишига салбий фактор сифатида оиланинг таъсири:

а) оиладаги ахлоқсизлик шароити: ичкилик, жанжаллар, урушлар, ўзаро муносабатдаги кўполликлар, ёлғон ишлатиш кабилар болани таклид қилиши учун салбий ҳолатларни пайдо қилади ва шундан келиб чиқиб, унда ўзига хос дунёқараш шаклланади;

б) оила тузилиши муаммоси: тўлиқсиз оила, бир болали оила, кўп болали оила кабилар болага педагогик таъсирнинг етишмаслигига олиб келади.

Бу салбий омиллар болада уйига, оиласига, ота-онасига нисбатан инкор этувчи муносабатни шакллантиради. Бола уйдан кетиб қолишга, кўпроқ вақтни кўчада, уйдан ташқарида ўтказишга интилиши вужудга келади. Бунга сабаб:

– уйдаги тажовузкорлик ҳолати, болага нисбатан кўполлик, унинг қизиқишларига ва муаммоларига эътибор бермаслик, ота-онасига муносабатда бўлишдан кочиш, улар билан муносабат қилишни хоҳламаслик;

– бола ривожланишига ташқи муҳит омилларининг таъсири (кўча, шаҳар);

– уй шароитидаги салбий ҳолатларнинг кўпайиб бориши, бола ривожланишида уйдаги педагогик бўлмаган ҳолатларнинг вужудга келиши;

– болани ўраб турган яқинларининг унга салбий таъсири, энг аввало, ота-онасининг педагогикага хос бўлмаган хулқ-атворлари, шунингдек, катталарнинг, тенгдошлари;

– оммавий ахборот воситаларининг салбий таъсири, айниқса, телевидение, видеомаҳсулотлар.

Д. Ўсмирни, болани тарбиялашдаги камчиликлар:

а) оилавий тарбиядаги хатолар;

б) болани ҳар қандай ҳаётий муаммолардан ҳимоя қилиш, уни авайлаб ўстириш, фаоллик кўрсатишга имконият бермаслик, ҳаётий қийинчиликларни ўзи ҳал қилишига йўл қўймаслик;

в) болани ўқитиш, ўргатиш, тарбиялаш давомида хатоларга йўл қўймаслик;

г) болани тарбиялашда нотўғри ахлоқий йўналиш бериш.

Е. Боланинг, ўсмирнинг шахс сифатидаги нотўғри позицияси:

а) ўсмирнинг ўзига нотўғри баҳо бериши, ўзига жуда юқори баҳо бериши ва ўзига жуда паст баҳо бериши;

б) шахс сифатида ўсмирнинг ўз талабларидаги оғишлар. Бу ўсмирнинг ўзига берадиган баҳосидаги оғишдан келиб чиқади. Ўсмирнинг ўз мақсадига дағдаға қилиб етишиши;

в) ўсмирнинг ахлоқий қадриятларни эгаллашдаги ва ўзининг ўсиб боришига бефарқлиги. Кўп ҳолларда уларга ахлоқий намуна бўлишнинг йўқлиги ва улардан бунга талаб қилувчиларнинг ҳам йўқлиги;

г) ўзини кўрсата олиши ва ўзаро муносабатдаги ҳолатларда ўз эҳтиёжларини салбий йўл билан амалга ошириши;

д) ўсмирнинг ўз хатоларини тўғрилашдаги қийинчиликлар;

е) ўсмирнинг ноформал гуруҳлар билан мулоқотда бўлишига интилиши.

Инсон тарбиясига хавф солувчи омилларга қарши профилактик ишлар жамият учун жуда зарур бўлган жараённи ташкил этади. Профилактика – бу ҳар қандай салбий жараёнлар амалга ошмасдан туриб олдини олиш учун қилинадиган амалий ишлар ҳисобланади. Худди шунингдек, инсон ижтимоийлашувига ўзининг салбий таъсирини кўрсатувчи жараёнларни олдини олиш ва профилактика ишларини амалга ошириш жамият учун зарур бўлган ҳодисадир. Бу жараёнда ижтимоийлашувга таъсир этаётган омиллар ва уларни олиб ташлаш масаласи ётади. Инсоннинг тўғри ижтимоийлашиб бориши жамиятга жуда катта фойда келтириб, шахснинг шаклланишига ва жамиятга етук инсон тарбиялаш учун имкониятлар беради.

Болаларнинг девиант ҳуқ-атвори ва профилактика қилишнинг асосий педагогик фаолияти

Ўсмир ва болаларнинг девиант хулқ-атворини олдини олишга қаратилган асосий профилактик ишлар қуйидагиларда кўзга ташланади:

А. Ижтимоий оғишдаги ўсмирларни тарбиялашдаги профилактик ишларда оиланинг роли ошиб бориши:

а) бўлгуси ота-оналарни оилавий ҳаётга ва ўз болаларини тўғри тарбиялашга тайёрлаш:

- оиладаги ўзаро муносабатларни тарбиялаш;
- оилада содир бўлувчи зиддиятлар, уларнинг содир бўлиш сабаблари, олдини олиш ва уни огоҳлантириш;
- оилавий ҳўжалик ишларига кириш, оила иқтисоди;
- болани, ўсмирни ёш даврларига қараб тарбиялашнинг оилавий асоси;
- оила ҳуқуқининг асослари;

б) оилада яхши ахлоқий муносабатлар шароитини вужудга келтириш – оиланинг ахлоқий-психологик иқлими;

в) оилавий тарбиядаги ахлоқий хатолардан огоҳлантириш;

г) болада қатъий ахлоқий тарбия ва ҳолатни вужудга келтириш;

д) ёшлик чоғидан болада инсонга хос бўлган ахлоқий-иродавий хусусиятларни тарбиялаш;

е) болага тайзиқ ўтказмаслик, унда иродасини, ўзлигини, шунингдек, бунга қарши бўлган кучсизларга тажовуз қилишга йўл қўймаслик;

ж) болаларда ва ўсмирларда спиртли ичимликларни истеъмол қилишга, чекишга, азарт ўйинларни ўйнашга йўл қўймаслик;

з) болага, ўсмирни ўзини ўзи ва ўз устида ишлаш методикасини қўллаш.

Б. Билим берувчи муассасаларда болаларни ва ўсмирларни девиант хулқ-атворни тарбиялаш билан боғлиқ бўлган тарбиявий ишларни олиб бориш.

В. Болалар ва ўсмирлардаги девиант хулқ-атворларни тарбиялашда оила ва мактаб, маҳаллий яшаш жойидаги бошқарув

органлари, оила ва мактабнинг алоқасини кучайтириш, мустақкамлаш.

Д. Девиант хулқ-атвори енгиб ўтиш учун мактабдан ташқарида бўладиган муносабат тизимини тўғри ташкил этиш.

Е. Девиант хулқ-атвори тарбиялашда ОАВни тўғри ташкил этиш.

ШАХСНИНГ ИЖТИМОЙЛАШУВ ОМИЛЛАРИ

Жамият ҳаёти бу инсонлар ва уларнинг фаолиятлари билан узвий боғлиқ ҳисобланади. Инсонлар жамиятга қўшилиб борар эканлар, унинг энг муҳим талабини бажармасдан туриб, унинг аъзоси бўла олмайдилар. Бу инсоннинг ижтимоийлашиб бориш жараёни ҳисобланади. Инсоннинг ижтимоийлашиб боришига таъсир этувчи кўплаб омилларни санаш мумкин. Бундай омиллардан бири – бу макрофакторлар ҳисобланади. Бундай макрофакторларга мамлакат ва унинг географик-маданий томонларини кўрсатиш мумкин.

Мамлакат – бу географик-маданий феномендир. Мамлакат маълум бир географик майдонга, ўзининг табиий бойликлари, тарихий ва табиий чегараларига эга бўлган жараёндир. Мамлакатга инсоннинг ижтимоийлашуви ва ҳаёт фаолиятига ўзининг объектив географик, табиий иқлим шароитлари билан таъсир этувчи ижтимоийлашувнинг макрофактори сифатида қаралади.

Мамлакат мустақил ёки бошқа давлатнинг таъсирида (колония ёки таъсир майдонида) бўлади. Бир мамлакат майдонида бир қанча давлат бўлиши ҳам мумкин (масалан, Германия, Россия, Вьетнам, Хитой, Корея ва ш.к.).

Мамлакатнинг географик жойлашиши кам аҳамиятга эга эмас, унинг табиий иқлими, шунингдек, қайси мамлакатлар би-

лан чегарадошлиги, улар билан бўладиган иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатлари ҳам жуда аҳамиятли ҳисобланади.

Мамлакатнинг географик жойлашиши, унинг дарё ва океанларга чиқа олиши, планетадаги бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиши муҳим омиллардан ҳисобланади. Мамлакатлар табиий иқлимлари билан бир-биридан ажралиб туради ва аҳолининг ҳаёт жараёнларига бевосита ёки билвосита ўз таъсирини ўтказади. Географик ва табиий иқлим шароитлари мамлакат аҳолисини қийинчиликларга қарши курашиб бориб, ўз меҳнатларини енгиллаштиришга ўргатиб боради.

Қадимги антик давр грек мутафаккирлари табиат жамиятининг тараққиётига қаршилик қилиши ёки унга ривожланиш учун имкониятлар яратиши мумкин, деб ўз фикрларини билдирган эдилар.

Ҳозирда инсонлар ўз аجدодларидан қолган генетик меросга эгадирлар. Инсондаги бу генетик мерослар уни табиат инжиқликларига мослашишга, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга қаратилган ўзига хос қайтарилмас тизимдир. Дейлик, инсонларнинг табиатга мослашиши натижасида маълум бир ирқлар келиб чиққан ва анатомик-физиологик тузилишида ўша иқлимга мослашиш пайдо бўлган. Бунга ер куррасининг ҳамма жойларидан мисоллар келтириш мумкин. Масалан, монголоид ирқига мансуб инсонларнинг тузилиши, ранги, кўзининг қисқлиги ўзига хос ҳолда эканлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Ушбу ҳолат қумли саҳроларда яшаган одамларда шаклланади ва авлодларга мерос бўлиб ўтади. Улар Хитой, Монголия, Марказий Осиё ҳудудларида яшаётган аҳоли ҳисобланади.

Географик шароит ва иқлим туғилишга, аҳолининг зич яшашига таъсир этади. Бунга мисол қилиб икки орол майдони жиҳатидан бир хил бўлган Куба ва Исландияни олиб кўрайлик. Бу ерда шуни кўрсатиш мумкинки, географик жойлашиши ва иқлими уларга шундай таъсир этганки, Куба аҳолиси Исландия аҳолисидан йигирма маротаба кўп. Исландияда ҳаёт кечириш

даражаси Кубага нисбатан бир неча маротаба юкори бўлишига карамай, Кубанинг аҳолиси кўпрокни ташкил этади. Албатта, бу ерда географик ва табиий шароитлар мамлакатнинг ўсишига жуда катта таъсир этмайди. Шу билан бирга, айтиш керакки, бу ердаги маданият, маънавият ҳам ўзига хос таъсир омилига эга. Деярли табиий қазилмалари бўлмаган Япония ўзининг тўғри иктисодий сиёсати ва миллий маданиятининг ўзига хос хусусиятлари билан жуда кўп имкониятларга эга бўлган Россиядан иктисод соҳасида олдинда туради. Сахрода жойлашган Саудия Арабистони буғдой экспорт қиладиган мамлакатга айланган бўлса, унинг қўшниси бўлган Яман озиқ-овқатга кўпроқ муҳтожлик сезади ва шу билан бирга у нефтдан кўпроқ фойда кўради.

Бошқача айтганда, маълум бир мамлакатнинг ривожланиши унинг табиий бойликлари ва инсонлар билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги вақтда қандай маданиятли жамият бўлиши, унинг ҳаёт кечириш тарзи, кўп жиҳатдан одамларга ва уларнинг маданиятига боғлиқдир. Ижтимоийлашув жараёнида жамият учун зарур бўлган инсонни тарбиялаш жамиятга хос бўлган маданиятга, бу маданиятни ўзлаштириб бораётган инсонларга боғлиқ бўлади. Мамлакатнинг табиий бойликларини қандай ишлатиш, жамиятнинг илгор ва зукко аҳолисига, билимли, уддабурон инсонларига боғлиқ бўлади.

Мамлакат аҳолисининг ижтимоийлашувида унинг географик муҳити, маданияти маълум бир «чегара» сифатида кўзга ташланади. Ҳар қандай мамлакатнинг тарихий ривожланиши унга хос бўлган географик шароитлар билан боғлиқ бўлади, лекин уни географик муҳит ва ижтимоий-иктисодий жараёнлар билан бирёқлама боғлиқ, деб бўлмайди, айниқса, инсоннинг ижтимоийлашуви билан уни боғлаб бўлмайди. Шунга карамай, айрим мамлакатларнинг табиий географик шароитларини, аҳолисининг ижтимоийлашувига таъсирини кўрсатувчи бир қанча мисолларни келтириш мумкин.

Геоиклимий шароитлар мамлакат аҳолисининг соғлиғига, маълум бир касалликларнинг тарқалишига, ҳаттоки бу ердаги аҳолининг анатомик тузилишига ўз таъсирини кўрсатади. Бунга юқорида келтирилган монголоид ирқига тегишли инсонларнинг кўз тузилиши кабиларни мисол қилиш мумкин.

Мамлакатнинг географик ҳолати, ўз она ерига боғлиқликнинг ўзига хос томонларини кўрсатади. Бунга мисол қилиб, Балтика халқлари ичида ўзининг мобиллиги билан ажралиб турувчи литваликларни олиш мумкин. Ўз мамлакатлари ташқарисида литваликларнинг жамоалари эстон ва латвияликларга нисбатан жуда кўпчиликни ташкил этади. Литваликларнинг бундай мобиллиги, балки уларнинг географик шароитлари билан боғлиқдир. Тарихий жиҳатдан улар континентал (қуруқ иқлим) халқларга тааллуқлидир. Латиш ва эстонлар эса денгиз бўйи халқларига тегишлидир. Бошқа томондан денгиз – бу касб берувчи, ҳаётини таъминлаб берувчи омил бўлгани учун табиий ҳолда бу халқни миграциядан сақлаб туради. Бу ҳолатлар, шунингдек, ботқоқлик бўлган кам озуқа бўлувчи шароитлар, уларда ўз майдонига чуқур боғланиб қолиш психологиясини ва шунга хос дунёқарашни шакллантиради.

Эстониялик учун она-юрт – бу ўзининг бир бўлаги, яъни асосий қадриятларидан бири, бунинг асосида она юртга боғлиқлиги, ўтган авлодлар хотираси ҳисобланади.

Иқлим азалдан тарихий жараёнларда халқнинг ҳаёт ритминини белгилаб келган ва бу ҳозирги вақтда ҳам белгиланмоқда. Иссиқ ўлкаларда кўп ухлашади. Айниқса, кундуз куни, пешиндан кейин ҳаёт бутунлай тўхтайди. Бунга сабаб иссиқлик эмас, балки куёш радиациясининг юқори бўлишидир. Бу шароитда ишга лаёқатлилиқ пасайиб кетади. Шунинг учун тушликдан кейинги уйку Ўрта ер денгизи, Яқин Шарқ, Ҳиндистон ва Лотин Америкасидаги халқларнинг ҳаёт образига мустаҳкам ўрнашгандир.

Бугунги кунда иқлим ва табиий шароит инсоннинг кийинишига, овқатланишига, қандай уйда яшашига, қандай ишла-

шига ва қанча дам олишига ўз таъсирини кўрсатишига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Буларнинг ҳаммаси ўз ўрнида маълум бир хулқ-атворни, урф-одатни, маданий анъаналарни, шунингдек, маълум бир этнос турмуш тарзининг шаклланишини ва ташкил топишини тушунтириб беради.

Ижимоийлашув жараёнида шаклланаётган мамлакат аҳолисининг миллий характер хусусиятларига геоиклим шароитлари таъсир этади. Геродот, кейинчалик Мишель Монтень, одамлар ўзлари яшаётган жойнинг табиий иқлимидан келиб чиқиб, у ёки бу даражада жангари ва у ёки бу даражада босиқ бўладилар ва фан, санъатни ўрганадилар, деган эди. Бу фикрлар ҳозирги замон одамларига ҳам тегишлидир.

Булардан келиб чиқиб мамлакатнинг табиий географик шароитлари, ижтимоий бошқарилувчи ижтимоийлашувга, ижтимоий тарбияга таъсири борлигини ҳисобга олиш зарур. Тарбиявий ишларни ташкил этишда иссиқ, мўътадил ва совуқ иқлимларни ҳисобга олган ҳолда архитектура ва техник таъминланган ҳолдаги биноларни қуриш лозим. Таълим-тарбия берувчи муассасаларнинг ҳам иш режимини айнан иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда, дам олишини, овқатланишини (овқатланишнинг ўзини ҳам иқлимга мослаган ҳолда) ташкил қилиш лозим.

Шуни таъкидлаш лозимки, табиий географик шароит ижтимоийлашув жараёнининг ўзига хос бир «чегараси» ҳолосдир. Булар инсон ижтимоийлашувининг объектив шароити бўлиб, у ерда яшаётган этнос, жамият ва давлат қандай қабул қилиши билан боғлиқдир.

Этносга ижтимоийлашувнинг макрофактори сифатида қаралса миллат, унинг маданияти, урф-одати, анъаналари, тили, миллий психологик характери инсоннинг ижтимоийлашувига жуда катта таъсир этади.

Грек тили лексиконидаги «этнос» сўзи – бу миллат, элат, қабила кўрсатадиган умумий ном ҳисобланади, яъни камида

маълум бир тилда ва майдонда жамоа бўлиб бирлашган инсонларнинг бирлигидир.

Инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи ҳар хил кўринишдаги жамоалар, яъни жамият, давлат ва этносларни фарқлаш керак.

Этносга таъриф берадиган бўлсак: этнос – бу инсонларнинг тарихий ташкил топган бирлашмаси бўлиб, умумий менталитетга, маданиятининг ўзгармас хусусиятларига, шунингдек, бошқа тузилмалардан ўзининг фарқли ва ўхшашлигини англаши асосида шаклланган кишилар бирлигидир.

Олиб борилган тадқиқотлар ҳар бир этноснинг ўзига хос белгилари борлигини, бу эса кўп асрлик табиий иқлимнинг таъсири остида, тарихий, иқтисодий, ижтимоий, диний ва бошқа шароитлар таъсирида шаклланганлигини кўрсатади.

Инсоннинг ҳаёти давомидаги ижтимоийлашувда этнос омилини бир томондан инкор этиб бўлмайди, иккинчи томондан эса, уни мутлақлаштириб ҳам бўлмайди.

Ижтимоийлашув жараёнини у ёки бу этносга тегишли хусусиятларини бирлаштирган ҳолда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Бу **витальный** (бунда ҳаёт жараёни «ҳаёт кучига» боғлиқлиги ёки физик-биологик жараёнга боғлиқлиги) ва **ментальный** – (фундаментал маънавий хусусият)га бўлинади. Бу икки сўзнинг маъноси қуйидагича: витализм (лот. *vitalis* – ҳаётий) – биологияда шаклланган таълимот. Организмда ҳаётий ҳодисаларни бошқарадиган, номоддий, ғайритабиий («ҳаётий куч» «жон») бор деб тушунтирадиган таълимот. Менталитет (лот. *mentalis* – ақлий) айрим киши ва ижтимоий гуруҳга хос ақлий қобилият даражаси, маънавий салоҳият¹.

Бу ерда ижтимоийлашувнинг виталь хусусиятлари, деганда болаларни озиқлантириш усуллари, айниқса, уларнинг жисмоний ривожланиши кабилар назарда тутилади. Болаларнинг озиқланиши уларнинг ақл ва жисмоний етуклигига ўз таъси-

¹ Фалсафа: энциклопедик луғат. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» 2010. – 67–81-бетлар.

рини ўтказди. Бу жараён барча этносларда ўзига хос ҳолда кечади ва этноснинг маданияти, иқтисодий ривожланганлиги каби омиллар билан боғланган бўлади. Ҳар хил континентларда ташкил топган маданият асосида этнос озикланишининг ўзига хос фарқи кўзга ташланади.

Агарда Угандага диққатни қаратсак, бу ерда она гўдагини ўзи билан ҳар доим олиб юради ва биринчи талабдаёқ унга кўкрагини беради. Бундай ҳол кўпгина Африка ва айрим Осиё мамлакатларига тегишлидир, лекин бундай ҳол европаликларда учрамайди. Биринчи ойларида бундай тарзда боқилган бола тез ўсади, уч ойлигида тура олади, тўққиз ойида юра бошлайди. Лекин 1,5 ёшида онадан ажратилгандан сўнг унинг ўсиши секинлашади. Бунинг сабаби унга берилаётган озиқа ва унинг етмаслиги ҳисобланади.

Физик ўсиш озикланиш билан жуда ҳам боғлиқдир. Буни биз Япония мисолида кўришимиз мумкин. Японлар жуда тез иқтисодий ўсиш ва Америка ҳаёт тарзини қабул қилиш билан бирга овқатланиш рационини ҳам тубдан ўзгартирдилар. Уларнинг соматик тараққиёти сезиларли тарзда ўзгарди, яъни катта авлод кичик авлодга нисбатан бўйи жиҳатидан ва оғирлиги жиҳатидан орқада қолди, кичик авлод катта авлодга нисбатан ўсиб кетди. Овқат рационларига денгиз маҳсулотларининг кириб келиши уларнинг умри узайишига олиб келди. Ўзбек миллатининг фарзандлари ҳам ўз озикланишига эътибор бериши, бу уларнинг физик ва ақлий ривожланишига, жисмонан бақувват бўлишига олиб келади. Дунё халқларида ўзига хос миллий озикланиш маданияти мавжуд.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида илмий-техник прогресс билан боғланган ҳолда жисмоний ҳаракатларнинг камайиши инсонларда спортга бўлган эътиборнинг кучайишига олиб келди. Спорт ҳаёт тарзининг муҳим элементи бўлган мамлакатларда, одамларнинг жисмонан яхши ривожланиши кўзга ташланади. Бундай шароитларнинг бўлмаслиги мамлакатда инсонларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Этно-

маданият шароитларини инсоннинг ижтимоийлашувига таъсирини менталитет, деб аталади.

Этноснинг менталитети унинг намояндаларининг умумий дунёқарашини, уни ўраб турган аторф-муҳитни билимлар асосида, аффект ҳолатида ва амалий даражада ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туришида кўзга ташланади. Бундан келиб чиққан ҳолда, менталитетнинг маълум бир этносга хос бўлган томонлари унинг намояндаларида акс этиши ҳисобланади.

Бунга мисол сифатида ҳар бир халқда мавжуд бўлган томонларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Масалан, Финляндия аҳолиси XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврда кўзиқоринни умуман овқат сифатида истеъмол қилмаганлар. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, финлар узок йиллар давомида кийин табиий иқлим шароитида яшаб, инсон ҳаёти учун зарур бўлган озиқ-овқатни, нарс ва маҳсулотларни кийин меҳнат натижасида табиатдан олганлар. Кўзиқорин табиатнинг маҳсули бўлиш билан бирга уни табиатдан енгил меҳнат натижасида олиниши финлар учун ва уларнинг менталитетига тўғри келмаганлиги учун инсон ҳаётига керак, деб ҳисобламаганлар ва истеъмол қилмаганлар.

Шунга ўхшаш яна бир мисолни миллатларга тегишли бўлган маданиятдан, яъни XX асрнинг 80-йилларида бешта Европа мамлакатларида ўтказилган тадқиқотлардан мисол келтирамиз. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, инглизлар орасида санъат асарларига қизиқувчилар аниқ фанлар (физика, химия)га нисбатан камчиликни ташкил қилар экан. Немислар ҳам бу соҳада инглизларга яқин турар эканлар. Французлар, италияликлар, испанлар эса, аниқ фанларга нисбатан санъат асарларини кўпроқ кадрлар эканлар. Бундай менталитетга хос томонлар ҳар бир миллатда мавжуд.

Бу каби ҳар хил маълумотларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, этноснинг менталитети унинг маданиятида яққол намоён бўлади ва уларнинг ҳаётга бўлган муносабатларини, ҳаётни ва унинг муаммоларини қандай идрок қилишини чуқур

кўрсатиб беради. Инсоннинг ижтимоийлашувига этнос менталитетининг таъсири жуда каттадир. Бу ҳақда қуйидаги мисоллар кўрсатади.

Инсоннинг жинсий жихат билан боғлиқ ижтимоийлашувига менталитетнинг таъсири эталонларга, яъни «эркаклик» даражаси ва «аёллик» даражасига боғлиқ бўлади. Америкалик антрополог М.Мид ўзи олиб борган тадқиқотларида, яъни Янги Гвинеядаги учта қабилада «эркаклик» ва «аёллик» эталонларини кўрсатиб беради. Арапеш қабиласида икки жинс кооператив ва жангари эмас, яъни Ғарб маданияти ва меъёрларига асосланган ҳолда феминизациялашгандир. Чамбил қабиласида Ғарб маданиятининг тескараси, аёллар ҳукмронлик қилади, эркалар уларга боғлиқ бўлиб қолганлар.

Этнос менталитетининг оилавий ижтимоийлашувга таъсири каттадир. Ўзбекистонда ота-онанинг фарзандларга таъсири, Россия ва Прибалтика давлатларига қараганда жуда катта ва намуналидир, айниқса, бу уларнинг тарбиясида яққол кўзга ташланади. Ўзбекистонда 80% ёшлар ота-онасининг розилиги билан оила қурадилар ва болалари бўлган оилаларда ажралишга йўл қўйилмайди. Эстонларнинг 80% оила қуришда ота-онадан розилик олиш шарт, деб ҳисобламайди.

Этноснинг менталитети шахслараро муносабатларда жуда яққол кўзга ташланади. Этник меъёрлар кичик авлод билан катта авлод ўртасидаги муносабатлардаги йўналишларда, ўзини тутишда катталар билан кичиклар ўртасидаги оралиқни сақлаб туришларида, ўзаро муносабатдаги суҳбатдошини тўғри идрок этишда, умумий муносабатларда, алоҳида бўладиган муносабатларда кўзга ташланади.

Этноснинг менталитети ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясига ижтимоийлашувнинг ижтимоий назорати сифатида таъсир этиши билан шахс ва тарбиянинг имплицит концепциясини ўзида боғлайди.

Имплицит – бу назарда тутилган, лекин шакллантирилмаган, деган маънони англатади. Бундай шахс назариясини ҳар

қандай этносда топса бўлади. Инсон имкониятлари ва табиати қандай, у ким, у қандай бўлиши ва бўла олиши мумкин қаби. саволларга жавоб берувчи тушунчалар ва тасаввурлар мавжуд бўлади. Бу саволларга жавобни шахснинг имплицит назарияси (И.С.Кон) беради.

Этноснинг менталитети унда мавжуд бўлган шахснинг имплицит тарбия назариясига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бунда катталарнинг ўсиб келаётган авлодни тарбиялашга таъсири, воситалари ва услуби билан боглиқ.

Шахснинг имплицит назарияси ва тарбиясидан келиб чиққан ҳолда уни миллий жамоадаги адаптацияси ва интеграцияси (сингиб кетиши) кўзга ташланади. Шахснинг имплицит назарияси ва тарбиясидан келиб чиққан ҳолда этник жамоа у ёки бу инсоннинг ижтимоийлашувнинг ноқулай шароитининг қурбони, шунингдек, атрофдагиларни унга бўлган муносабатини белгилайди.

Бу назариянинг моҳияти инсон ижтимоийлашувнинг объекти сифатида позициясини белгилайди, шунингдек, аниқ бир этносга хос бўлган кутилаётган имкониятлардан келиб чикиб, унга, яъни субъектга хос бўлган характер ва меъёрларнинг ижтимоийлашув жараёнида ўзига хос субъектлигини кўрсатиб ҳам беради.

Жамоа бу инсонларнинг биргаликда ҳаёт кечириш ва ўз эҳтиёжларини қондириш усулидир. «Жамъа» сўзи кишилик дунёсига нисбатан барқарорлик, доимийликни билдириб «жамият» шаклини олади. Жамият (араб. – умумий) табиатнинг бир қисми, одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган ҳар хил муносабатлар мажмуасидир. Жамият, асосан, сиёсий-социологик тушунча. Жамият мамлакатда шаклланган одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни характерлаб берувчи тушунча бўлиб, унинг тизимига оила, этник бирлик, барча ёшдагилар, касбий, ижтимоий, номинал ва реал гуруҳлар, шунингдек, давлат киради.

Ҳар бир жамиятда инсоннинг ёшига хос бўлган ижтимоийлашувига таъсир этувчи ўзига хос шароит бўлади. Улар аниқ бир жамиятнинг ўзига хос тарихи ва маданияти, гендер (жинсий роллари), ёш даврлари, жамиятнинг ижтимоий тизими, жамиятнинг иқтисодий тақомиллашган даражаси ва маданияти тараққиёти, ижтимоий-психологик иқлими ва шу кабилар билан боғлиқ бўлади.

Жамиятнинг тизимли тузилишида ҳозирги замон фани биологик репродуктив жинсни (яъни индивидларни эркак ва аёллардан) ташкил топади, деб ажратади ва, шунингдек, ижтимоий жинсни ижтимоий маданиятнинг йиғиндиси сифатида ва маълум бир аниқ жамиятда эркак ва аёлларнинг ижтимоий ва ҳуқуқий статусини, шахсни ўйнайдиган роллари ва ҳулқ-атвор характеристикасини кўрсатиб беради.

Ижтимоий жинсни гендер, деб аталади. Гендер (лот. *gender* – уруғ)га инсоннинг анатомик ва физиологик тузилишидан ташқари ҳамма хусусиятлар ва муносабатлар киради. Инсондаги жинсни эмас, балки жинсга тааллуқли хусусиятларни гендер деб номланади. Бунга мисол қилиб гендер роллар, меҳнатнинг гендер бўлиниши, гендер стереотипларни кўрсатиш мумкин. Лекин, шу билан бирга, «гендер» ва «жинс» (ёки секс), «гендер роллар» ва «жинсий роллар», «гендер ориентация» ва «сексуал ориентация» кўп ҳолларда синонимлар сифатида ишлатилади.

Инсоннинг ижтимоийлашув жараёнига хусусий жинсий (биологик) ва, айниқса, жамиятдаги жинсий роллар тизими жуда катта таъсир ўтказди.

Жамиятдаги эркак ва аёлларни таққослайдиган бўлсак, у ёки бу жамиятнинг жинсий (биологик) тизимини кўриш мумкин. Агарда дунёни бир бутун ҳолда олиб, эркак ва аёлларнинг сонини таққослайдиган бўлсак, улар деярли бир хилдир. Аёллар эркакларга нисбатан 1% камчиликни ташкил этади. Тенглик бу ўғил болаларнинг кўпроқ туғилиши, уларда ўлим ҳолатлари кўплиги ва кам ҳаёт кечириши билан боғлиқдир. Эркак ва

аёллар айрим жамиятларда кўп ёки камлиги билан ажралиб туради. Тенг бўлмаган туғилиш ёш давр гуруҳларида ҳар хил бўлади. Дейлик, Хитойда бир болали оила рағбатлантирилади, у ерда кичик ёшдаги гуруҳларда ўғил болалар кўпроқни ташкил этади. 2002 йилда Россияда ўтказилган аҳолини ҳисобга олиш жараёнида эркекларга нисбатан аёллар 10 миллион нафар кўпчилиқни ташкил этишини кўрсатган.

Тарихдан маълумки, бир мамлакатда ўғил ва қизларнинг туғилишига бўлган муносабатлар ҳар хил бўлган. Масалан, XX аср бошларига қадар янги туғилган ўғил болаларни чақалоқлигиданоқ йўқ қилиш анъанаси мавжуд бўлган, бунинг сабаби бозорда сотиш, фойда кўриш қийин деб ҳисобланганлигидир. Бошқа халқларда, дейлик, канадалик эскимосларда қиз болаларни чақалоқлигидаёқ йўқ қилишга ҳаракат қилганлар. Исломгача бўлган даврда арабларда ҳам шундай ҳоллар бўлган.

Қиз болалар ёшлигиданоқ она, ўқитувчи, врач, тарбиячи ролларини ўйнаши, ўғил болалар эса, машиналар, конструкциялар билан қизиқиши бежиз эмас. Болаларнинг ўз жинсига мувофиқ ижтимоийлашувида маданий муҳит катта роль ўйнайди. Маданий муҳит эркек ва аёл қандай бўлишини белгилайди. Гендер муносабатларнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд. Одатда, эркеклар ташаббускорлиги, агрессивлиги, ҳукмронлик қилишга мойиллиги, авторитаризм, лидерликка интилиш, ўз мулоҳазалари ва ҳатти-ҳаракатларида рационаллиги, монологга интилиши, ўз «Мен»лигини қарор топтириш учун зўр бериш, худбинлиги билан характерланади. Аёлларда бундай ҳислар бўлса, у жамоатчилик томонидан қораланади. Аёллар ўз хулқ-атворидаги юмшоқлик, кўнгилчанлик, меҳрибонлик, сабр-тоқатлилик, ғамхўрлик, альтуризм, эмоционаллик, жозибадорлик, мулоқотга интилиши, муросасозлиги, тенглик, одиллик ва эркинликни қадрлаши билан характерланади.

Жамиятнинг гендер тизими жамиятда эркек ва аёлларнинг ўзаро муносабатларини акс эттиради. Биринчи навбатда, эркек

ва аёлларнинг жамиятдаги ижтимоий статуси қандай эканлигини кўрсатади. У турлича, айрим жамиятларда – матриархат, айрим Осиё ва Африка мамлакатларида – патриархат, Европа мамлакатларида эса – биархат кўринишига эгадир.

Эркак ва аёлларнинг муҳим томони уларнинг маълумотлилиги ҳисобланади. Россияда аёллар эркакларга нисбатан юқори даражадаги маълумотга эгадирлар. 2002 йилда аҳолини рўйхатга олиш жараёнида аёлларнинг улуши эркакларнинг улушига нисбатан анча юқорилигини кўрсатди. Аёлларни жамиятнинг ижтимоий соҳасида иштирок этиши фаоллашиб бориши билан бирга, улар уйдаги ишларга ҳам вақт ажратиб борадилар. Бу – уйдаги кирларни ювиш, овқат пишириш, болалар тарбияси, уйга бозор қилиш ва шу қабилар. Эркаклар эса, аёлларга нисбатан кўпроқ таъмир ишлари, спорт ва бошқа нарсалар билан машғул бўладилар.

Юқорида айтилган фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкин – аёллар оилага, уйга, болаларга йўналтирилгандир. Эркаклар уйдан ташқарида пул топишга, оиласини боқишга, ўртокларга, ишга йўналтирилгандир. Шу билан бирга, янги тенденция куч олиб бормоқда, яъни аёлларни уйдан ташқари бандлик даражаси ошиб, бизнес ва бошқаришда катта ўрин эгалламоқда.

Жамиятнинг гендер тизими инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этмоқда, биринчи навбатда, кутилаётган гендер (жинсий) характери ўзлаштириб бориб, у ёки бу жинсга тегишли ҳуқ-атворнинг шаклланишига олиб келади.

Шу муносабат билан айтиш мумкинки, гендер роли – бу хатти-ҳаракатнинг маълум бир модели бўлиб, маълум бир фаолият кўринишларини, ижтимоий статусини, ўзини ушлаб туриш одатини қамраб олади, эркак ва аёлларга хос критериялар ва уларнинг психологик хусусиятлари, шулар асосида берилган маданият эркак ва аёлларни дифференциялаб, маълум бир нормативларни беради.

Гендер ролларнинг моҳияти маълум бир жамиятдаги маданият билан боғлиқ ҳолда тубдан фаркланади. Дейлик, америкалик тадқиқотчилар эркакка хос типик образ – бу чекланмаган хулқ-атвордаги томонларнинг йиғиндиси, компетенция ва рационал қобилиятлар, фаоллик ва эффективлик каби томонларни кўрсатади. Типик аёллар образи, аксинча, ижтимоийлик ва коммуникатив уддалаш, эплаш илиқлилиқ ва эмоционал қўлаш билан боғлиқ томонларга эга, деб кўрсатадилар. Эркакларга хос типик салбий сифатлар деб улар қўполлик, авторитарлик, ортиқча ақллиликни, аёлларда эса, расмиятчилик, пассивлик, ортиқча эмоцияга берилишни кўрсатадилар. Умуман олганда, эркакларга хос сифатлар, аёлларга нисбатан ижобий роль ўйнайди.

Ҳар қандай жамиятга ёш жиҳатидан стратификациялаш хосдир. Ҳамма тилларда «ёш», «катта», «бола», «ўсмир», «ўспирин», «қиз бола», «ўғил бола», «чол», «кампир». «қария» каби сўзлар инсоннинг ёшигагина эмас, балки уларни жамиятда тутган ўрни (статуси), ҳуқуқи, мажбуриятлари ва маълум ахлоқий нормаларини, хулқ-атворларини бажаришларини ҳам талаб қилади. Ёш жиҳатидан стратификация ўзининг тарихига эга бўлиб, у ёки бу ёшдаги ўзига хос хусусиятларни кўрсатиб беради.

М.Мид Жамиятда ёш асосидаги тизимнинг ижтимоийлашувдаги аҳамиятини ўз назариясида кўрсатиб беради. М.Мид уч хил жамиятни унинг тараққиёти ва модернизациялашганлик даражасига қараб ажратиб беради. Бу постфигуратив, конфигуратив ва профигуратив кўринишлардир. Унинг фикрича, инсоннинг ижтимоийлашуви авлодлар ўртасидаги характерни билдиради.

Постфигурал типдаги жамиятда (индустрлашгунгача, санотлашгунгача), ҳозирда эскирган (архаичний) ва мафкуравий берк, ёши катта одамлар ёши кичик одамларга хулқ-атворнинг модели бўлиб хизмат қиладилар, бунда аجدодлар анъаналари сақланади ва авлоддан-авлодга етказиб берилади.

Конфигуратив типдаги жамиятда (саноатлашган ва модернизациялашган) одамлар учун замондошларининг хулқ-атвори намуна бўлади. Бунда болалар ҳам, катталар ҳам замондошларидан ўрганадилар, яъни авлоддан-авлодга ўтувчи маданият ўтмишдан бугунги кунга ўтади.

Профигуратив типдаги жамиятда нафақат ёшлар катталардан ўрганади ёки замондошларининг хулқ-атвори уларга намуна бўлади, балки катталар ҳам ёшлардан ўрганади.

Бундан ташқари, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бир жамиятда М.Мид ажратган типларнинг учаласи ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Ёш авлодни тарбиялаш ва ижтимоийлашувига сабаб бўлувчи амалларни бажариш – бу педагогиканинг иши бўлиш билан педагогик социология ушбу тарбия ва таълимни беришдаги ижтимоий муҳитни ўрганиб бориб, педагогика фанига ўз ёрдамини беради.

Тарбия сўзи жуда кўп ишлатилади. Тарбия жамиятнинг ижтимоий институти сифатида шаклланиб, маълум бир вазифаларни ўтаб боради. Тарбиянинг моҳиятини ёритиб берувчи жуда кўп назариялар бор. Тарбияни катталар (ўқитувчилар, мураббийлар, ота-оналар)нинг болаларга ва ўсиб келаётган ёш авлодга таъсир кўрсатиши сифатида тушуниш энг кўп тарқалган йўналишидир. Бунда катталар тўғри деб ҳисоблайдиган ғоялар, анъаналар, урф-одатлар, мақсадлар, вазиятлар, меъёрлар талабларга мувофиқ таъсир ўтказиши кўзда тутилади.

Тарбия сўзи аслида арабча сўз бўлиб, «парвариш қилиш, таълим бериш, ўргатиш» деган маънони англатади. Тарбиячи эса юқоридаги мақсадларни амалга оширувчи шахсдир. Тарбия бу педагогиканинг асосий тушунчаси, категориясидир. Шунга қарамай, унга берилган аниқ таъриф йўқ. Тарбияни ижтимоий ҳодиса, фаолият, жараён, қадрият, тизим, таъсир, ўзаро таъсир сифатида учратиш мумкин.

Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири бўлган Абу Наср Форобий таълим-тарбия ҳақида ўз фикрларини айтиб, шундай ёзади: «Дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек,

инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан якунланади»¹. Таълим ўз натижалари билан инсон тарбиясида ўз аксини топади. Таълим орқали инсон бойиб боради ва янги таълим учун асос яратади.

Тарбия ҳақида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси академиги Эркин Юсупов шундай дейди: «Тарбия – инсон шахси маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган тарбия тизимидир. Таълим эса ахлоқли, одобли шахсга ҳунар ўргатиш, билим беришдир. Инсон шахсини шакллантириш билан боғлиқ бўлган тарбия ва таълим бир-бири билан узвий боғланган жараёндир»². Бу фикрда тарбия инсон ижтимоийлашувида олиб келувчи муҳим жараён эканлиги, таълим олиш учун ҳам инсонда тарбияга хос бўлган томонлар мавжуд бўлиши, инсон тарбияси туфайли билим олиши кўрсатилади. Тарбияли инсон ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини тута билади, миллий, умуминсоний билимларни ўзлаштириб, таълим олиш учун ўзида ахлоқий билимларни тарбиялаб боради. Тарбияли инсон ҳар доим ўзида бор бўлган имкониятлардан фойдаланиб, ўзи, яқинлари, жамият учун керакли инсон бўлиш имкониятларини излайди. Атрофдагиларнинг унга бўлган муносабати айнан унинг тарбияли эканлиги даражасидан келиб чиқади.

Ўзбек педагогикасининг асосчиларидан бўлган Абдулла Авлоний таълим ва тарбиянинг муштараклиги ҳақида шундай дейди: «Дарс (яъни таълим) ила тарбия орасида биров фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-биридан айрилмайдиган, бирининг вужуди бирга бойланган жон ила тан кабидир... Чунки дарс олувчи тарбия олувчи, амал қилувчи демакдир»³. Авлоний бу ерда тарбия ва таълим бир бутун жараён эканлигини, таълим тарбиясиз, тарбиясиз эса таълим бўлмаслигини кўрсатиб ўта-

¹ М. Хайруллаев. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: «Ўқитувчи», 1967. – 69-бет.

² Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.: «Университет», 1998. – 118-бет.

³ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: «Ўзбекистон», 1992. – 15–16-бетлар.

ди. Тарбияланиш учун инсон ўзидан катта авлоддан тарбия сирларини билиб бориши ва уларни ўзлаштириши зарур бўлади. Тарбия таълим олишнинг асоси ва унинг зарурий бўлаги ҳисобланади. Бу ҳақда файласуф олим Э.Юсупов шундай фикр билдиради: «Инсон шахси шаклланишида тарбия устувор аҳамиятга эга бўлади. Умуман айтганда, тарбия таълим бериш жараёнини, барча маърифий тадбирлар мажмуасини ҳам ўз ичига олади. Ҳар қандай таълим-тарбия билан уйғунлашгандагина етук маънавиятга замин бўлади»¹.

Тарбия, хусусан, миллий тарбия, унинг моҳияти ёш авлоднинг ахлоқи ва одоби, имони ва виждони, билими ва малакасини давр талаб ва эҳтиёжлари билан уйғунлаштириб, шакллантиришга қаратилгандир. Инсонга берилаётган тарбиянинг моҳияти, мақсадлари, усуллари унинг ўзига хос тарихий, маънавий қадриятларини сақлаш ва ривожлантириш билан боғлиқдир. Умуман олганда, шахсни тарбиялашнинг вазифаси — унинг ижтимоийлашувини ташкил этиш, инсониятга хос бўлган ахлоқ ва одоб, психология, турмуш тарзи, фаолият, имон ва эътикод, инсониятга хос бўлган билимларни бериш ҳисобланади.

Тарбия — бу инсоннинг мақсадга йўналтирилган ва шакллантирилган, уни секин-асталик билан жамиятга, кейинчалик маълум бир гуруҳга ва ташкилотга мослашишига олиб келади. Ҳозирги замон педагогикасида тарбияни тушунтириб берувчи ҳар хил ёндашишлар мавжуд. Тадқиқотчилар «тарбия»ни тушунтириб беришда қуйидаги томонларга эътибор қаратадилар.

1. Тарбия кенг ижтимоий маънода жамият таъсирида инсоннинг шаклланиши. Бу ерда тарбия ижтимоийлашув билан тенглаштирилади.

2. Тарбия, кенг маънода, мақсадга йўналтирилган тарбияни назарда тутган ҳолда ўқув-тарбия масканлари томонидан амалга ошириш ҳисобланади.

¹ Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. — Т.: «Университет», 1998. — 118-бет.

3. Тарбия, тор маънода, болаларда маълум бир сифат, дунё-қараш, ишончни шакллантириш ҳисобланади.

4. Тарбия яна ҳам тор маънода – аниқ тарбиявий вазифаларни ҳал этиш (дейлик, маълум бир ахлоқий сифатларни) ҳисобланади.

Тарбияга умумий баҳо берган ҳолда тадқиқотчилар ақл, меҳнат ва жисмоний тарбияни ажратсалар, бошқалари эса, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний тарбияни кўрсатадилар, учинчилари эса, ҳуқуқий, иқтисодий тарбияни кўрсатадилар. Албатта, бундай ажратиш тарбияни бир бутунликдан яққаликка олиб боради. Умуман олганда, тарбия бир бутун ҳодисадир.

Бу тадқиқотни олиб борганларнинг фикрича, тарбия катта авлоднинг кичик авлодга мақсадга йўналтирилган таъсири ва намунаси ҳисобланади. Тарбиячиларнинг тарбияланувчиларга таъсир усули ва устун турувчи томонларига асосан, тарбияни авторитар, либерал, демократик жиҳатларга бўлиш мумкин.

Чет эл педагогикасида тарбияга умум қабул қилинган, яъни Э.Дюркгейм берган таъриф Европа ва Америка педагогикасида XX асрнинг ўрталаригача эътироф этиб келинди. Э.Дюркгейм «Тарбия – бу катта авлоднинг, ҳали ижтимоий ҳаётга етилмаган авлодларга таъсири. Тарбиянинг мақсади болада жисмоний, ақлий ва ахлоқий ҳолатларни ривожлантириш ҳисобланади, бунини ижтимоий муҳит, сиёсий жамият талаб қилади» деб айтади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов тарбия, унинг жамиятдаги вазифаси, моҳияти ҳақида сўз юритиб, шундай ёзади: «Таълимни тарбиядан, тарбияни эса, таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси.

Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг: «Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир», деган чуқур маъноли сўзларини эслаймман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари ўтган асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб

бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади»¹.

Инсоният тарихининг ҳамма даврларида ҳам ижтимоийлашувни ташкил этувчи инсонлар, тарбиячилар ёш авлоднинг ахлоки ва одоби, имони ва виждони, билими ва малакасини давр талаби ва эҳтиёжи, манфаати ва мақсади билан уйғунлаштириб шакллантиришга ҳаракат қилганлар. Ғаззолий тарбия ҳақида шундай дейди: «Шайхнинг (тарбиячининг) муриди тарбиялаш калити ердан унган неъматнинг яхши ҳосил бермоғи учун деҳқон унинг атрофини бегона ўтлар, тиканлардан тозаллаганлиги каби бир ҳол»². Тарбиянинг моҳияти, мақсадлари, усуллари инсониятнинг ўзига хос тарихий, маънавий қадриятларини сақлаш ва ривожлантириш билан боғлиқ. Тарбияга мақсад ва йўналиш берадиган йўллар ҳам, асосан, муайян этник бирликнинг ўзига хослигини билдирувчи маънавий асослар ҳисобланади.

Инсоният тарбияси билан боғлиқ илдишлар қадимги даврларга бориб тақалади. Қўхна сарчашмаларда ва муқаддас «Авесто»даги далиллар шуни кўрсатадики, тарбия, таълим жараёнида кундалик ҳаёт учун зарур бўлган барча билимлар ўргатилган, ўқитилган. Одамлар онгига илм, қалбига рўшнолик, назарига некбинлик, қўлига ҳунар сингдиришга, беришга интилишган, тўғри йўл тутиб, рост сўзлашга, виждонан ишлашга ўргатилган. Таълимнинг амалий моҳияти, устознинг ёш авлод тарбияси, жамият олдидаги бурчи, масъулияти ҳақидаги мулоҳазалар ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Инсониятнинг тарбия билан боғлиқ билимлари кейинчалик Платон, Аристотель ва шу каби қатор буюк философларнинг асарларида инсон муаммосини ҳал этиш билан боғлиқ масалаларда ўз аскини топган. Марказий Осиё халқларининг тарбия ва миллий тарбияга хос тажрибаси ва назарияси Беруний,

¹ И. А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 62-бет.

² Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий. Охиратнома. – Бухоро, 1992. – 18-бет.

Форобий, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Насриддин Тусий, Жалолиддин Даввоний, Гиёсиддин Мансур, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг асарларида кенг муҳокама қилиб берилган. Шарқона маданият, ахлоқ ва одоб – бу халқимизга тегишли бўлган мерослар асосида шаклланиб келмоқда. Инсонларнинг ижтимоийлашувида бизга хос бўлган маданият, анъана, урф-одатлар бошқа халқларнинг маънавиятидан тубдан ажралиб туради. Шунингдек, айтиш керакки, ёшлар ўртасида кенг таркалаётган Ғарбнинг бузғунчи маданияти миллий маданиятимизнинг бузилишига ва ёшларнинг ўзларига ёт бўлган маданиятга берилишига сабаб бўлмоқда. Биз учун ёт бўлган «оммавий маданият» ҳақида Юртбошимиз шундай фикрларни билдирадилар: «Табиийки, «оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди»¹. Ўз келажагимиз бўлган ёшларни тарбиялашда бизнинг шарқона маданиятимизга таъсир ўтказиши мумкин бўлган маданиятдан, уларни қабул қилишдан воз кечишимиз зарурдир. Шарқона тарбия, унинг ижтимоийлашувга таъсири кўп ҳолларда барқамол инсонни тарбиялашга қаратилгандир.

Шуни айтиш жоизки, ҳар бир жамиятда у ерда яшаётган халқларнинг маданиятидан, меросидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос қайтарилмас маданияти, тарбия асослари шаклланади. Давлат эса, ўзи учун зарур бўлган шахсни тарбиялаш учун имкониятлар яратади. Давлат инсон ижтимоийлашувига имкониятлар яратиб бериб, унга таъсир этувчи омилларни шакллантириб боради.

¹ И. А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 117-бет.

Давлат – бу сиёсий, юридик тушунча ва уни кўплаб фанлар ўрганади. Давлат – жамият сиёсий тизимининг бир бўғини, у бошқариш вазифаларига эга. Давлат ўзаро боғлиқ бўлган корхоналар ва ташкилотлар (давлат аппарати, административ ва молиявий, суд ва бошқа органлар) йигиндиси бўлиб, жамиятни бошқаришни амалга оширади.

Давлатга стихияли ижтимоийлашув омили сифатида қараш мумкин, чунки олиб борилаётган сиёсат, иқтисодий ва ижтимоий амалиёт унинг фуқароларининг ривожланиши ва ўзини йўналтириши учун маълум бир шароитлар яратади. Болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, қиз болалар, ёши катталар у ёки бу даражада ушбу шароитларда муваффақиятли функцияларни амалга оширишлари мумкин.

Давлат ўз фуқароларининг жинсига, ёшига, ижтимоий касб-корига, миллий-маданий гуруҳларига эътибор бериб, уларнинг ижтимоийлашувига маълум бир йўналиш бериб боради.

Давлат ўз фуқароларини ҳимоя қилиш ва ҳафсизлигини таъминлаш учун давлат ҳарбий доктринасини қабул қилади, шунга асосан ҳарбий хизмат ихтиёрий-контрактли асосда ёки умум ҳарбий хизмат шаклида ёки иккала принцип асосида олиб борилади. Шунга асосан, маълум ёшдаги эркаклар (айрим давлатларда аёллар)нинг белгиланган ёшгача ҳарбий хизматни ўташлари юқорида кўрсатилган ҳолларда олиб борилади.

Давлат ўзининг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида маълум бир минимум ва максимум ёш чегараларини, фуқароларнинг меҳнат қилиш фаолияти чегараларини кўрсатиб беради. Бу ҳақда қонун қабул қилади, уларни тартибга солади. Миллий-маданий сиёсатда давлат ҳуқуқий, ташкилий, моддий шароитларни ташкил қилиб, аҳолининг ҳамма йўналишларда тенг бўлишини таъминлаб беради. Бундан ташқари, давлат мажбурий ўқиш ва унинг давомийлигини, никоҳга кириш ёшини, нафақага чиқиш ёшини ва шу қабиларни белгилаб беради.

Давлат ўз фуқароларининг ижтимоийлашувини у ёки бу даражада бошқаришга йўналтирилган амалий ишларни ҳаётга

татбик этиб бориб, маълум бир ёш гуруҳларига тегишли тарбия ишларини амалга оширади. Давлат доимо ёшларни тарбиялаш билан боғлиқ махсус тарбия тизимини тарбия ташкилотлари орқали амалга ошириб боради. Тарбия XX асрнинг ўрталаридан давлатнинг асосий вазифаларидан бирига айланиб бориб, Маълум бир жамият ва давлат тизимида, ижтимоий талабга мос келувчи шахсни тарбиялашга хос бўлган жараёнларни давлат ҳар доим такомиллаштириб боради. Бу маълум моддий асосни яратиш, уни бошқаришнинг энг оддий йўлларини қидириш ва тарбия билан шуғулланувчи ташкилотлар фаолиятини координация қилиш, педагогик кадрларни тарбиялаш, қайта тарбиялаш кабилар қиради.

XX асрнинг ўрталарида ривожланган давлатлар нисбий ижтимоий назорат қилинадиган ижтимоийлашувга катта эътибор бера бошладилар, бу нафақат ўсиб келаётган ёшларга, балки ёш авлодга, ёши катта ва кекса авлодга нисбатан ҳам олиб борилди.

Давлат ташкилотларининг асосий эътибори аҳолининг катта ва ёш қатламларининг касбий ва қайта тайёргарлигига эътибор бериш, бундан ташқари, кам таъминланганларга, қарияларга ёрдам бериш, аҳолининг маданий савиясини ошириш ҳисобланади.

Давлат ўз фуқароларининг нисбий ижтимоий назорати орқали ижтимоийлашувни ташкил этишда маълум бир тарбия билан боғлиқ сиёсатни олиб бориб, давлат тарбия тизимини шакллантиради.

Давлатнинг тарбия соҳасидаги сиёсати – бу тарбия масаласига оид вазифаларни белгилаш ва уни ечишнинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва унга ресурсларни ажратиш, тарбияга хос ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, бу эса, жамиятда тарбия билан боғлиқ шарт-шароитларни ва маънавий кадриятларга асосланган фуқароларни шакллантириш учун жамиятда имкониятлар яратишга олиб келади.

Давлатнинг тарбия тизими — бу давлат томонидан тарбия соҳасида вазифа қилиб қўйилган масалаларни амалга ошириш билан боғлиқ ташкилотлар фаолиятларининг бир бутун йиғиндиси.

Шахс ижтимоийлашувига таъсир этувчи омиллардан бири — бу мезофакторлар ҳисобланади. Мезофакторнинг муҳим қисмларидан бири ҳудуддир. Ҳудуд бу бутун бир мамлакатнинг бир қисми ёки бутун бир мамлакатнинг ўзига хос томонлари билан ажралиб турадиган қисми ҳисобланади. Дейлик, Фарғона водийси. Ҳудуд бир бутун ижтимоий-иқтисодий тизимга, умумий тарихга, маданиятга ва ижтимоий ўзига хос томонларга эга бўлади. Ҳудудни икки кўринишга ажратиш мумкин. Бу **географик** ва **маъмурий** кўринишлар.

Ҳар бир мамлакат ўз географик ҳудудини объектив, табиий-географик, субъектив ҳолда аҳолининг онига қараб майдонларга ажратиш мумкин. Бу жуда катта бўлмаган майдон бўлиши мумкин. Мисол учун Италиядаги Ломбардия ёки Тоскана каби. Россияда географик ҳудудларни қуйидагича ажратилади: Шимолий-Ғарб, Марказий, Марказий Қора ер, Поволжье, Шимолий Кавказ, Урал, Ғарбий Сибирь, Шарқий Сибирь, Узоқ Шарқ.

Ўзбекистонни ҳам географик ва маъмурий кўриниши асосида бўлиш мумкин. Дейлик, Фарғона воҳаси, Сурхон воҳаси, Хоразм воҳаси каби. Маъмурий кўринишга асосан 12 та вилоятга, 163 та туманга, 119 та шаҳарга бўлинишини кўрамиз. Вилоятлар Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё ва Қорақалпоғистон Республикаси қиради.

Ҳудудлар бир-биридан нафақат географик жойлашганлиги билан, балки табиий иқлим шароитлари, иқтисоди, аҳолининг демографик хусусиятлари, маданий анъаналари ва бошқа хarakterли томонлари билан ажралиб туради.

Ҳудуд — бу географик макон бўлиб, унда инсоннинг стихияли ижтимоийлашув жараёни юз беради, бунда ҳаёт тарзи шакл-

ланади, сакланади ва келажак авлодларга етказиб берилади, маданий бойликлар эҳтиётланиб, ривожлантириб борилади.

Худуддаги шарт-шароит стихияли ижтимоийлашувга таъсир этади. Бу худуднинг ўзига хос хусусиятлари ва характери бошқа худудлардан фаркланиб туради. Худуднинг географик тузилиши, уни бошқа худудлардан фаркланиб туриши ўзига хос бўлган маданиятнинг шаклланишига олиб келади. Худуднинг табиий иқлими унинг урбанизациялашганига, иқтисодининг характерига, аҳолининг бир хиллигига сабаб бўлади. Табиий иқлим инсоннинг соғлиғига таъсир ўтказди.

Ўзбекистон ўзининг иқлими ва табиий шароитлари билан бошқа давлатлардан фаркланиб турувчи мустақил давлатдир. Ўзбекистон 448, 9 минг кв. км майдонга ва чегаралари 6221 км га эга бўлиб, у Буюк Британия Швейцария, Дания, Австрия, Бельгияларни бирга олганда ҳам каттароқ майдонга эгадир. Ўзбекистон административ майдон бўлинишига кўра 12 та вилоят, 163 та туман, 119 та шаҳардан ташкил топган¹.

Ўзбекистон океандан узоқ масофада жойлашган, шунинг учун унинг иқлими иссиқ, ўта қуруқ, континентал иқлим ҳисобланади. Бу эса, унинг табиатига ўз таъсирини ўтказди. Ўзбекистонда тоғли ва тоғ олди жойлар 1/5 қисми ташкил этади. Ўзбекистоннинг ҳар бир йирик табиий райони ўз рельефининг шакли жиҳатидан ажралиб туради.

Ўзбекистон ўзининг бой иқлими, ерлари, суви ва табиий ресурслари билан кўзга ташланади. Шу билан бирга, бу ерда тоза сувга эҳтиёж борлиги, ўрмонларнинг камлиги каби томонлари мавжуд. Ўзбекистон ўзининг йирик шаҳарлари ва ишлаб чиқариши билан ажралиб туради. Булар Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Наманган, Андижон, Марғилон, Ангрен, Олмалик қабилардир.

Ўзбекистон ўзининг ранг-баранглиги билан ақлни шоширади. Бир хил кўринишга эга бўлган чўллар ва жуда баланд қор-

¹ А. Т. Азизхонов, Л. П. Ефимова. Теория и практика строительства демократического общества в Узбекистане. – Т.: «Университет», 2005. – С. 10–12.

ли тоғлар, суви сероб ариқлар — сувсиз кенг чўлли ерлар, юксак индустриал ҳудудлар, серунум кишлоқ хўжалиги, кенг далалари, боғлари — буларнинг бари унинг чиройини акс эттиради.

Ўзбекистон майдонида жойлашган у ёки бу ҳудуд ўзининг географик жойлашганлиги, бошқа ҳудудлар билан боғланганлиги ўзига хос хусусиятлари билан шу ҳудудда яшайдиган аҳолининг маданиятига, ижтимоий-демографик томонларига, руҳиятига таъсир этади. Шунингдек, регионга хос бўлган табиий иқлим унинг урбанизациялашганлигига, иқтисодига, аҳолининг стабиллигига, яъни аҳолисининг ижтимоийлашувига таъсир этади. Иқлим инсоннинг соғлигига, ишига қобилиятлигига, психологик хусусиятларига, ҳаётининг давомийлигига таъсир этади.

Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ўзига хослиги — бу у ердаги ишлаб чиқариш, ҳудуднинг келажакдаги ривожланиши, аҳолининг касбий таркибига ва уларни ҳаёт кечириш даражаси, бошқа ҳудудлар билан иқтисодий боғлиқлигидан келиб чиқади.

Ҳудуднинг ижтимоий-демографик хусусиятлари — бу аҳолисининг миллий тузилиши, оила типлари (тўлиқ, тўлиқ бўлмаган, бир болали, кўп болали ва ш.к.), миграцион жараёнларга боғлиқ.

Ижтимоийлашиб бораётган аҳолининг жойлашиши унинг яшаш жойига, майдонига, тарихий жараёнларига, ўзига хос анъана, урф-одатларига боғлиқ бўлади. Аҳоли жойлашишининг 4 та типини кўриш мумкин. Булар кишлоқ, шаҳар, кичик шаҳар ва посёлкалар. **Кишлоқ аҳолиси** — бу битта ҳаёт образи, кишлоқ ҳаёти билан боғланган ҳолда бир ерга тўпланган аҳоли ҳисобланади. **Шаҳар аҳолиси** — бу ўзида катта ҳажмга эга бўлган аҳолини мужассамлантирган макон бўлиб, аҳолисининг зичлиги юқори бўлади ва унда инсон учун керак бўлган ҳамма фаолиятнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд.

Кишлоқ жойларида ижтимоийлашув шаҳардагига нисбатан бошқача юз беради. Албатта, бу ерда биринчи шароит оилада-

ги муҳит, қавму қариндошлар ўртасидаги муносабат, яшаётган жойидаги кўни-кўшниларнинг таъсири катта бўлади. Ижтимоийлашувга табиий муҳит: кенг далалар, боғлар, тоғли муҳит, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш, чўлли ерлар, ўрмонли муҳит ва бошқа шу қабилар ўз таъсирини ўтказади. Бундан ташқари, у ерда кечадиган ҳаёт тарзи, атрофдаги мавжуд бўлган маданият ўчоқлари: кутубхоналар, маданият саройлари, касбга йўналтирувчи масканлар ўз таъсирини кўрсатади. Яна шуни айтиш жоизки, матбуот, радио-телевидение ва уларда акс этаётган маълумотлар ҳам ёшларга, уларнинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатиб боради. Ижтимоийлашувнинг энг муҳим томонларидан бири ёшларнинг ўзлигини англаш, ўз-ўзини тарбиялаш, олдига қўйган мақсади, манфаатига асосан ҳатти-ҳаракатларини режалаб боришдан иборат ҳисобланади. Атрофдаги муҳит уни қишлоқ ҳаётига мослаштиради, унинг орзу-ҳаваслари инсонни ўз мақсадлари йўлида фаолият кўрсатишга ундайди. Ўсиб келаётган ўсмирга тенгдошлари, атрофдаги қавму қариндош ва қатталар, бундан ташқари, инсоннинг анатомик-физиологик тузилиши, унинг ўзлигини англаши ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ўзлигини англаган фарзанд бошқалардан ажралиб туради, яъни мустақил бўлишга, мустақил фикрлашга, мустақил қарор қабул қилишга ва атрофдагиларни ўз қарорига ишонтиришга интилади.

Қишлоқда ҳамма нарса очиқ ва кўз ўнгиде бўлади. Одамлар ўртасида ижтимоий фикрнинг жуда ҳам таъсири катта бўлади. Ҳар бир хонадонда оила аъзоларининг тақдири, мақсади ва манфаати қишлоқ аҳолисининг диққат эътиборида бўлади.

Аҳоли яшайдиган жойларда инсоннинг ижтимоийлашуви муҳитнинг таъсири ва унинг инсон онгига таъсир этиш даражасидан келиб чиқади. Ҳар қандай аҳоли яшайдиган жой аҳолининг ҳаёт фаолиятини ва инсоннинг ижтимоийлашувини кўз ўнгиде тасаввур қилиш имкониятини беради. Бунга тегишли қирралар қуйидагилар:

— муҳит инсонни ҳар томонлама ўраб олади ва инсон муҳит қаърига сингиб кетади;

– инсонга таъсир этувчи муҳит хилма-хилдир: географик муҳит, режали архитектура, физик хусусиятлардан ташқари бу муҳит ижтимоий ва психологик маъноларни, шунингдек, рамз-ли белгилар орқали таъсир этади;

– муҳит инсонга маълумотлар беради – бу маълумотлар жуда ҳам кўп бўлиши ва етарли бўлмаслиги, шунингдек, қарама-карши ҳам бўлиши мумкин;

– муҳит инсонга бир бутун тарзда таъсир этиб, унинг «аура-си» муҳим ижтимоий, психологик ва эстетик билимлар беради;

– муҳит инсоннинг ҳаёт фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, инсон муҳит ҳақидаги маълумотни ўз сезги органлари орқали олади.

Бу билдирилган фикрлар инсоннинг муҳитга таъсири дара-жасидан келиб чиққан ҳолда ижтимоийлашувини кўрсатади. Бунни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, инсонга муҳитнинг эмоционал таъсири нати-жасида унда, яъни инсонда муҳитни идрок этиш билан боғлиқ **аффе́кт** ҳолат юз беради.

Иккинчидан, инсонни **муҳитда ориентация олиши** уни муҳит билан бўладиган мулоқоти натижасида ҳар хил мала-каларни йиғиши ва пайдо бўладиган муаммоли вазиятлардан чиқиб кета олишида кўринади.

Учинчидан, инсонда муҳит тўғрисида тушунчаларнинг пай-до бўлиши.

Тўртинчидан, **муҳитнинг тизимли образи пайдо бўли-ши** – сабабий муносабатлар борлиги ўзига хос ҳодисалар аниқланганда ва тасдиқланганда, у муҳит ҳақида тасаввурлар юзага келганда ва муҳитнинг мураккаб кўриниши, ўзаро эле-ментлари билан алоқаси ҳақида тушунчалар шаклланганда со-дир бўлади.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, ҳар қандай аҳоли яшаёт-ган жой инсоннинг ижтимоийлашиш жараёнида қуйидагича бўлади:

- моддий ва ижтимоий маданий муҳит сифатида унинг шаклланиши ва тараққиёти учун ҳар хил шароитлар яратади;
- ҳар хил ҳаёт фаолияти учун керак бўлган шароитларни ва ижтимоий йўналишларни яратиб берадиган муҳитни яратади;
- инсонга йўналиш берувчи ва ўз-ўзининг ҳаётини белгилаши, ўзини тараққий эттириш учун керак бўлган тизимни яратади.

Ҳар бир аҳоли яшайдиган жойлардаги ижтимоийлашув билан боғлиқ шарт-шароитлар педагогик социология орқали ўрганиб борилади ва ўзига хос ҳолда хулосалар берилади. Шаҳар ёки қишлоқ жойларидаги муҳит, таълим билан боғлиқ амалий ишлар шу ердаги маҳаллий бошқарув органлари имкониятлари, мақсад ва манфаатлари, эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлади. Педагогик социология эса, шарт-шароитларни таҳлил қилиб, ижтимоийлашув учун қулай имкониятларни кўрсатиб боради.

Субмаданият (лот. *sub* – тагида, остида) – махсус ижтимоий психологик белгиларнинг йиғиндисидир (меъёр, кадриятлар, стереотип, дид ва шу каби) ҳаёт тарзига ва тафаккур қилишга айрим номинал ва реал кишилар гуруҳининг таъсири ва ўзларида «биз» тушунчасини англашга ва бошқалардан (улардан) ўзларини ажратиб туришга тегишлидир.

Субмаданият – бу автоном, нисбатан, бир бутун бўлган тузилмадир. У ўзида у ёки бу тарзда кўзга ташланадиган белгиларни: махсус танлаб олинган кадриятларни; уни ўзида олиб юрувчиларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсиридаги ҳулқ-атворларни; реал гуруҳлардаги тизимли ҳолат; маълумотлар асосидаги иерархияни тан олиш; ўзига хос дид, машғулоти, эркин вақт ўтказишнинг усуллари; жаргон, фольклор кабиларни акс эттиради.

Жамиятда фундаментал кадриятлардан ташқари, оддий ҳаётий кадриятлар ҳам мавжуд. Кадриятларнинг ҳамма учун қабул қилинган кўринишлари бор, шу билан бирга айрим ин-

сонларга, гуруҳларга тегишли кадриятлар тизими ҳам борки, бу кадриятлар бошқалар учун кадрли бўлмаслиги мумкин. Дейлик, болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, кизлар учун кадрли бўлган, катталар учун эса, бекорчилик деб ҳисобланадиган (мусика, техника ёки санъат билан шуғулланиш) кадриятлар мавжуд. Катталардан топа олмаган бу кадриятларга эътиборни улар ўз тенгдошларидан топадилар. Яна бир мисол, ҳозир болаларнинг қизиқишлари жуда кўп ва улар дифференциялашган. Кўпчилик ҳолларда улар ўз қизиқишларини, кадриятларини катталардан яширишга ёки уларнинг нигоҳларидан нари тутишга ҳаракат қиладилар. Бу кадриятлар улар учун шундай кадрият ҳисобланадики, бундай кадриятларни улар тенгдошлари билан айирбошлайдилар. Айнан шу кадриятлар кўплаб гуруҳларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади, уларнинг алоҳида субмаданиятлари кўзга ташланади. Ёшлар ичида кўплаб шундай гуруҳларни санаб ўтиш мумкин. Дейлик, панкалар, металистлар.

Айрим болалардаги бундай қизиқиш ижобий ҳамда улар ҳатто умумкадрият тизимига фойдали бўлиши мумкин. Лекин бундай кадриятларни олиб юрувчилар синфда ўзларини кўрсатмайдилар, балки синфдан ташқарида ўзини шундай субмаданиятни олиб юрувчилар тарзида кўрсатишлари мумкин.

У ёки бу субмаданиятнинг асоси бўлиб, маълум бир номинал гуруҳлар бўлиши мумкин, яъни аҳолининг маълум қисми жинсий, ёшига қараб, ижтимоий ва касбий томонига қараб, оммавий неформал оқимлар (феминистлар, экологистлар, антиглобалистлар ва ш.к.) криминал қатлам, маълум ишлар билан қизикувчилар (овчилар, коллекция қилувчилар ва ш.к.).

Субмаданият доирасида ўзига хос хусусиятлар шаклланади, бу маълум бир номинал гуруҳларга тегишли бўлади. Дейлик, денгизчиларнинг ўзига хос субмаданияти яққол кўзга ташланади, бунда савдо-сотик ва балиқчилик билан шуғулланувчи денгизчиларнинг субмаданиятида ўзига хос фарқлар кўзга

ташланади. Ҳарбийларда ҳам хизматдаги зобитлар, сержантлар, оддий солдатларга хос субмаданиятни фарқлаш мумкин.

Субмаданиятни уч гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин: 1) ижтимоийликка мос субмаданият; 2) ижтимоийликка мос келмайдиган субмаданият; 3) ижтимоийликка қарши бўлган субмаданият.

Ижтимоийликка мос субмаданият – ижтимоий нормаларга қарши бўлмаган, балки уни тўлдирадиган, ўзига хос яшаш ша- роитини акс эттирадиган қадриятлар тизимидир.

Ижтимоийликка қарши бўлган субмаданият – бунда ҳаёт тарзи ва қадриятлар йўналиши жамиятдаги ва қисман ижти- мойликка қарши бўлган нормаларнинг қўшилиши тарзидаги субмаданиятга айланади.

Ижтимоийликка қарши – бу субмаданият нормалари ижти- мой меъёрларга тубдан қарама-қарши нормаларни кўрсатув- чи, шунингдек, бунда «ўзимизники», «бегона»ларга ажратувчи субмаданият ҳисобланади. Ўсмир ва ўспиринларга тегишли субмаданият ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб туради, бу унинг қайси ҳудудда яшашига қараб кўринади.

Субмаданиятнинг ахборот воситалари, телевидение, радио каналлари, газета ва журналлар, Интернет сайтлари ҳамда бошқа ОАВ ҳисобланади.

У ёки бу субмаданиятнинг ўзига хос томони ундаги жаргон ҳисобланади. Жаргон – бу маълум бир субмаданиятни ўзида олиб юрувчиларнинг ўзига хос диалекти, мулоқот тили ҳисоб- ланади. Бу жаргон ўзида тафаккурнинг сўз манбаларини бир- лаштиради. Жаргон ўзгариб туради ва бутунлай йўқолиб кети- ши ҳам мумкин.

Ижтимоийлашувнинг муҳим томонларидан бири – бу мик- рофактор ҳисобланади. Микрофакторга инсонни ўраб турган оила, қавму қариндошлар, қўни-қўшнилар, тенгдошлар гу- руҳи, диний ташкилотлар, тарбияловчи муассасалар киради. Оила – бу ижтимоийлашувнинг энг биринчи зарурий бўли- ми ва жамиятнинг муҳим тизимининг ўзига хос кўриниши-

дир. Оилада бола ижтимоийлашуви муҳити яратилади. Инсон ижтимоийлашувининг, яъни маънавиятининг биринчи куртаклари оилада шаклланади. Оила – ижтимоий, табиий омиллар асосида шаклланган кичик жамоа сифатида, икки жинсга мансуб бўлган шахслар ўртасидаги муносабатларнинг бирга ҳаёт куриб, насл қолдириш эҳтиёжидан келиб чиққан шаклидир. Насл қолдириш фақат фарзандларни дунёга келтириш эмас, балки уларни маънавий ва жисмоний камол топтириб, ҳаётга мустақил қадам қўйишига, жамиятда ўз ўрнини топишига, жамиятга фойдали инсон қилиб тарбияланиши учун имкониёт яратиш, яъни ижтимоийлашиб боришига ёрдамлашишдир. Оила инсоннинг ижтимоийлашиб бориши учун ўзига хос бўлган муҳитни яратиб, уни оилавий, миллий, жамиятдаги мавжуд бўлган ва у ўзи диққатини қаратган қадриятлар тизимини ўзлаштириши учун шароитлар яратиб берадиган жараёндир. Оиладаги муҳит бола учун қулай бўлса, у ўзини қизиқтирган ва диққатини тортган жараёнларга интилиб боради. Оила эса, уни назорат қилиб бориб, тўғри тарбияланиши учун, боланинг қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда келажакда маълум бир касбнинг эгаси бўлишига шароитлар яратиб беради. Дейлик, бола ёшлигида жониворлар билан қизиқса, уларни ушлаб ўрганса, кесиб кўрса, ичини титиб ўрганса, кўпинча ота-оналар уни келажакда қассоб бўлади ёки жиноятчи бўлади, деб ўйлашлари мумкин. Лекин у ўз қизиқишларини қондириб, жониворнинг ҳаракатланиш манбасини, тузилишини билмоқчи бўлади. Болага тўғри тарбия бериб борилса, ундан врач, техник ходим чиқиши мумкин. Бу эса, жамиятга керакли инсонларнинг оғирини енгил қилувчи касб эгасини тарбиялашга олиб келади. Агарда унинг тарбиясига эътибор берилмаса, ҳақиқатан ҳам, юқорида айтилганидек, жиноятчи бўлиб вояга етиши мумкин. Демак, кўриниб турибдики, оилада яратилган муҳит боланинг тарбиясига таъсир этади. Бола учун энг муқаддас инсон унинг ота-онаси бўлиши ҳаммага маълум. Лекин буни ҳам тарбия орқали сингдириб борилади.

Оиланинг жамият ҳаётида ва унинг тараққиётидаги аҳамияти – бу унинг бағрида ривож топаётган инсонларнинг ижтимоийлашиб боришида кўзга ташланади. Абдурауф Фитрат оиланинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақида шундай деган эди: «Ҳар бир оиланинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади»¹. Бундан кўриниб турибдики, инсоннинг ижтимоийлашиб бориши ва яхши тарбия кўриши оилага, ундаги муҳитга боғлиқ экан.

Оилани ижтимоийлаштирувчи омиллар – бу ота-онанинг болага берадиган тарбияси, оилада тарбиялашга қаратилган муҳит, оиладаги қадриятлар, ота-онанинг дунёқараши ва билимлари, оиладаги ота-она ва болалар ўртасидаги, оиладаги ахлоқий ва эстетик муносабатлар, оиланинг иқтисодий даромади, оиладаги ўзаро ҳурмат даражаси кабиларни кўрсатиш мумкин. Оилада бола ижтимоийлашувига таъсир этадиган яна бир омил – бу унинг атрофидаги ака-укалари ҳисобланади.

Микрофакторларни ўрганишда қўни-қўшниларнинг, микросоциумнинг ўрни ва аҳамияти улкандир. Микросоциум (инсонга таъсир этувчи муҳит)ни белгилаш осон иш эмас. Қишлоқ жойларида, овулларда, кичик шаҳарларда унинг чегараси шу жой билан белгиланади. Лекин ўрта ва катта шаҳарларда унинг чегарасини белгилаш муаммодир.

Шаҳарда микросоциум маконини кичик болалар учун маҳалла билан, кичик мактаб ёшидагиларни квартал билан, каттароқ ёшдагиларни микрорайон билан чегаралаш мумкин. Амалда эса, микрорайон микросоциум сифатида қаралади.

Микросоциум – бу маълум бир майдонда таъсир доирасига эга бўлган жамоа бўлиб, у ўзига оилани, тенгдошлар гуруҳини, давлат, дин, хусусий корхоналар, тарбия ва маданиятга қаровчи

¹ Абдурауф Фитрат. Оила. – Т.: «Маънавият», 1998. – 8-бет.

ташкilotлар, шунингдек, аҳоли, ҳар хил норасмий гуруҳларни камраб олувчи жамоалар бирлигидир.

Қўни-қўшнилари – бу яқин майдонда истикомат қилувчи кишилар бирлиги бўлиб, унга кўп қаватли биноларда яшовчи, маҳаллада эса ёнма-ён уйда, бир кўчада яшовчилар қиради. Бу жамоалар ўзаро мулоқотда маълум бир умумий манфаатларда ва биргаликда фаолиятда бўлувчилардир.

Шарқда қўни-қўшничилик ҳақида кўплаб ҳикоялар, масаллар, доно фикрлар айтилган. Дейлик, «ҳовли олма, қўшни ол», «узокдаги қариндошдан яқиндаги қўшни яхши», шунингдек, қўшнининг ҳақи ҳақида шундай фикрлар айтилган: «Қўшнининг ҳақ-ҳуқуқларидан бирини айтсам – бу қўшнига ҳеч вақт озор бермаслик ва хафа қилмасликдир. Қўшни касал бўлса, ундан ҳол сўраш, бошига мусибат тушса, ёрдам қилиш, ғамли ва шодлик кунларида ғам-шодлигига шерик бўлиш, ундан хато ўтса, кечириш, аҳлу аёлига ёмон кўз билан қарамаслик, бирор ёққа кетса, уйдан хабардор бўлиб туриш – буларнинг ҳаммаси ҳам қўшнининг ҳақ-ҳуқуқларидан ҳисобланади. Бундан ташқари, қўшни қарз сўраса, қарз берилади, мева-чева терилса, мева билан йўқланади.

Бир киши бир донишманддан сўрабди:

– Айтинг-чи, мен яхши одамманми ёки ёмонми, буни қандай билса бўлади?

– Қўшнилариңдан сўра, агар улар сени яхши десалар, демак, яхшисан! – деб жавоб берди донишманд»¹.

Ҳақиқаган ҳам, қўни-қўшни бу «энг яқин бўлган бегонадир», маконий яқин маънавий узок бўлган кишидир. Бу айтилган фикрлар катталарга тегишлидир. Қўшнилари ўртасида бўладиган мулоқот ҳам уларнинг маълумотидан, маънавияти, маданиятидан, касбий фаолиятидан келиб чиқади.

Қўни-қўшничилик бу боланиң ижтимоийлашувида жуда катта таъсир этувчи муҳит ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги,

¹ Обод бўстони ва ахлоқ гулистони. Махмуд Ҳасаний таржимаси. – Т.: «Фан», 1994. – 40-бет.

кичик мактаб ёшидаги болалар ва кичик ўсмирлик ёшидаги болалар кўни-кўшнилари билан фаол муносабатда бўладилар. Улар учун бу мулоқот оиладан ташқаридаги янги роллар билан боғлиқ муносабатлар ҳисобланади.

Болалар кўшни тенгдошлар билан бўлган муносабатда улардан кўпгина янги қирраларни ўзлаштириб борадилар. Булар янги сўзлар, янги меъёрлар, ижтимоий малакалар, янги роллар, муҳитга мослашиш даражаларидир.

Тенгдошлар гуруҳи – бу ўзига хос ва мос бўлган кишилар йиғиндисиدير. Бунда, албатта, тенг ёшдагилар бўлиши шарт эмас. Бу гуруҳда ёши ҳар хил бўлган, лекин маълум бир муносабатлар асосида бирлашган, мақсад ва манфаатлари бир бўлган ва ўзларини бошқалардан «Биз» ҳисси билан ажратиб турган кишилар, инсонлар йиғиндисиدير.

Тенгдошлар гуруҳини **хронологик ёши** жиҳатидан ажратиш мумкин – бунда инсон қанча ёшга кирганлиги аниқланади. **Физиологик** – инсоннинг физик тараққиёт даражаси. **Психологик** – шахснинг маънавий ривожланганлик даражаси. **Педагогик** – жамиятдаги маданиятни эгаллаганлик даражаси. **Ақлий** – маълум бир ақлни ўлчовчи тестлар орқали билиш ва бошқалар.

Тенгдошлар гуруҳининг бир неча автоном параметрлар асосида классификация қилиш мумкин.

Социал-психологик статус бўйича (мактаб синфлари, спорт секциялари, клуб ёки дўстлар кампанияси) инсон шу реал гуруҳларда бўлишига қараб, шунингдек, инсон ўз хатти-ҳаракатида ва ўзига баҳо беришда фикран суянадиган референт гуруҳларга бўлинади.

Лидерлик гуруҳига қараб демократик ёки авторитар бўлиши мумкин. Маконда жойлашиши жиҳатидан улар маҳаллада, кварталда бўлиши ва мактаб, клуб, барлар доирасида фаолият кўрсатишлари мумкин.

Қадриятлар йўналишида бу гуруҳлар ижтимоий ижобий, ижтимоий бефарқ ва ижтимоийликка қарши бўлиши мумкин.

Ҳукукий статуси ва маҳаллий ижтимоий тизимда тенгдошлар гуруҳи расмий ёки норасмий бўлади. Расмий гуруҳ бу маълум бир давлат ташкилоти билан ёки ижтимоий ва хусусий ташкилотлар билан боғланган бўлиб, жамият томонидан тан олинган бўлади. Норасмий ташкилот – бу ўз-ўзидан пайдо бўлиб, эътиборга лойик бўлган уюшмалардир.

Ижтимоийлашув жараёнида дин ҳам ўзига яраша катта роль ўйнайди. Болаларни, ёш авлодни тарбиялашга дин ўз таъсирини ўтказди. Инсоннинг ижтимоийлашувида дин оиладан кейин келувчи асосий омил ҳисобланади. Собиқ Иттифокда динга безътибор бўлинган. Натижада диннинг жамоага таъсири камайиб борди ва бу инсоннинг ижтимоийлашувида ҳам ўз аксини топди. Шунга қарамасдан, ҳозир диннинг роли, биринчидан, муҳим бўлиб қолди; иккинчидан эса, у мамлакатлардан келиб чиққан ҳолда ҳар хил тарзда ўринга эга бўлди; учинчидан, баъзи мамлакатларда унинг таъсир доираси ошиб бормокда.

Бу жараён Ўзбекистон мисолида жуда яхши кўринади. Ҳозирда Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллатлар истиқомат қилмокда. Улар ўз миллий маданияти, дини билан фарқланиб турадилар. Ўзбекистонда 16 та диний конфессия мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий бандлари (18-, 31-, 61-моддалар) ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрири 1998 йил майда қабул қилинган) ҳар бир инсоннинг хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқини таъминлайди, диний қарашларни мажбуран сингдиришни тақиқлайди.

Республикада 16 та конфессияга мансуб 2225 та диний ташкилот, жумладан, 2038 та масжид расмий рўйхатдан ўтган (1991 йилда 146 та эди)¹. Ҳозирда унинг майдонида 4 та дунёвий динлар – насронийлик, ислом, буддизм ва иудаизм фаолият

¹ Ўзбекистон этноконфессионал атласи. – Т.: «Картография» илмий ишлаб чиқариш давлат корхонаси, 2011. – 8-бет.

кўрсатмоқда. Бу ерда шуни айтиш керакки, аҳолининг ижтимоий-психологик ҳолати жуда тез ўзгарди. Илгари таъсир кучи бўлган атеизм ўрнига энди динга ишонувчилар сони кўпайди. Одамлардаги ижтимоий-психологик ва диний психологик муносабатлар тубдан бошқача бўлиб борапти. Айримлар динни ниқоб қилиб олиб, жамиятга зарар келтирувчи ишларни амалга оширмоқда. Динни ўз манфаатлари йўлида курол қилиб ишлатишга интилмоқда.

Инсоннинг оилада, жамоада ижтимоийлашиб бориши даврида дин ва диний муносабатлар ўзига хос бўлган таъсир кучига эгадир. Дин – бу маданият, авлодларни асрлар давомида тўғри ахлокий, ижтимоий муносабатларда диний таълимотлардан келиб чиққан ҳолда тарбия беришга қаратилгандир. Албатта, оиладаги шароитдан келиб чиққан ҳолда ва атрофдаги муҳитнинг таъсирида ижтимоийлашиб бораётган бола ўзига хос бўлган дунёқарашни шакллантириб боради.

Инсоннинг ижтимоийлашувида унга таъсир этувчи муҳит сифатида тарбияловчи муассасаларни кўрсатиш мумкин. Тарбияловчи муассасалар – бу давлат ва нодавлат ташкилотлари томонидан махсус ташкил этилган корхоналар ҳисобланиб, уларнинг асосий вазифаси аҳолининг маълум бир ёшдаги гуруҳларини ижтимоий тарбиялаш ҳисобланади. Бу ташкилотларга ҳар хил типдаги ўқув-тарбиялаш муассасалари киради. Булар – болалар ясли ва боғчалари, умумтаълим ва касб-таълим мактаблари, лицейлар, коллежлар, олий ўқув юртлари.

Ижтимоийлашув жараёнида тарбияловчи муассасаларнинг асосий вазифалари қуйидагиларда кўринади:

- инсоннинг жамият маданиятига қўшилишида;
- индивидуал тараққиёт ва маънавиятга эга бўлиш учун шароит яратилишида;
- тарбияланувчиларнинг шахсий имкониятларини қўллаган ҳолда уларни жамиятнинг ижтимоий-касбий тизимга дифференциацияси;
- катта авлодлардан ўсиб келаётган ёшларнинг мустақил бўлиши (автономлашиши).

Инсоннинг тарбияланишида бу тарбияловчи муассасаларнинг ўрни жуда каттадир. Бу ташкилотлар ўзига хос таъсирга эга бўлиб, инсонни тарбиялашда катта амалий иш фаолиятларини олиб борадилар. Педагогик социология бу тарбияловчи муассасаларни ўрганиб бориб, уларнинг тарбия ва таълим тизимига таъсирини, ёшлардаги психологик жараёнлардаги ўрнини ўрганиб боради. Педагогик социология ўзига хос ҳолда ёшларга ва уларнинг тарбиясига таъсир этувчи бундай ташкилотларни ҳар доим ўрганиб боради. Жамиятдаги тарбияловчи муассасалар ва уларнинг таъсирлари педагогика фани учун ўрганиш зарур бўлган жараёнларни ташкил этади. Педагогик социология эса, уларни ўрганиб, педагогика фани ривожига ўз ҳиссасини қўшади.

ПЕДАГОГИК СОЦИОЛОГИЯНИНГ МУОМАЛАДАГИ ТУШУНЧАЛАРИ

Инсоният манфаатларига хизмат қилувчи қўплаб фанларнинг ўзига хос бўлган тушунчалари, категориялари бор. Педагогик социологиянинг ҳам худди шундай ўзига хос категориялар тизими мавжуд. Умуман олганда, категория сўзи юнонча сўз бўлиб, *kategoria* – белги, изоҳлаш, деган маънони билдиради. Категория шу фан текшираётган ҳодиса ва предметларнинг муҳим томонларини, муносабатларини ўзида акс эттиради. Педагогик социологияга хос бўлган категориялар тизими ҳам бола тарбиясига ўз таъсирини ўтказётган, бола тарбиясидаги ўзгаришларни, ривожланишларни, алоқадорликни ва узвий боғлиқликка хос бўлган жараёнларни акс эттиради, бола тарбиясига таъсир этувчи муҳитни ўрганиш билан улар ҳақида билимлар бериб боради.

Педагогик социология ўз изланиш жараёнида ёш авлоднинг тарбиясига таъсир этувчи қўплаб тушунчаларни ишлатиб боради. Булар, албатта, ёшлар тарбиясига таъсир этувчи жараён-

лар ва ҳодисалар бўлиб, уларни куйидаги жиҳатларга ажратиш мумкин, яъни мегамухит, макромухит, микромухит. Булар инсоннинг ижтимоийлашувига мегофактор, макрофактор, микрофактор сифатида ўз таъсирини ўтказди.

Мегомухит – бу инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи мегофакторлар ҳисобланади. Мегомухит – бу инсон ҳаётининг космос билан боғлиқ томонини ташкил этади. Бу ерда инсонга таъсир этаётган жуда кўплаб факторни кўрсатиш мумкин. Маълумки, инсон истиқомат қилаётган ер – бу Қуёш тизимига кирувчи планеталардан биридир. Ернинг яшаши ва давомийлиги космосда бўлаётган жараёнлар билан боғлиқ. Жамики тирик мавжудотнинг ҳаёти ер билан узвий боғлиқ. Шу жумладан, инсон ҳам ўз ҳаётини ерсиз тасаввур қила олмайди. Ер инсоннинг яшаши учун шароит яратади, ернинг ўзи эса, Қуёш тизими ва коинотдаги юз бераётган жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлади.

Ҳозирда космосни ўрганаётган астрономлар, коинотда инсонга ўхшаш бирор жараён йўқлигини тасдиқламоқдалар. Ерга эса, коинотдаги жуда кўплаб метеоритлар, қуёш, ой, қуёш тизимидан ташқарида бўлган жуда кўплаб тизимлар ўз таъсирларини кўрсатиб келмоқда. Демак, айтиш мумкинки, коинотдаги ҳозирча якка бўлган тирик мавжудотлар яшаши учун имконият яратиб бераётган планета бўлган Ер мегомухит остида яшаб келмоқда.

Мегомухитнинг таъсири ҳақида жуда кўплаб олимлар ўз фикрларини айтиб ўтганлар. Дейлик, В.М.Бехтерев шундай ёзади: «... ижтимоий муҳитдаги муносабат бизни ерда ўраб турган табиат билан чекланмайди, балки у жуда кенг маконга эга, коинотнинг чуқур маконларига ёйилиб кетган дунёвий энергия билан ҳам боғлиқ» (таржима муаллифники)¹.

Яна бир россиялик олим А.Л.Чижевский олиб борган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Қуёшнинг фаоллиги айрим ижтимоий ҳаракатларни ва тарихий шахсларнинг фаолияти

¹ В.М.Бехтерев. Коллективная рефлексология. – Петроград, 1921. – С. 409.

фаоллашганлиги билан боғлайди. Олиб борилган тадқиқотдан кўриниб турибдики, Куёшнинг фаоллиги инсон фаоллигига ўз таъсирини ўтказар экан. Тадқиқотчи Куёш активлиги билан боғлаган ҳолда бир қанча мисоллар келтиради. Дейлик, 1492 йилда Американинг очилиши, 1648 йилда Англиядаги революция, 1905–1917 йилларда Россиядаги революция, 1941 йилда инсоният тарихидаги энг қонли уруш бошланганлиги ва шу қабилар.

XX асрнинг иккинчи ярмидаги космосни тадқиқ этиш масалалари ва дунё астрономлари олиб бораётган тадқиқотлар қоиотда юз бераётган ўзгаришлар куёш тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказаетганини кўрсатмоқдалар. Космосдаги ўзгаришлар ерга ҳам таъсир этиб, инсон ҳаёти ўзига хос ҳолда ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Космос ерга таъсир этиб, инсоннинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини ўтказади. Буни биз инсониятнинг фаоллашувида, соғлигига таъсир этувчи космос билан боғлиқ жараёнларда кўришимиз мумкин.

Космосдаги планеталар ва улардаги химиявий, физикавий жараёнлар, қоиотда учиб юрган минглаб метеоритлар, албатта, ерга ўз таъсирини ўтказади. Планета – бу астрономик тушунча бўлиб, қоиот жисми эканлигини англатади. Планета шакли жиҳатидан шарга ўхшаган, куёшдан иссиқлик ва нур олувчи, Куёш атрофида айланувчи жисмдир. Биз биламизки, Куёш тизимидаги планеталарнинг биттаси – бу она ер бўлади. Шунинг учун бу тизимдаги ҳар қандай ўзгаришларнинг ерга таъсир этмай иложи йўқ.

Дунё – бу социологик ва сиёсий тушунча бўлиб, бизнинг планетамизда яшовчи инсоний жамоаларнинг йиғиндисидир. Узоқ минг йилликлар давомида ўзаро ҳамкорликда бўлган инсонларнинг ўзига хос аҳоли сифатида шаклланиши унинг дунё деб аталишига олиб келди. Ўзининг узоқ тараққиёти жараёнида дунё Ерга, планетага ўз таъсирини ўтказди. XX асрга келиб дунёвий – планетар жараёнлар ва муаммолар пайдо бўлдики, уни дунёнинг глобал масалалари деб аталди.

Глобал муаммолар — бу ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқаришнинг жуда кучли ривожланиши, табиат ва жамият ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши натижасида пайдо бўлган муаммолардир. Глобал муаммолар умуминсоний характерга, планетар даражадаги масалаларга тегишли бўлган, долзарб, динамик жараёнлардир.

Бугунги кунда энг глобал масала, деб атроф-муҳитнинг булғаниши, ифлосланиши ҳисобланмоқда. Бундан ташқари, яна баъзи аҳолининг камбағаллигини мисол келтириш мумкин. Ер юзида 1 млрд. 300 млн. одам абсолют камбағаллик шароитида яшаб келмоқда. Шунингдек, кўпгина ривожланаётган мамлакатлардаги аёллар кўп болали бўлишни хоҳламайпти. Ҳозирда айрим мамлакатларда кексаларнинг сони ортиб бориб, ёшларни, яъни моддий бойлик яратувчиларнинг сони камайиб бормоқда. Натижада аҳолининг ва меҳнат қилувчиларнинг умумий сони камайиб бормоқда.

Бугунги кунда инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи планетар муаммолар кўпайиб, уларга экологик, демографик, иқтисодий, ҳарбий, сиёсий жараёнлар таъсир этмоқда.

Инсон ижтимоийлашувига таъсир этадиган яна бир омил — бу макромуҳит ҳисобланади. Макромуҳит бу макрофактор сифатида инсон шаклланишига, тарбияланишига ўз фаол таъсирини ўтказувчи жараёндир. Макромуҳитга маълум бир мамлакатнинг майдони, унда яшаётган этнослар, миллатлар, уларга хос бўлган менталитет, табиат, жамият, тарихий жараёнлар, жамиятнинг ижтимоий тизими, яшаш жараёни, ҳаёт кечириш тарзи, давлати ва унинг кўриниши, давлат томонидан тарбияга бериладиган эътибор, аҳолининг миллий тузилиши, миллатга хос бўлган анъаналар, урф-одатлар, маросим ва мерослар, шунингдек, ижтимоийлашувга таъсир этувчи мезофакторлар — бу ҳудудларни, шаҳар ва қишлоқларни, уларнинг кўринишларини, маҳалла қабиларни кўрсатиш мумкин. Бу ерда ҳам педагогик социологияга хос бўлган кўплаб тушунчаларни, кате-

горияларни кўрамиз. Булар инсоннинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини, албатта, ўтказиб туради.

Инсон ва унинг ижтимоийлашуви балан бавосита эмас, балки бевосита алоқада бўлувчи микромуҳит таркибига оилани, кавму қариндошларни, қўни-қўшниларни, микросоциумни, тенгдошларни, тарбияловчи муассасаларни, диний ташкилотларни, жамоа ташкилотларини, жамоаларни ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Булар бола тарбиясидаги энг муҳим, долзарб таъсир этувчи микрофакторлар ҳисобланади. Бундан ташқари, инсоннинг ўзига бўлган эътибор, ўзлигини таниши, ўз-ўзини тарбиялаши, билимга бўлган қизиқиши, касбни тўғри танлай олиши каби томонлар ҳам борки, улар инсонга субъектив омил сифатида ўз таъсирини ўтказади.

Кўриниб турибдики, педагогик социология ўз олдига қўйган мақсад ва манфаатларни ечиш давомида кўплаб тушунчалардан фойдаланар экан. Бу тушунчалар бошқа фанларни ўрганиш билан боғлиқ томонларга ҳам эга. Лекин педагогик социология уларни ўрганаётган фанлар ютуғидан фойдаланиш билан бирга ўз олдига қўйган масалаларни ечишда ўзига хос ҳолда ёндашади.

Педагогик социология ўз категориал тузилиши давомида педагогиканинг кўплаб тушунчаларидан кенг фойдаланади. Чунки педагогик социология ўз изланишларини педагогикани ривожлантириш, яъни бола тарбияси, билим олиш имкониятлари ва унга таъсир этаётган муҳитни билиш орқали тарбиялашга таъсир этаётган омиллар, унинг сифати ва таъсирчанлиги ортиб боришини ўрганади. Педагогикадаги тушунчалар педагогик социологияда ҳам қўлланилади.

Педагогик социология – бу социологиянинг йўналиши бўлиб, у инсоннинг тарбияланиши билан ижтимоийлашиб боришидаги мавжуд бўлган муҳитни, инсон тарбиясига таъсирини ўрганиб, унинг асосий қонунлари, механизмларини таҳлил қилади. Педагогик социологиянинг ўрганиш объекти – бу бола, шахс ҳисобланса, унинг ўрганиш предмети – бола тарбияси-

га таъсир этаётган муҳит, шарт-шароит ва унинг қонун-механизмлари ҳисобланади.

Педагогика эса, асосан, ўзи, оиласи, жамият учун керакли бўлган ахлоқли, билимли, малакали инсонни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган фандир. «Педагогика» термини грекча икки сўздан, яъни «пайс» – бола ҳамда «эгейн» – бошлаб бориш, бошқариш, тарбиялаш, деган сўзлардан ташкил топгандир. Педагогиканинг ривожланиш тарихи ҳам жуда қизиқ кечади, бола тарбиялашга тегишли бўлган бой маълумотларда ўзлигини кўрсатади. Педагогика тарихи шуни кўрсатадики, инсонни тушуниш, тарбиялаш, унинг ижтимоийлашувига тегишли бўлган бой инсоний маданият билан таъминлаш ҳар доим бир хил бўлмаган. Жамиятнинг мақсади ва манфаатидан келиб чиққан ҳолда инсоният тарихида педагогикага хос кўплаб жараёнлар юз берган ва ҳозирда ҳам юз бермоқда.

Жамият олдида педагогика фани учун керакли бўлган кўплаб масалалар турибди. Ҳар бир жамият ўз шароитидан ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда педагогикага хос бўлган тарбия ишларини олиб борган ва олиб боради ҳам. Чунки жамиятга унинг тараққиёти учун керак бўлган кўплаб кадрлар керак. Педагогика ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ёш авлодни тўғри тарбиялашга ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Педагогика ўз олдига қўйган мақсадлардан келиб чиққан ҳолда кўплаб тушунчалардан ва бошқа фанларнинг қонун ва категорияларидан фойдаланиб келмоқда. Педагогикадаги кўплаб категорияларни ёритиб беришда, уларнинг ишлаш механизmlарини тушунтириб беришда педагогик социологиянинг ўрни ва роли каттадир. Педагогик социология тарбияга хос бўлган жараёнлар юз беришида, уларга таъсир этаётган муҳитнинг жамият ва давлат билан боғлиқ имкониятларини ўрганиб бориб, тарбия масалаларини, уларни янада самарали бўлиш қонунларини очиб беради.

Шуни айтиб ўтиш керакки, педагогик социология жуда кўп фанлар билан узвий боғлиқликда ўз олдидаги мақсадларни

амалга оширади. Бу фанлар педагогик социология фанининг тараққиёти учун имкониятлар яратади. Биринчи навбатда, педагогик социологияни социология ва педагогика фанлари тармоқлари билан узвий боғлиқлигини кўрсатиш ўринлидир. Социологиядаги тармоқлар педагогик социологияга унинг долзарб масалаларини ечишда ўз ёрдамини беради. Дейлик, Оила социологияси педагогик социологиянинг муҳим категорияларини ечишда, яъни оиладаги бола тарбиясига таъсир этувчи муҳитни кенгрок ўрганишга ёрдам беради ва бу йўналиш билан ҳамма вақт боғлиқ бўлади. Шунингдек, педагогик социология педагогиканинг бошқа тармоқлари билан ҳам боғлиқдир. Дейлик, педагогика тарихи қиёсий педагогика, оила педагогикаси, коррекцион педагогика каби тармоқлар билан жуда яқиндир. Бундан ташқари, педагогик социология фалсафий фанлар тизими, ижтимоий педагогика, психология ва ижтимоий психология, антропология каби фанлар билан ҳам ўзаро боғлиқдир.

Педагогик социология ўз муаммоларини ўрганаётган шароитда фалсафий фанлар ютуғига суянади. Энг аввало, фалсафа ҳар қандай фан учун методологик фан ҳисобланади. Фалсафа борлиқдаги жараёнлар билан бирга инсон олами, унинг ривожланиш, ўсиш жараёнларини гармоник фан сифатида ўрганади. Инсоният жамияти борлиқ сингари ҳар доим ҳаракатда, ўзгаришда, унинг атрофида юз бераётган жараёнлар билан ўзаро таъсирда ва динамик тараққиётда бўлади. Фалсафа табиатни, жамиятни ва инсонни ўрганишда уларни гармоник муносабатда бўлгандагина тараққиёт юз беришини кўрсатади. Ижтимоийлашиб бораётган инсон ўзи яшаётган муҳитни табиат, жамият билан ўзаро боғламас, ўзини шу табиат ва жамиятнинг бир бўлаги сифатида тасаввур қилмас, улар билан уйғунликда бўлмас экан, унда ривожланиш, тараққиёт бўлмайди. Асрлар давомида орттирган билимлари, тажриба ва малакалари туфайли инсон табиатга мослашади. Лекин ўзига кўпроқ эътибор бериб, табиатни унутса, у ҳолда жуда кўп талафотли ишлар содир бўлади. Дейлик, ҳозирда инсоният олди-

да турган экологик муаммолар, озон қобигининг емирилиши, сув муаммоси, демографик муаммо ва шу каби бошқа муаммолар. Инсон ишлаб чиқаришни ўз эҳтиёжларини кондиритиш учун тараққий эттириб, янги техника, янги технология билан таъминлаш уларни ҳар доим янгилаб туриш орқали жамият эҳтиёжларига керак бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Шу билан буларни яратишда унинг табиатга зарарини ҳам ҳисобга олиши, керак бўлса, табиатга зарар келтирмаслиги учун зарур бўлган техника ва технологияларни яратиши муҳим. Бу эса, инсоннинг ўзи, инсониятнинг яшаши учун имкониятларни яратади. Бундай қўлаб мисоллар инсон ўз ҳаётини таъминлаш учун муҳитни яхшилаши ва табиат билан гармонияда яшаши, педагогик социологиянинг фалсафий муаммоларга суянишини, унинг категория ва қонунларидан кенг фойдаланишини кўрсатади. Фалсафа фани педагогик социологияга унинг ечиши керак бўлган қўлаб масалаларни қўндаланг қўйишини кўришимиз мумкин.

Фалсафа инсон борлиғи билан боғлиқ бўлган аниқ масалаларни қўяр экан, унда инсоннинг ўрнини, дунёнинг ривожланиб бориши ва унинг асосини ташкил этувчи инсон тараққиётини кенг ўрганади. Шунингдек, педагогик социология олдида аниқ масалаларни қўйиш билан инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи муҳитни ва асосий омилларни кенг ўрганиш орқали жамиятда ўз ўрнини топа олган тарбияли инсонни шакллантириш масаласини қўяди. Бунда педагогик социологиянинг тарбия шаклланишига таъсир этувчи муҳит билан боғлиқ бўлган «Ижтимоий тарбия фалсафаси» йўналишини ўрганиш асосий масалалардан биридир. Бу педагогик социологияга ўрганиш керак бўлган масалаларни, унинг долзарблигини, жамият ва табиат ўртасида гармония зарурлигини кўрсатиб, уни ўрганиш йўналишларини аниқлаб беради. Инсоннинг ижтимоийлашувида фалсафий фан бўлган этика ва эстетиканинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Инсоният ўз тарбиясида инсонга ахлоқий ва эстетик тарбия бериб боради. Инсоннинг ахлоқ-

дилиги, тартиблилиги, гўзалликка интилиши у фаолият олиб бораётган ҳамма йўналишда мавжуддир. Жамиятга ҳам гўзал ахлокли, ижтимоий муносабатларда жамиятга ва инсониятга зарар келтирмайдиган инсонларни тарбиялаш муҳимдир.

Педагогик социология психологик фанлар билан ҳам узвий боғлиқ ҳисобланади. Педагогик социология ўз масалаларини таҳлил қилишда кўпгина психологик фанларга суянади. Муҳитнинг шаклланишида, бола тарбияланишига таъсир этувчи оила психологияси, шахс психологияси, онтогенез психология, ижтимоий психология ва психология фанининг бошқа тармоқлари ўз таъсирини ўтказади.

Педагогик социология мустақил фан сифатида ўзининг категорияларига ва қонунларига эга бўлиши керак. Педагогик социология ёш фан бўлганлиги учун ўзининг кўпгина категориялари билан бир қаторда бошқа фанлар категорияларидан ҳам фойдаланади.

Педагогик социология шахснинг ижтимоийлашув жараёнини ўрганар экан, бу ҳолатни инсон туғилганидан то охиригача содир бўладиган жараён сифатида, унинг ижтимоийлашувига таъсир этадиган шарт-шароит, муҳит ва ижтимоий тарбия беришнинг натижаси сифатида қарайди. Жараён сифатида педагогик социология шахснинг тараққиёти ва ижтимоий шаклланиши бўлиб, инсоннинг ўзи яшаётган муҳит билан ўзаро муносабати, индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда унинг мослашишини билдиради. Шароит сифатида – инсоннинг шахс сифатида ижтимоий тараққий қилиши учун етарли бўлган социумнинг мавжудлигини тан олиш ҳисобланади. Унинг юз бериши жиҳатидан кишининг ёшини ҳисобга олган ва аниқ ижтимоий муносабатлар тизимидаги ижтимоий тараққиётдан келиб чиққан ҳолда инсоннинг ижтимоий реакцияси ҳисобланади. Бу асосда ижтимоий тараққиёт даражаси ҳақида фикр юритилади. Натижа сифатида ижтимоийлашув инсоннинг асосий характеристикаси ва унинг хусусиятларини ёшига ва жамиятга хос ижтимоий кўриниши ҳисобланади.

Бола ўз ривожланишида тенгдошларидан орқада қолиши ёки ўтиб кетиши мумкин. Бу ҳолатда ижтимоийлашув натижа сифатида боланинг ижтимоий статусини тенгдошларига нисбатан характерлаб беради.

Шахснинг ижтимоийлашувида муҳим томонлардан бири – бу ижтимоий кадриятларни эгаллаб бориши ҳисобланади. Ижтимоий кадриятларни кенг ва тор маънода таҳлил қилиб кўриш мумкин. Кенг маънода улар жамият эҳтиёжларига мос келганда ёки келмаган ҳолда жамоага зарур бўлган ҳодисаларни белгилайди. Торроқ маънода – бу инсоният ишлаб чиққан маданият ва ижтимоий онгининг маҳсули бўлган ахлоқий ва эстетик талаблардир.

Шахс ижтимоийлашувининг яна бир муҳим томони – унинг ижтимоий малакаси ҳисобланади. Ижтимоий малака ижтимоий билимлар йиғиндиси, шахснинг маълум бир социумдаги кўникма ва бажара олишларни эгаллашдир. У шахснинг маълум бир йўналишларда муҳит ҳақидаги билимларни эгаллашида ва ўзлигини англашида, бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларида, касбий фаолиятида, ҳар хил ижтимоий ролларни бажаришида кўзга ташланади.

Авлоддан-авлодга берилувчи ва пайдо бўлувчи туғма хусусиятлар шахснинг ривожланиши, тараккий этиши учун имкониятлар яратади. Инсондаги бу хусусиятлар унинг тарбияланиши ва ижтимоий ривожланиши давомида юзага чиқиши, амалга ошиши, кўпайиб бориши, сусайиши ёки бутунлай намоён бўлмаслиги мумкин. Инсоннинг шаклланишида ижобий ва салбий шароитлар унинг шахс бўлиб етишишига таъсир этади.

Шахснинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи омиллар унинг шаклланишини таъминлайди. А.В.Мудрик инсоннинг ижтимоийлашувига таъсир этувчи уч факторни кўрсатиб ўтади. Булар мегафактор ва макрофакторлар, яъни космос, планеталар, дунё, мамлакатлар, этнос, давлат ва бошқалар; мезофакторлар – этномаданият, регионал шароитлар, аҳоли яшайдиган жойларнинг кўринишлари, оммавий ахборот коммуникация-

лари: микрофакторлар – ижтимоийлашув институтлари (оила, мактабгача тарбия ўчоқлари, мактаб, коллеж, лицей, меҳнат жамоалари).

Муҳит факторлари – бу инсонга бевосита ва бавосита таъсир этаётган барча омиллар ҳисобланади. Бу факторларга оила, болалар боғчаси, мактаб, лицей, коллеж ва улардаги жамоалар, ўқитувчи шахси, норасмий ёшлар йиғинлари, оммавий ахборот воситалари, китоблар ва бошқалар кириди.

Ижтимоийлаштириш жараёнида шахс ижтимоий муносабатларнинг субъекти ва объекти сифатида кўринади. А.В.Петровский ижтимоийлашув жараёнида шахснинг уч тараққиёт даврини кўрсатади. Булар адаптация, индивидуализация ва интеграция давлари.

Адаптация даври – бу болалик даври билан тўғри келади, инсон ижтимоий муносабатлар объекти сифатида кўзга ташланади. Инсон ижтимоийлашувига катта бир куч қаратилган бўлиб, уларга ота-оналар, тарбиячилар, ўқитувчилар ва бошқа кишилар кириди, булар боланинг атрофидаги яқин кишилар ҳисобланади. Бу давр боланинг инсоният дунёсига кириш даври ҳисобланади. Бола бу даврда инсоният яратган айрим белгилар тизимини, элементар меъёрларни ва ҳуқ-атвор қоидаларини, ижтимоий ролларни, оддий фаолият шакллари эгаллаб боради. Бу давр инсонни шахс бўлишга ўргатиб бориш давридир.

Адаптация жараёнини ўтмаган ва ижтимоий ҳаёт асосларини ўзлаштирмаган бола кейинчалик бу жараённи ўзлаштира олмайди. Бу жараён катталарда бошқача бўлади, улар жамиятдан вақтинчалик узилиб қолсалар-да, орттирган билимларини, яъни босиб ўтган адаптация даврини яна тиклай оладилар. Адаптация жараёни ижтимоийлашишдаги энг муҳим ҳолат ҳисобланиб, болалик даврида уни ўзлаштирмаслик ёмон оқибатларга олиб келади.

Индивидуализация даврида индивидда ўзини кўрсатиш билан боғлиқ бўлган алоҳидалик кўзга ташланади. Бу ерда шахс ижтимоий муносабатлар субъектидир. Маълум бир жамият-

нинг маданият меъёрларини ўзлаштирган киши янгиликлар яратиш орқали ўзини қайтарилмас индивид сифатида кўрсата олади. Индивидуализация кўп ҳолларда адаптация натижасида эгалланган натижалар ва ўзининг индивидуал хусусиятларини иложи борица кўпроқ сарф қилишга бўлган эҳтиёж ўртасидаги қарама-қаршилиқлар билан белгиланади.

Интеграция – инсоннинг ижтимоийлашувидаги учинчи даврдир. Бу инсон ва жамият ўртасидаги маълум бир баланс-ни, шахсни субъектив ва объектив муносабатларни социум билан интеграциясини белгилайди. Ниҳоят, инсон ҳаёт фаолиятининг оптимал вариантини топади, бу унинг жамиятда ўзини кўрсата олиши учун имкониятлар яратади. Ушбу жараён жуда мураккаб, чунки ҳозирги жамият ўзининг тараққиётида кўплаб қарама-қарши тенденцияларга эгадир. Лекин ҳаёт фаолиятининг оптимал имкониятлари ҳам борки, бу конкрет инсоннинг мослашишига олиб келади.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, инсоннинг ижтимоийлашиб бориш жараёнида индивиднинг суст-фаол ҳолати динамикаси рўёбга чиқади. Суст – бу инсоннинг меъёрларни ўзлаштириб бориши ва ижтимоий муносабат объекти бўлиб хизмат қилишидир. Фаол – бу инсоннинг ижтимоий малака ишлаб чиқиш ва ижтимоий муносабатларни субъекти сифатида бўлишидир. Фаол-суст – бу субъект-объект муносабатларини интеграция қилиш қобилиятидир. Бу учта жараён ҳаёт давомида кўп маротаба қайтарилиши мумкин.

Бундан ташқари, шахснинг ижтимоийлашувини тушунтириб берувчи бошқа фикрлар ҳам бор. Дейлик, француз социал психологи Г.Тард шахснинг ижтимоийлашувидаги асосий томон унинг тақлид қилмоғи, эргашиши деб тушунтиради. Америкалик олим У.Бракфепбрепер эса, шахс ижтимоийлашувнинг механизми, деб аккомедацияни (мослашишни) ҳисоблайди. У ўсиб бораётган фаол инсонни ўзи яшаётган ва ўзгариб бораётган жамиятга мослашишини асосий омил, деб кўрсатади. В.С.Мухина эса, шахсдаги алоҳидалиқнинг идентификацияси-

ни кўрсатади. Шахс ижтимоийлашувига таъсир этувчи барча кўрсатилган омиллар уни тарбиялаш ва билим бериш орқали юзага келади. Шахснинг ижтимоийлашуви, кўриниб турибдики, боланинг туғилган макони, бу макондаги маданият, унинг атрофидаги яқин кишилари ва уларнинг таъсири, ўзидаги дунёқараш ва ўзлигини англаш каби кўплаб факторларга боғлиқ бўлади. Бола тарбияси ва таълими унинг ижтимоийлашуви асосини ташкил қилади.

Ижтимоий тарбияни назорат қилинувчиларни ижтимоийлашувчи жараён, деб қараш мумкин. Бу махсус ташкил қилинган тарбияловчи муассасалар бўлиб, улар инсоннинг имкониятларини ривожлантиришга ёрдам беради, яъни унинг қобилиятларини, билимини, хулқ-атворини, қадриятларини, жамиятга керакли бўлган ижобий томонларини шакллантиради ва таракқий эттиради.

Бунини, бошқача айтганда, ижтимоий инсонни, нисбатан мақсадга йўналтирилган ижобий ва маънавий қадриятларга йўналтирилган инсонни етиштириб беради. Бу шароитлар индивидуал ва гуруҳий субъектларнинг ўзаро таъсири асосидаги учта ўзаро муносабатдаги ва шунинг билан нисбатан моҳияти, шакли, таъсир этиш услуби жиҳатидан мустақил бўлган жараёнларда: ижтимоий малакани ташкил этишда, таълим олишда ва индивидуал ёрдамда кўзга ташланади.

Ижтимоий малакани ташкил этиш қуйидагиларда содир бўлади:

- расмий гуруҳ (коллектив)ларнинг ҳаёт фаолияти ва турмушини ташкил қилишда;

- ўзаро таъсирларни ташкил этишда ва унга ўргатишда;

- расмий гуруҳларнинг ўз фаолиятларини ташкил қилишни рағбатлантириш ва бунинг норасмий гуруҳларга таъсири.

Ижтимоий малака – кенг маънода уддалаш ва маҳорат, билиш ва тафаккур қилиш усули, хулқ-атвор стереотипи ва меъёрлари, ўрнатилган қадриятлар, таъсирлантирган сезги ва ҳис-туйғулар, одамлар билан бўладиган ўзаро таъсир бўйича

орттирилган малакалар, мослашиш ва алоҳида бўлиш малакаси, шунингдек, ўзини билиш, ҳаётдаги ўз ўрнини белгилаш, ўзини мақсадга йўналтириш ва ўзлигини кўрсатиш демакдир.

Таълим ўзига қуйидагиларни қамраб олади:

– ҳар доим бериб бориладиган таълим (расмий таълим, асосий ва қўшимча таълим);

– маориф, яъни маданият тарқатиш ва тарғиб қилиш (норасмий таълим);

– ўзини тарбиялаб боришни рағбатлантириш.

Инсонга индивидуал ёрдам бериш қуйидагича бўлади:

– муаммони ечишда ёрдам бериш;

– тарбияловчи муассасаларда махсус ҳаёт фаолияти билан боғлиқ ҳолатларни юзага келтириш, бунда киши ўзини кўрсатиши ва ўз имкониятларини очиб бериши учун шароит яратилиши ва инсон ўзини кўрсата олиши, бунда инсоннинг имкониятлари мустаҳкамланади, ўз имкониятларини очиб беради;

– инсондаги ижобий ўзгаришларни рағбатлантириш.

Индивидуал ёрдам – бу онгли тарзда кишига ёрдам бериш, яъни ўзининг ижобий эҳтиёжларини ва манфаатларини қондиришга, шунингдек, бошқаларнинг худди шу каби томонларини ҳам ҳисобга олиш, шахсга билимларни ўзлаштириш, уддалаш ва маҳоратга эга бўлишга ёрдам бериш; ўз қадриятларини, кўникма ва уддалашларини, ўзини англашни ривожлантириш; ўз йўлини топа олиш, ўз имкониятларини кўрсата олиш, ҳаётда ўз ўрнини топа олиш, ўзига ва бошқаларга бўлган муносабатни тушуниш, англаш ва идрок эта олиш, ижтимоий муаммоларга, гуруҳ ва социумга тегишли эканлигини ҳис этишни ривожлантириш кабилар кирази.

Инсонни ижтимоий тарбиялаш – бу унинг илк дунёга келиши билан бошланади. Инсон дунёга келибдики, у гўдаклигидан бошлаб инстинктларига суянган ҳолда атроф-муҳитга мослашиб боради. Инсоннинг табиат ва жамият қоидаларига мослашиши, ижтимоийлашиб бориши ёшлигиданоқ ўргатишлар орқали юз беради. Ижтимоийлашув давомида инсон ўз

эҳтиёжларини аввал инстинктлар асосида, кейинчалик бунинг табиий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш тарзида, улардан коникиш асосида амалга оширади.

Тарбияланиб бораётган бола атрофга мослашиб боради. Мослашиш бўйсунтириш тарзида амалга ошади. Бола ўзини бошқалардан изоляция қилинганлигини маълум бир ўзига нисбатан кагтарок бўлган жараёнларга қўшилиш билан, шу бир бутуннинг бўлаги сифатида унга ўзини такқослаш орқали бўйсундириши, мослашишини кўрамиз. Шунини айтиш керакки, бўйсундириш ва ҳукмронлик қилиш ҳеч вақт коникиш ҳиссини келтириб чиқармайди. Чунки, ҳар қандай бўйсунтириш ва ҳукмронлик қилиш инсонга, болага етарли даражадаги мослашиш ва ўзига хосликни бера олмайди. Бу жараёнлар эса, боланинг бутун ҳаёти давомида юз бериб бориб, ўз ҳаётидан коникмасликка олиб келади. Ўсиб бораётган болага нисбатан олиб борилаётган таълимда, унинг ижтимоийлашувида ўз эҳтиёжларини тўғри англашни тарбиялаб бориш унга мослашишни енгиллаштиради. Бу жараёнда фақат битта ҳис унинг эҳтиёжларини ва манфаатларини қондириши ва дунё билан бирлигини таъминлаши мумкин – бу унинг севгиси, муҳаббатидир. XX асрнинг йирик олимларидан бўлган Фромм шундай деб ёзади: «Севги – бу ўзининг «Мен»лигини бир бутун ҳолда, алоҳидаликда сақлаган ҳолда ким биландир ёки нима биландир қўшилиб кетишдир»¹. Севги, муҳаббат инсоний ҳамдардлик, ҳамфикрлиликда бўлиш ҳисси бўлиб, унинг универсум (умумийлик) билан бирлигини кўрсатади. Демак, психологик соғлом ҳаётнинг зарур шартини – бу инсоннинг қандайдир шаклда мослашиши бўлиб, унинг натижаси севги, муҳаббат ҳисобланади. Муҳаббат инсонни яқин инсонлари билан бирлигини ва, шу билан бирга, унинг ўзига хослигини сақлаб қолишга ёрдам беради. Бола тарбияланиш давомида унга берилаётган билимларни ўқитувчи, ота-она ва бошқа яқинлар томонидан уни бўйсундириш ва ҳукмини ўтказиш орқали амалга оширади.

¹ Фромм Э. Искусство любить. – М.: «AST Publishers», 1996.

экан, боладаги яқинларига бўлган меҳр ва муҳаббат уларни бу ўргатилаётган амалларни ўзлаштиришга, билишга, удалашга олиб келади.

Шахснинг атроф-муҳитга мослашиши унинг ижтимоий мавжудот бўлиб етишишини ривожлантиради. Ижтимоийлашиб бораётган инсон нафақат мослашиб боради, балки ўзининг алоҳида томонларини ҳам саклаб қолишга эҳтиёж сезади. Мослашиш – бу субъектнинг ва ижтимоий муҳитнинг бир-бирига нисбатан қарама-қарши фаоллигининг натижаси ва жараёнлари ҳисобланади (Ж.Пиаже, Р.Мертон). Бу инсонга нисбатан ижтимоий муҳитнинг талаби ва натижаларини кутиш ҳисобланади. Мослашиш реал мавжуд бўлган ижтимоий муҳит билан инсоннинг ўзига берган баҳоси ва талабини ўзаро келишишига олиб келадиган жараён ҳисобланади. Шундай қилиб, айтиш мумкинки, мослашиш – бу индивиднинг ижтимоий мавжудот бўлиб етишишининг натижаси ва жараёндир.

Шахс ижтимоийлашиб бориш давомида нафақат мослашиб боради, балки бир бутуннинг алоҳида томони бўлиб қолишга эҳтиёж ҳам сезади. Алоҳидалиги – бу инсонни жамиятда автономлашиш жараёни ҳисобланади. Бу жараённинг натижаси – инсоннинг ўз қарашларига эга бўлиши ва қадриятларининг автоном бўлишига эҳтиёжи; атрофдагиларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз меҳрига эга бўлиш эҳтиёжи (эмоционал автономлиги), унга тегишли бўлган масалаларни ўзи мустақил равишда ҳал қила олишга бўлган эҳтиёжи, унинг ҳаётий жараёнларига тўсқинлик қилувчи ҳодисаларни, яъни ўзини кўрсата олишга, ўз имкониятларидан тўла фойдалана олишга, ўз ҳаётини ўзи белгилашга тўсқинлик қилувчи жараёнларга қарши кураша олиш қобилияти (хулқ-атвор автономияси) киради. Шундай қилиб, инсоннинг алоҳидаликка интилиши – бу инсоннинг индивидуал бўлиши билан боғлиқ натижа ва жараёндир.

Шахснинг ижтимоийлашуви – бу унинг мослашиш йўли, инсонни тарбиялаш ва таълим бериш орқали уни жамият талабларига мослаштириш жараёндир. Инсоннинг кенг маъ-

нода ижтимоийлашуви – бу индивиднинг хулк-атвор намуналарини, ижтимоий меъёрлари ва қадриятларини жамиятда яшашлари учун зарур бўлган ўзлаштиришларидир.

Инсонни тарбиялаш, энг аввало, уни маълум бир хулқ-атворларга, жамиятда қабул қилинган меъёрларга, қадриятларга ўргатиш, билим беришдир. Хўш, ўргатиш нима ва у ўқитишдан нимаси билан фарқланади?

Ўргатиш бу индивидуал тажрибани ўзлаштириш ва унинг натижаларини эгаллаш жараёнидир. Ўргатиш масаласини биринчи маротаба америкалик олим Э.Л.Торндайк ва бошқалар фанга киритганлар. Ўргатиш ўқитишдан фарқли ўлароқ, инсон ўз ҳаёт фаолиятида тажрибаларни ўзлаштириши бўлиб, бунда у мақсадга йўналтирилган ва англашга қаратилган мотивлардир. Инсон ўргатиш орқали ҳар қандай тажриба, яъни билим, уддалаш, кўникма, малакаларни ўзлаштиради. Ҳар қандай тажрибани ўзлаштириш каби ўргатиш материални англашмаган ҳолда тушунтириш ва уни мустаҳкамлаш (ихтиёрсиз хотира) жараёнидир.

Инсонда ўргатишнинг роли ва аҳамияти онтогенез жараёнида ўзгариб боради. Мактабгача даврда ўргатиш тажриба орттиришнинг асосий усули ҳисобланади, кейинчалик у иккинчи планга ўтади ва ўз ўрнини ўқишга, ўқув фаолиятига бўшатиб беради. Шу билан бирга, ўзининг аҳамиятини йўқотмайди.

Ўргатиш назарияси К.Ховланд ва унинг ходимлари томонидан ўрганилган. Бу назарияга асосан йўл-йўриқ худди бошқа одатлар каби ўрганилади. Одамлар ҳар хил муносабатлар ҳақидаги маълумот ва факторларни билиб борадилар. Улар, шунингдек, шу омиллар асосида ҳиссиётлар ва қадриятлар ҳақида ҳам билиб борадилар. Масалан, бола ҳар доим уйида кўрадиган тирик жониворни ит деб аталишини ва у яхшилигини билиб боради. Охир-оқибат бола итни яхши кўриб келади. Бундан кўриш мумкинки, бола билимни, ҳиссиётни йўл-йўриқ орқали ўрганади. Бола, – дейди муаллиф, – уни билишга

хос бўлган механизм ва жараёнлар орқали ўрганиб боради. Бу шуни кўрсатадики, ўргатишнинг асосий жараёни йўл-йўриқни шакллантиришга қаратилган бўлиши керак. Биз маълумотларни ва ҳиссиётни ассоциациялар орқали ўзлаштирамиз.

Одамлар бошқаларни хулқ-атворларини кузатиш орқали ҳам ўрганишлари мумкин. Бу бошқалар у ёки бу йўл-йўриқни ўз хатти-ҳаракатлари орқали кўрсатиши, индивид томонидан қабул қилиниши мумкин. Агарда буни ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатлар орқали кўриб чиқсак, бунда болалар ота-оналарнинг хулқ-атворларини кузатиш орқали уларга тақлид қиладилар. Бу эса, уларни жазолаш ёки хулқ-атворларини мустаҳкамлашга олиб келади. Инсонлар имитация орқали ҳам кўп нарсаларни ўрганиб борадилар. Демак, одамлар ўрганишни ассоциациялар, мустаҳкамлашлар ёки имитациялар орқали ўзлаштириб борадилар.

Шахснинг ижтимоий шаклланиб бориши унинг онги, билими, малакаси, дунёқараши, ўзлигини таниши ва унга таъсир этадиган ташқи объектив омиллар билан боғлиқ ҳолда ўзгариб, бойиб ёки пессимизмга берилишига олиб келиши мумкин.

Дунёга инсон боласи биологик организм сифатида келади. Маълум вақт ўтгандан кейин у ўз эҳтиёжларига, манфаатларига, қизиқишларига, интилишларига, қадриятларига, мақсадларига ва бошқа инсонларга нисбатан муносабатларига эга одамга айланади. Инсон бу ҳолатларга ижтимоийлашув жараёни орқали эришади.

Ижтимоийлашув шундай ҳодисаки, бунда ўз «Мен»ини шакллантираётган индивид ўзига тегишли бўлган гуруҳнинг нормаларини ўзлаштириб бориб, ўзига хос қайтарилмас индивид сифатидаги шахсга айланади.

Инсоннинг ижтимоий шаклланиши мураккаб, серқирра ҳодиса бўлиб, ташқи муҳит таъсирида, шунингдек, махсус ташкил қилинган ва онгли тарзда йўналтириб туриладиган тарбиявий ишлар таъсирида амалга оширилади.

Инсоннинг ижтимоий шаклланиши, биринчидан, инсоният яратган маданиятни ўзлаштиришда, иккинчидан, ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳолда шахснинг шаклланишида, учинчидан, инсонлар билан нормал мулоқот қилишида, тўртинчидан, жисмоний ва руҳий жиҳатдан соғлом бўлишида амалга ошади.

Инсоннинг ижтимоий шаклланишида муҳитнинг ўрни ва аҳамияти катта бўлиб, бола тўғри тарбияланишида, ўз имкониятларини кўрсата олишида, гуруҳга тегишли бўлган қадриятларни ва меросларни ўзлаштиришида яққол кўзга ташланади.

Инсоннинг ижтимоийлашиб боришида муҳитнинг аҳамияти каттадир. Инсоннинг маълум бир муҳитда тарбияланиб бориши унинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказadi. Худди дарахтни эккандан кейин унга парвариш бериш каби, дунёга келган фарзандни тарбиялаш, билим бериш ва буларга шароит яратиб бериш, тўғри йўл-йўриқлар орқали жамият учун, инсонни ўзи учун фойдали бўлган амалларни бажариш – бу ота-онанинг, тарбияловчи муассасаларнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, муҳитга шундай тушунча берамиз. Муҳит – бу индивиднинг шахс бўлиб бориш жараёнида унга ўз таъсирини кўрсата оладиган ва унинг шаклланиши учун шарт-шароит яратиш билан боғлиқ бўлган омиллар бирлигидир. Инсоннинг ижтимоийлашувида унга таъсир этувчи ижтимоий омилларни ижтимоий муҳит деб юритилади. Ижтимоий муҳит – инсоннинг шаклланиши, яшashi ва ишлаши учун уни ўраб турган моддий, маънавий ва ижтимоий шарт-шароитлар¹ ҳисобланади. Бу шароит инсоннинг шаклланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Ижтимоий муҳитни кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. Кенг маънода – бу макромуҳит бўлиб, унга умуман ижтимоий-иқтисодий тизим, ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий муносабатлар ва институтлар мажмуи, ижтимоий онг, жамият маданияти кабилар қиради. Тор маънода эса, бу микромуҳит ҳисобланади.

¹ Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – 149-бет.

Микромуҳитга, бевосита, инсонни қуршаб турган оила, қўни-қўшнилар, тенгдошлар, яқин қариндошлар, тарбия масканлари, меҳнат жамоалари ва бошқа гуруҳлар киради. Макромуҳит ва микромуҳит ўзаро таъсирда бўлади. ўзгариб туради.

Муҳит ҳақидаги фикрлар XVIII асрда француз олими К.А. Гельвеций таълимотидан бошланган. Унинг таълимотига кўра, ҳамма одамлар ақли ва ахлоқий тараққиёт учун туғилишиданок мутлақо бир хил табиий имкониятларга эга бўлганлар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади¹. Кўриниб турибдики, инсоннинг ижтимоийлашувида муҳитнинг ўрни каттадир. Муҳит – бу инсоннинг нерв-физиологик томонига ҳам боғлиқдир. Инсоннинг нерв-психологик томонлари унинг тузилиши ва муҳитга мослашиши ҳам ҳар хиллигани кўрсатади. Инсонга керакли бўлган шароитларни яратсак-да, унинг нерв-психологик ҳолатлари шунга мос бўлмаса, яратилган шароитлар уни билимли, ахлоқли, малакали инсон бўлишига имкон бермайди. Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири Саъдий Шерозий шундай ёзади: «Бир вазирнинг такасалтанг ўғли бор эди. Вазир ўғлини бир донишманднинг ҳузурига элтиб: «Шуни тарбия қил, шояд, ақли кириб, одам бўлса», деди. Донишманд вазирзодани узок муддат тарбия қилди, фойдаси бўлмади. Боланинг отасига бир одам орқали: «Ўғлинг одам бўлмади, мени ҳам ақлдан оздирди», – деб хабар қилди»². Демак, айтиш керакки, инсонга берилаётган шароитлар унинг жисмоний, ақлий тараққиёт даражасига, нерв-психологик тузилиши ва ривожланганлик даражасига ҳам боғлиқдир.

Инсоннинг ижтимоий шаклланишида микросоциумнинг аҳамияти ва ўрни ўзгачадир. Микросоциум ижтимоийлашув

¹ В.А. Крутецкий. Педагогик психология асослари. – Т.: «Ўқитувчи», 1976. – 34-бет.

² Саъдий Шерозий. Гулистон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. – 143-бет.

жараёнининг муҳим тушунчаларидан биридир. Микросоциумни белгилаш ҳар доим осон бўлмайди. Қишлоқ жойларида, кичик шаҳарларда унинг майдони шу жойнинг майдони билан белгиланади. Лекин ўрта ва катта шаҳарларда микросоциумни белгилаш анча қийин кечади.

Микросоциумнинг таъсир майдони шаҳарда – бу агар кичик бола бўлса, унинг яшаётган ҳовлиси, қўни-қўшнилари, кўчаси билан белгиланади; кичик мактаб ёшидагилар учун маҳалла, мавзе билан, каттароқ ёшдаги болаларга микрорайон билан белгиланади. Одатда, микрорайон микросоциум сифатида қаралади.

Микросоциум – бу маълум бир майдонда таъсирга эга бўлиб, у ўзига оилани, тенгдошлар гуруҳини, ҳар хил ижтимоий, давлат, диний, хусусий, тарбияловчи ва назорат қилувчи органларни қамраб олувчи жараён ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг ҳар хил расмий бўлмаган гуруҳлари ҳам киради.

Микросоциум бир қанча характеристикага эга. Аник бир микросоциумнинг маконий характеристикаси – бу шаҳарда, шаҳарнинг у ёки бу чеккасида ёки унинг марказида жойлашган микрарайон ҳисобланади. Улар бир-бири билан ўзаро алоқада ва боғлиқликда бўлади. Микросоциумнинг архитектура – лойиҳалаш хусусияти: бунда унинг тарихий таркиб топганлиги, индустриал қурилишларнинг боғлиқлиги: биноларнинг қўп қаватлилиги ёки кам қаватлилиги, очиқ ва ёпиқ, биқиклиги, сони, архитектурага хос қурилиши ва унинг миқдори кабилар ташкил этади. Бу таснифлардан микросоциумнинг функционал тизими, яъни болалар ва ўсмирларнинг ўйнаши билан боғлиқ бўлган ўйин майдонларининг борлиги ёки йўқлиги, у ёки бу гуруҳларнинг бўш вақтларини ўтказишлари учун яратилган шароитлар.

Микросоциумнинг муҳим томонларидан бири – бу уйларнинг яхши таъмирланганлиги ва бу майдондаги коммунал ишларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, сифати ва миқдори ҳисобланади.

Инсоннинг ижтимоийлашувига микросоциумнинг таъсири унинг маданий-маърифий имкониятлари, ўқув-тарбиявий муассасаларнинг борлиги ва унинг яхши йўлга қўйилганлиги, сифати, яъни кинотеатрлар, клублар, спорт заллари, стадионлар, бассейнлар, кутубхоналар мавжудлиги ҳисобланади.

Инсоннинг ижтимоийлашувида педагогик социология ўрганадиган муҳим тушунчалардан бири — бу микромуҳит ҳисобланади. Буни биз юқорида таҳлил қилган кўпгина тушунчалар ёрдамида ҳам билиб олдик. Микромуҳит ўзининг тизимига эга тушунчадир. Инсоннинг ижтимоийлашувида, тарбияланиб боришига энг яқин таъсир этувчи омил — бу микромуҳит ҳисобланади. Микромуҳит тизимнинг энг муҳим омили — бу бола тарбияланадиган оиладир.

Оила — бу никоҳга ёки қон-қариндошчилик ришталарига асосланган (ота-она ва болалар), умумий турмуш тарзига эга бўлган, ўзаро ахлоқий жавобгарликка ва ўзаро ёрдамга асосланган кичик гуруҳдир. Шунинг таъкидлаш жоизки, оила бу икки жинснинг ўзаро эмоционал кечинмаларидан келиб чиққан ҳолда табиий эҳтиёжларни қондириш асосида янги бир авлодни вужудга келтирадиган ва ҳуқуқий асосга, албатта, эга бўлиши керак бўлган, келажак авлодни тарбиялаб бориш давомида жамиятга фойдали бўлган янги бир инсонни тарбиялаш ўчоги ҳисобланади. Бундан кўриниб турибдики, оила инсоннинг ижтимоийлашуви шаклланишига таъсир этувчи микромуҳитнинг асосий тушунчаси ҳисобланади. Оила ижтимоий зарурат. Оила ва никоҳнинг моҳияти — бу авлод қолдиришдир. Оила — бу кишиларнинг табиий — биологик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирликдир. Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш, ўзаро иқтисодий, мулкӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, эстетик, психологик ва ҳоказо алоқаларда бўлади.

Ҳозирги вақтда оиланинг бир қанча параллел кўринишлари мавжуд. Бу патриархат ёки анъанавий, болаларни марказга

қўйувчи ёки ҳозирги замон оиласи ва Ғарбдаги бошқа оилалар кўриниши. Оила билан боғлиқ ҳозирги Ғарб мамлакатларида кўпгина муаммолар мавжуд. Булар шунини кўрсатадики, оилавий муносабатлар ҳозирда сусайиб бормоқда. Бу, ўз навбатида, инсоннинг ривожланишида салбий роль ўйнайди.

Ҳозирда инсоннинг ижтимоийлашувида оила, ўз уйи тушунчалари педагогик социологияда муҳим манба ҳисобланади. Оиланинг муҳим вазифаларидан бири – бу ўз уйи тушунчаси бўлиб, бунда ота-оналар томонидан болага яратиб бериладиган қулайликлар, улар томонидан бериладиган меҳр ва уларни яхши кўриш ҳисобланади. Оиланинг яшаш жойи бола учун энг қулай ва ўзини ҳимояланган деб билиш масканидир. Бола ўзи учун оилада қулайликлар борлигини ҳис этиши, эмоционал жараёнларда ўзини шу жойда ҳимояланганлигини сезиши, уни ҳеч ким безовта қилмаслиги, бир сўз билан айтганда, ҳар томонлама қулайлиги боланинг ўз уйига боғланиб боришига, доимо унга талпинишига олиб келади.

Бизга маълумки, оиладаги ҳар бир инсон учун керакли шароитлар яратилади. Дейлик, ҳар бир оила аъзосининг ўзига ажратилган – овқатланадиган, дам оладиган алоҳида хонаси, ўтирадиган ўрни, хуллас, ҳамма алоҳида томони бўлади. Бу эса, бола ўзи яққа қолгани келганда ёки ўзига тегишли нарсаларни алоҳида ажратиш қўя оладиган маскани борлиги билан кўзга ташланади. Бу боланинг ўз уйи, ўз ўрни, ўзига тегишли бўлган алоҳида жойи борлигини кўрсатади. Оилада боланинг ўз эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган талаблари тўла қондирилади. Болада қониқиш, хурсанд бўлиш ҳисси кўзга ташланади. Бола оиласида бошқа ерларга қараганда ўзини жуда қулай сезади. Бу қулайлик унда ўз уйи тушунчаси шаклланишига сабаб бўлади.

Микромуҳит таркибига оила, ўз уйи тушунчаларидан ташқари қўни-қўшничилик ҳам киради. Қўни-қўшничилик – бу майдон жиҳатидан яқин жойда яшовчи кишилар гуруҳи

ҳисобланади, дейлик, кўп каватли уйларда бир подъездда, маҳаллаларда ёнма-ён яшовчи, индивидуал қурилган уйларда истиқомат қилаётган кишилар ҳисобланади.

Бу жамъанинг маълум бир шахслараро муносабатлар, ўзи яшаётган жойга нисбатан муносабат (ўзининг ва бошқаларнинг майдонига нисбатан), баъзан умумий мақсад ва биргаликдаги фаолият (тартибга эътибор бериш, уй атрофидаги жойларни тозалашга биргаликда жавоб бериш ва ш.к.) билан характерланади.

Бу мавзуда тадқиқот ишларини олиб борган тадқиқотчилар кўшни – бу «энг яқин бегонадир»; маконий яқин, маънавий узоқ; у дўст ҳам эмас, қаринош ҳам эмас, деб баҳо берадилар. Бу жараён катта ёшдаги одамларга нисбатан олинган. Умуман олганда, кўшнилари ўртасида яхши дўстлар ҳам топилади. Болаларга нисбатан кўни-кўшни – бу унинг тенгдошлари орқали бўлади. Кўни-кўшнилари ўртасида яхши муносабат яқин дўстлар, ака-укалар тарзида, ҳатто севимлилар, яъни оила қуришга олиб келувчи ҳолатлар ҳам содир бўлади. Кўриниб турибдики, кўни-кўшничилик инсоннинг ижтимоийлашувида у ёки бу даражада катта роль ўйнайди.

Инсоннинг ижтимоийлашувида тенгдошлар гуруҳи ҳам катта таъсирга эга бўлиб, микромуҳитнинг энг асосий тушунчаларидан ҳисобланади. Тенгдошлар бу ёши жиҳатидан тенг бўлган ёшлар гуруҳи, деб тушунилади. Албатта, бундай бўлиш керакдек ҳисобланади. Лекин бу тушунча ижтимоий ҳаётда бундан кўра бошқачароқ бўлади. Тенгдошлар гуруҳи – бу, албатта, тенг ёшдагилар бўлиши шарт эмас. Бу гуруҳга ёши жиҳатидан ҳар хил бўлган, лекин қизиқишлари, қадриятлари бир бўлган, шунингдек, маълум бир ҳолатларда ҳам ўз дунёқарашлари билан мос келадиган ва ўзининг «МЕН» лиги билан бошқалардан ажралиб турадиган гуруҳлар киради. Педагогик социология тенгдошлар тушунчаси орқали боланинг ўсиб бораётган муҳитини, унинг даражасини, тенгдошларнинг бола

тарбияланишига. боладаги ўзига хосликни ва унга тенгдошлари орқали таъсир эта олиш каби қўплаб масалаларни текшириб боради.

Инсон ижтимоийлашувига, юқорида айтиб ўтганимиздек, тенгдошлар, қўни-қўшнилари, оила, мактаб ва бошқа микромуҳит каби дин ҳам ўзининг таъсирини ўтказади. Дин инсоният тарихий тараққиёти давомида ҳар доим инсон билан ёнма-ён мавжуд бўлиб, унинг ижтимоий ҳаётида ўз таъсирига эга бўлган. Диний муҳит ҳам инсон тарбиясига ўз таъсирини ҳар доим ўтказиб турган. Дин бу инсон онгининг шаклларида бири бўлиб, ижтимоий онг, ижтимоий гуруҳ, шахс ёрдамида реал борлик билан муносабатда бўлади ва инсоннинг ижтимоийлашувидаги муҳит сифатида унга таъсир этади.

Инсоннинг ижтимоийлашиб боришида диний билимлар, қўниқма, малакалар оиласи, тенгдошлари, қўни-қўшнилари ва бошқа ижтимоий гуруҳлар орқали ўз таъсирини ўтказиб туради. Бу орттирилган билимлар бола тарбиясида, унинг шаклланишида ўз таъсирини ўтказади. Диний муҳит боланинг келажакда қандай бўлиб шаклланишига таъсир этувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади¹.

Ижтимоийлашувда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамияти жуда катта бўлиб, уни инсоннинг ижтимоийлашувида муҳитга таъсири ўзига хос даражада эканлиги кўзга ташланади. Оммавий ахборот воситалари – бу матбуот, теле-радио, интернет ва ҳоказолар бўлиб, бола шаклланишидаги ижтимоий фикрга, ижтимоий-психологик иқлимга ўз таъсирини кўрсатиб, бола ривожланаётган иқлимнинг қандай бўлишини белгилаб беради.

Инсоннинг ижтимоийлашувида педагогик социологиянинг яна бир тушунчаси – «тарбия макони» муҳим аҳамиятга эга. Тарбия макони – бу унинг ўрганаётган, малака олаётган, би-

¹ Каранг: Абдурахмонов Ф.Р., Абдурахмонова З.А. Дин психологияси. – Т.: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011.

лимли бўлиб бораётган, меҳнат килаётган макони ҳисобланади. Инсон тараққий қилиб ўзгариб боргани сари уни тарбияловчи маконлар кўпайиб боради. Тарбия макони – бу оила, мактабгача тарбия масканлари, мактаб, лицей, коллеж, олийгоҳ ва бошқалар ҳисобланади.

Педагогик социологияда «муҳитни педагоглаштириш» тушунчаси ҳам мавжуддир. Муҳитни педагоглаштириш, деганда биз инсонни тарбияловчи тарбия маконини тушунамиз, яъни бола тарбия топаётган маконни педагогик жараёнлар билан тўлдириб боришни англаймиз. Педагогикага хос масалалар муҳит билан боғлиқ ҳолда мавжуддир. Болага маълум бир шарт-шароит яратиш орқали унинг хулқ-атворини, ўзлаштириб бораётган малакаларини, билимларини бошқариш, ўзининг шаклланишида тарбиявий ишларни амалга оширишини мақсад қилиб қўяди. Бола ҳар бир хатти-ҳаракатини бошқараётганда тарбияга хос бўлган муҳитни яратиш юқорида санаб ўтилган микромуҳитга кирувчи жараёнларнинг асосий фаолияти ҳисобланади.

Муҳитни педагоглаштириш тушунчаси – бу тарбияловчи омиллارнинг, яъни ота-она ва бошқаларнинг педагогика асосларини яхши билишлари билан боғлиқдир. Ота-она ўз боласини тўғри тарбиялаши учун ўзлари бу соҳада саводли бўлишлари зарур, яъни ўзларидан олдин ўтган буюк педагогларнинг билимларидан, урф-одатлардан, анъаналардан хабардор бўлишлари ва унга амал қилишлари зарурдир.

Таълим ва тарбия ҳақида Ўзбекистоннинг машҳур философларидан бири, академик Э. Юсупов шундай деб таъриф беради: «Тарбия – инсон шахси маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган тадбирлар тизимидир. Таълим эса ахлоқли, одобли шахсга хунар ўргатиш, билим беришдир»¹. Ота-она ўз оиласида катта бўлиб бораётган фарзандларини тарбиялашга

¹ Э.Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.: «Университет» 1998. – 118-бет.

керак бўлган оилавий муҳитни яратиб, жамият ва ўзлари учун яхши бўлган инсонни тарбиялаб борадилар. Яхши инсон – бу ўз-ўзидан шаклланмайди, балки ҳаётий малакалар, оиладаги яхши муҳит, яшаш давомида тарбияловчи муассасаларнинг таъсирида вужудга келади.

Ўзбекистонда ёшларни тўғри тарбиялаш, уларга керак бўлган шароитни яратиб бериш билан боғлиқ кўплаб амалий ишлар қилинмоқда. Мустақиллик қўлга киритилганидан сўнг педагогика фани шаклланишига кенг йўл очилди, мустақил ўзбек халқи педагогикаси шаклланиб келмоқда. Мустақиллик даврида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида ўзликни англаш, ўз маънавий-маърифий қадриятларини чуқур идрок этиш ва халққа етказиш, ёшларни Ватанга, халққа муҳаббат руҳида тарбиялашда улкан ишлар амалга оширилди ва ошириб келинмоқда.

Халқимиз маънавий ҳаётини юксалтиришда, давлат томонидан узоқни мўлжаллаб ишлаб чиқилган махсус дастурлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Айниқса, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши узлуксиз таълим тизими-ни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистонда педагогика фани шаклланиши учун керак бўлган жуда кўп амалий ва назарий имкониятлар етилиб келди. Авлодлардан қолган меросларимиз, анъаналаримиз, қадриятларимиз бунга тарихий шароитни яратиб берган бўлса, давлатимиз томонидан амалга оширилаётган амалий ишлар унинг янада тараққий этиши учун барча имкониятларни яратиб бермоқда. Ҳамма тарбия ва таълим билан боғлиқ ишлар шу ўлкада яшаётган инсонларнинг ўзлигини нечоғлиқ англаганида кўзга ташланади. Маълумки, «Бугунги кунда мамлакатимизда 18 ёшгача бўлган ёшлар 10 миллион 360 минг нафарни ёки умумий аҳолининг тахминан 40 фоизини, 30 ёшгача бўлганлар эса 17 миллион 80 минг нафарни ёки 64 фоизни ташкил этади»¹. Кўриниб туриб-

¹ И.А.Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва иқтисодийётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. – 163-бет.

дики, таълим-тарбия ва профессионал тайёргарлик даражаси келажагимизни, демократик ва иқтисодий тараққиётимизнинг тақдирини ҳал қиладиган куч ёшлардир. Бу ёшларнинг тарбияси учун барча имкониятлар эшиги очиб қўйилган. Уларнинг тўғри тарбияланишлари ва имонли бўлиб шаклланишлари ўз қўлларида ҳисобланади.

1997 йил 29 августда «Таълим тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрирда) ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинганидан сўнг республикамиз бутун таълим тизимида тубдан ислоҳ қилишнинг аниқ стратегик дастурига эга бўлди. Педагогикани ривожлантириш ва уни янада такомиллаштириш ҳақида Ўзбекистон Президентининг Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди. Хусусан, 2004 йил 19 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2004–2008 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш дастурини тайёрлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармойиши, 2004 йил 21 майда «2004–2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантиришнинг давлат умуммиллий дастури тўғрисида»ги Фармонининг қабул қилиниши миллий таълим ривожига янги тарихий босқични бошлаб берди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурининг ижроси амалда ниҳоясига етказилди. 9 йиллик умумтаълим мактаб босқичини ва 3 йиллик ўрта махсус, касб-ҳунар таълим босқичини ўз ичига олган узлуксиз яхлит таълим тизими яратилди. Бир сўз билан айтганда, фарзандларимизга умумий таълим билан бирга, замонавий касб-ҳунарга эга бўлиш имконини берадиган 12 йиллик таълим тизимига ўтиш яқунланмоқда¹. Ўзбекистонда педагогика фанини ривожлантириш учун барча имкониятлар вужудга келтирилмоқда. Қуйида узлуксиз таълим тизими акс эттирилган схемани кўришимиз мумкин.

¹ И. А. Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2010. – 48-бет.

Қуйида ҳозирги вақтда касб-хунар коллежларида ва академик лицейларда таҳсил олаётган талабалар сони кўрсатилган, уларни тарбиялаш учун керак бўлган жами педагогик асослар яратилган.

Касб-хунар коллежлари	Академик лицейлар
1394 та	142 та
1 миллион 517 минг 266 нафар ўқувчи таҳсил олмоқда	109 минг 871 нафар ўқувчи таҳсил олмоқда

Ҳозирда бу коллеж ва академик лицейларда педагогика билан шуғулланаётган ўқитувчиларнинг сони қуйидагича: умумий педагоглар сони 113 431 нафар, улардан олий маълумотлилари 103 812 нафар, ўрта махсус маълумотлилари 9 619 нафар. 2010–2011-ўқув йили учун ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими учун чоп этилган дарсликлар ва ўқув қўлланмалар 327

номда, 464 877 нусхада чоп этилган. Буларнинг ҳаммаси педагогика фани амалий жиҳатдан тараккий этишига шароит яратиб берадиган асосий омиллар ҳисобланади.

Педагогик социология фани педагогларнинг сони билан бирга уларни тайёрлаш даражасининг сифати билан, педагогларни тайёрлашга берилаётган эътиборлар билан ҳам кизиқиб боради. Бизга маълумки, жамият педагогларни тайёрлашда барча имкониятларни бериб келмоқда. Шунинг ҳам айтиш керакки, педагогларнинг ўзларини англаганлик даражалари ва ўз касбига содиқлиги каби ҳолатлар ҳам таълим ва тарбияга ўз таъсирини кўрсатади. Ўқитувчилар малакаларини ошириш билан боғлиқ институтлар ва уларда яратилаётган шароитлар ҳам уларнинг сифатини ўстиришга хизмат қилиб келмоқда.

ОИЛА ПЕДАГОГИК СОЦИОЛОГИЯНИ ЎРГАНИШ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Социология оилани муҳим ижтимоий институт сифатида ўрганади. Бу жамиятнинг энг қадимий институтларидан бири ҳисобланади. Социология оилани никоҳга асосланган ва маълум бир функцияларни бажарувчи ижтимоий институт сифатида таҳлил қилади. Оила ва никоҳ социологияси оилага тегишли бўлган ижтимоий муносабатларни ўрганади. Оила социологияси қуйидагиларни ўз ичига олади: оиланинг тузилиши ва сонини белгилувчи омиллар; оиланинг ижтимоий ҳаёт тармоқлари ва бошқа ижтимоий жамоалар билан алоқаси; оиланинг ижтимоий институт ва психологик гуруҳлар сифатидаги ижтимоий вазифалари ва хусусиятлари; никоҳ ва ажралишнинг сабаблари; оилани ривожлантиришнинг ижтимоий ва психологик омиллари; оилада пайдо бўладиган ва олдини олиш мумкин бўлган зиддиятлар; оила интеграцияси ва дезинтеграцияси; оила-никоҳ муносабатларининг тарихий шакл ва кўринишлари; оиланинг келажаги ва таракқиётини. Оила

ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов шундай дейди: «Биз оилани ҳаёт давомийлигини таъминлайдиган, келажак насллар тақдирига кучли таъсир кўрсатадиган тарбия маскани сифатида қабул қиламиз. Катталарга хурмат, кичикларга иззат, одамийлик, меҳр-окибат, ўз Ватанига, халқига садоқатли бўлиш каби олижаноб фазилатлар айнан оила муҳитида шаклланади»¹.

Оила – ижтимоий заруратдир. Оила жамиятнинг шаклланиши билан ижтимоий институт сифатида пайдо бўлган. Борлиқдаги барча тирик мавжудот борки, улар жуфтликда яшаши ҳаётий қонуниятдир. Оиланинг энг асосий вазифаси – бу авлод қолдириш ҳисобланади. Оилага қисқача таъриф берсак – бу кишиларнинг табиий-биологик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирликдир. Оила ўз тизими жиҳатидан бир-биридан фарқланиб турувчи ижтимоий жараёндир. Оила никоҳга нисбатан мураккаброқ муносабат тизими бўлиб, унда эр ва хотиндан ташқари уларнинг болаларини, яқин қариндошларини бирлаштиради. Никоҳ – бу эркак билан аёлнинг тарихан таркиб топган, жамият томонидан муайян тартибга солинган ўзаро муносабатлари шаклидир.

Фан тарихида оила масаласи билан кўплаб инсонлар шуғулланишган. Оила жамиятнинг асоси, кичик гуруҳ сифатида жамиятдаги ижтимоий институт, деб белгиланади. Лекин, педагогик социологияда оила биргаликдаги ҳаёт кечириш асосида болалар тарбиясига таъсир этувчи муҳитни яратувчи омил сифатида олинади. Оилага социологик, педагогик, психологик, фалсафий ва бошқа йўсиндаги ёндашишлар мавжуд. Оилага педагогик социологияга асосланган таъриф берадиган бўлсак, уни қуйидагича белгилаш мумкин бўлади. Оила – бу бирга-

¹ «Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилidir». Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 21-йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.// Халқ сўзи. 2013 йил 7 декабръ.

ликдаги ҳаёт кечириш билан боғлиқ бўлган макон бўлиб, унда фарзандлар тараккиёти учун керак бўлган муҳит, шароитлар имкониятлардан келиб чиққан ҳолда яратилувчи ижтимоий жараёндир.

Оилага оила психологи бўлган Г.Навайтис шундай таъриф беради: «Оила – бу оила аъзоларининг эҳтиёжларини қондирувчи ўзига хос гуруҳдир». Педагогик социология ҳам оилани ўрганиш давомида унинг аъзоларини ўз эҳтиёжларини қондира бориб, ўз ривожланишлари учун имконият яратиб берувчи макон, деб ҳисоблайди.

Психолог В.Дружинин оилани таҳлил қилишни икки шарт асосида ёндашган ҳолда амалга ошириш мумкин, деб кўрсатади:

1. Меъёрдаги ва аномал оилалар.
2. Идеал ва реал оилалар.

Меъёрдаги оила – бу бола тарбиясига, оиладаги ҳаёт жараёнига яхши имкониятлар яратиб беришга асосланган оила кўринишидир. Бу ерда оилага ота жавоб беради ва жавобгардир. Бундан ташқари, кўринишга эга бўлган оила турларини В.Дружинин аномал оилалар деб ҳисоблаган.

«Идеал оила» – бу оиланинг нормаларга асосланган кўриниши бўлиб, унда маданият ва, асосан, диний нормалар ва қўпчилик томонидан қабул қилинган қадриятларга асосланган оила типи, деб қаралади. Реал оила – бу ҳозирда мавжуд бўлган ва тадқиқотлар олиб бориш мумкин бўлган оила тури ҳисобланади. Педагогик социология ўз тадқиқотларида оиланинг айнан шу томонларига эътибор беради. Оиладаги муҳитнинг яратилишида мана шу типдаги оилаларнинг роли каттадир.

Ота-она ва болалардан ҳамда болалар ота-онанинг қарамоғида бўлган оилани нуклеар оила деб аталади. Кенг қонқариндошчилик оиласи (бобоси ва бувиси, ота-она, ака-укалар ва опа-сингиллар, набиралар ва ш.к.) биргаликда ҳаёт кечиришлари билан боғлиқ. Ота-онадан бирортаси йўқ бўлган оила – **тўлиқсиз оила** ҳисобланади. Оила яна қуйидаги-

ча кўринишларга эга бўлади. Эр ва хотиндан иборат оила – бу моногам оила, агарда эркакнинг бир қанча хотинлари бўлса, бундай оилани – полигин оила, аксинча, аёлнинг бир қанча эрлари бўлса – полиандр оила деб юритилади.

Деярли барча жамиятларда оила қуриш ўзига хос синовларда, текширишларда бўлади. Оила қуришга жиддий тайёргарлик кўриш – бу оила қурувчиларни келажакда биргаликда ҳўжалик ишлари ва болалар тарбиясини олиб боришлари билан боғлиқ ҳисобланади. Оилани ижтимоий маъқулланган ҳуқ-атвор намунаси сифатида икки кишининг бирлигини кўрсатувчи оила сифатида белгилаш мумкин. Оила қуриш – бу фақат болаларни дунёга келтириш эмас, балки унинг бошқа жуда кўп мажбуриятлари ҳам борлигини эсдан чиқармаслик керак бўлади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳар бир жамият ўзининг ҳусусий ҳуқ-атвор намуналаридан келиб чиққан ҳолда оила муносабатларини шакллантиради ва бу унинг ижтимоий-тарихий тараққиётдан келиб чиққан ҳолда юз беради.

Оила қуришнинг малакаларидан кўплаб қирраларини намуна сифатида кўрсатиш мумкин. Дейлик, айрим давлатларда оила қураётган кишилар келишилган ҳолда, бир-бирларини кўрмасдан оила қуришлари одат қилинган. Уларнинг бир-бирига ёқиши ёки уларнинг ҳиссиётлари билан ҳеч ким қизиқмайди ҳам. Бизнинг жамиятда турмуш қурувчилар романтик кечинмалар асосида, яъни ўзаро севги туфайли турмуш қурадилар. Лекин Хитойда ва Японияда ота-онанинг розилигисиз турмушга чиқиш ғалати ҳодиса ҳисобланади, Ўзбекистонда ҳам шундай. Лекин Ғарбнинг таъсири остида бу ерда ҳам шундай воқеалар бўлиб туради. Бундай ҳолатларни ўзбошимча, анъаналарга, урф-одатларга бўйсунмаган ёшлар қилади. Шарқда ҳам севги мавжуд, лекин бу севги Ғарбдаги севгидан тубдан фарқ қилади. Бу ерда севги ўзига хос бўлиб, очиқ-ошкора севги изҳор қилинмайди ва севишини одамларга маълум қилишга андиша қилишади. Ғарбдагидек ҳамманинг олдида севишини кўрсатмайди. Севгига нисбатан Шарқ халқларида масъулият

юкори бўлиб, бу унинг урф-одатларида ва анъаналарида, ички масъулиятли жавобгарлигида кўзга ташланади. Ифбатли ва уятли бўлган ва шу аснода тарбияланган ёшлар ўзларини шарманда бўлиб қолишдан сақлайдилар. Лекин, ҳозирда Ғарбнинг Шарққа ноодатий маданияти кириб келиши ёшларни улардан ўртак олишларига хизмат қилмоқда. Эндиликда ёшлар Ғарб ёшлари каби кўча-кўйда, ҳамманинг кўз ўнгида қучоқлашиб, ўпишиб ўз севгисини изҳор қилмоқдалар ва турмуш қургандан кейин тезда ажралишиб ҳам кетмоқдалар. Севги – бу икки ёшнинг бир-бирига ишончи, олдига қўйган масъулияти, ота ва она ниятларининг рўёбга чиқиши, ўз орзу ва умидлари, шунингдек, ота ва оналарининг фарзандларидан кўрадиган оқибати, умиди ҳисобланади. Кўриниб турибдики, ота-она ўз фарзандларини умид билан катта қилиб, улардан яхши инсонларни тарбиялаб, эл-юрт ичида раҳмат сўзини эшитишни ният қилади.

Ўзбек халқини қадимдан оила қуриш билан боғлиқ урф-одат ва анъаналари мавжудки, инсонлар йиллар давомида унга амал қилиб келмоқдалар. Оиладаги тарбия ўсиб келаётган ёшларга катта масъулиятни юклайди. Уларни шу анъаналарга риоя қилишини талаб қилади. Бунга ҳаётдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Оила қуришнинг ўзига хос тартиб ва қонунлари ҳар бир жамиятда ўзгача кўринишга эга. Дейлик, оила қуришнинг экзогамия кўриниши. Ҳар бир жамият оила қуришда ўз жуфтини кичик гуруҳдан эмас, балки кенгроқ ҳолатга суянган ҳолда танлаши мумкин. Бизнинг жамиятда қон-қариндошлар ўртасидаги никоҳ ман қилинади, яъни ўз синглисига ёки яқинроқ қариндошига уйланиш мумкин эмас. Ҳаётда эса, бунга қарши ҳолатлар ҳам учраб туради, яъни ўзига яқин бўлган гуруҳ аъзоларига уйланиш. Дейлик, амакисининг, холасининг, тоғасининг қизига. Булардан туғиладиган фарзандлар қон яқинлиги учун носоғлом туғилиши мумкин. Бундай оилаларни эндогамия, деб юритилади.

Бундан ташқари, оила қуришнинг моногам ва полигам кўринишлари ҳам мавжуд. Бунда битта эркак иккинчи аёлга уйланиши назарда тутилади ва улар бошқа эр ва хотинга эга бўлмайдилар. Бу моногам оила ҳисобланади. Бундан ташқари, полигам оилалар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг кўриниши қуйидагичадир. Бир эркак ёки аёл бир қанча эркакка ва аёлга уйланиши назарда тутилади. Назарий жиҳатдан полигам оиланинг учта кўриниши мавжуд. Биринчиси гуруҳий турмуш, бунда бир қанча эркак ва бир қанча аёл биргаликда оила қуриши. Ҳозирда бундай оилалар Маркиз оролларида учрайди ва бунинг акси бир аёл бир қанча эркак билан оила курса, полиандрия оиласи ҳисобланади. Бундай оилалар Ҳиндистон ва Тибетда учрайди. Бунинг сабаби, у ерда аёлларга нисбатан эркакларнинг жуда кўплиги ҳисобланади. Полигам оилаларнинг кўпроқ учрайдиган кўриниши полигин оилалар ҳисобланади, яъни битта эркак бир қанча аёлга уйланиши мумкин. Ҳозирда айрим давлатларда бундай уйланишга рухсат ҳам берилган. Дунёнинг ривожланиб бориши одамларда ўзига хос тарзда оилаларнинг ўзгаришига, эркак ва аёлларнинг ўрни ўзгаришига ҳам олиб келмоқда. Инсонлардаги ижтимоий муносабатлар, уларнинг тарбияланишига таъсир этаётган муҳит, оиладаги ва инсонга берилган эркинлик Ғарб мамлакатларида оиланинг бузғунчилик билан боғлиқ кўринишлари юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бу бир жинсли кишиларнинг ўзаро оила қуриши ҳисобланади. Уларда бола кўриш асосий эҳтиёж бўлмай, балки ўз жинсий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган муносабатлар ётади. Бу, албатта, инсоният олдида турган жуда катта талафот ҳисобланиб, бунга имконият бераётган давлатлар эса, нотўғри хатти-ҳаракатларни амалга оширмоқдалар.

Инсоннинг табиатан икки жинсга бўлиниши — бу уларнинг ўз вазифаларини адо этишлари билан боғлиқ жараёндир. Врач-психолог Фрейд айтганидек, инсондаги жинсий оғиш уларнинг девиант ҳолатини кўрсатади. Биз бунга дунё микёсида жуда кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин. Булар

оила эмас, балки инсониятни икирозга олиб борувчи, унинг тугашига сабаб бўлувчи ҳолат ҳисобланади. Инсоният бунинг сабабини ўрганиши ва ҳар бир жинсдан ўзига хос бўлган ролларни ўйнаши кераклигини тарбиялаб бориши зарур. Шарқда оила қуриш билан боғлиқ тадқиқот ишларини Абу Райҳон Беруний ўз асарларида, Ибн Сино эса тиббиётга хос томонларини кўрсатиб берганлар. Оилада шахс тарбияланиб борар экан, тўғри тарбияга яшаётган муҳит жуда катта таъсирга эга. Шунинг учун ҳам Шарқнинг тарбия билимлари ўзининг кучлилиги билан ажралиб туради. Ўғил болалар ва қиз болалар тарбияси Шарқда ўзига хос тарзда олиб борилган. Буни биз «Авесто»да ҳам учратамиз. Оиланинг ўзига хос вазифалари болаларни тўғри тарбиялашга ва ундаги муҳитни яратишга имконият беради. Чунки, болалар оилада тарбия топар эканлар, уларга бериладиган биринчи малака, билимлар айнан оилада, унинг вазифалари шаклида берилади.

Оиланинг қуйидаги вазифалари мавжуд:

- репродуктив, фарзанд кўриш билан боғлиқ;
- тарбияловчи, оилага хос бўлган хусусият, шахснинг ижтимоийлашуви;
- иқтисодий-хўжалик – бу уй хўжалиги ишлари, иқтисод қилган ҳолда таъминлаш, хусусий мулкни йиғиш ва уларни авлодларга қолдириш кабиларни қамраб олади;
- бўш вақтни ўтказиш – бу жараёнда маънавий ва эмоционал-психологик мулоқотдан қониқиш ҳосил қилиниши;
- бошқариш ва биринчи ижтимоий назорат;
- ижтимоий статуслик;
- ишлаб чиқариш, бу касбий гуруҳларга ўтади.

Оила масаласи билан бир неча фанлар шуғулланади ҳамда унга социологияда кўпгина таърифлар ва таҳлиллар берилган.

Ҳозирги замон социологияси тараққиётининг асосий хусусияти – бу социологик плюрализм ҳисобланади, яъни жуда кўп йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу йўналишлар ўртасида аҳамиятли бўлган мактаблар бу неопозитивистик

функционализм, конфликт назарияси, феминизм ва символли интеракционализм ҳисобланади. Биз шу йўналишларда оила социологиясини кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Тизимли – функционал йўналиш социология назариясида етакчи ўрин эгаллайди. Бу О.Конт, Э.Дюркгейм ва М.Вебер классик позитивизмини ўзида сингдирган йўналишдир. Функционализмнинг етакчи намояндалари – бу П.Сарокин, Р.Мертон, Т.Парсонслар ҳисобланади. Функционализм тарафдорлари оилани унинг функцияларидан ёки ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қиладилар. Функционалистик оила назариясида асосий аҳамият оила функциясининг охириги икки юз йили ичидаги ўзгаришларга қаратилади. Шу ўтган давр ичида оила саноат ишлаб чиқариши тараққиёти билан боғлиқ ҳолда биргаликда меҳнат қилиши кооперативлигидан бегоналашганини улар кўрсатиб ўтадилар. Оила аъзолари уйдан ташқарида меҳнат қила бошладилар. Бунда оиланинг статуси йўқолиб борди. Оммавий таълим олишнинг татбиқ қилиниши оилада боланинг ижтимоийлашуви вазифасини ўзгартирди. Оила билан бирга боланинг ижтимоийлаштириш агентлари сони кўпайди.

Функционализм нуқтаи назаридан оила – бу жамиятнинг ўзгармас, мустаҳкам элементи, ўзининг вазифалари билан бир бутун ҳолда жамият билан боғлиқ жараёндир.

Т.Парсонс ижтимоий тизим, шунингдек, оила ҳам тўртта асосий вазифани ўтайди, дейди. Биринчиси – адаптация (мослашиш). Ҳар қандай тизим ташқи ёки ички ўзгаришларга мослашади. Иккинчи – умумий вазифа мақсадни эгаллаш билан боғлиқ. Тизим қўйилган мақсадни белгилайди ва унга эришади. Бу функция тизими ўз-ўзининг ривожини таъминлайди. Учинчи интеграцион вазифа – бунда у ўзининг барча компонентларини ва вазифаларини ўзаро боғлайди. Охириги тўртинчи вазифа – бу намунани сақлаб қолиш ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий ҳодисаларнинг ўзгаришлари ҳам жамиятда бор бўлган меросларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун ўзини

саклаш ва хулқ-атвор намуналари, маданият принциплари ва кадриятларини келажак авлодга етказиш муҳим ҳисобланади. Бу вазифа оилани маданият анъаналари, урф-одатларини авлоддан-авлодга етказиб берувчи ва уларнинг онгига сингдирувчи агент қилиб қўяди. Оилани ижтимоий тизим сифатида шундай ташкил қилиш керакки, у бошқа тизимлар билан қўшилиб кетиши лозим. Т. Парсонснинг классификацияси схемасига асосан, биринчи ўринда, қон-қариндошчилик тизими, жинсий муносабатлардаги назорат ва ижтимоийлашув туради.

Қон-қариндошлик феномени — бу универсал ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. У биологик қон-қариндошлик муносабатлари бўлиб, жинсига, ёшига қараб характерланади. Қон-қариндошлик универсал, ўзгармас боғлиқликда ва жинсий муносабатларни тартибга солувчи, болалар ҳақида ғамхўрлик қилувчи бирликдир. Қон-қариндошлик муносабатлари ўзгармайди ва узоқ давом этадиган характерга эгадир.

Зиддиятлар назарияси тарафдорлари кўпроқ оила аъзолари, оила ва жамият ўртасидаги конфликтларни ўрганишга эътибор беради. Оилада ички муносабатларда, моддий бойликларни тақсимлашда манфаатлар тўқнашуви вужудга келади. Зиддиятлар назариясига асосан, оила курашлар майдонига айланади. Оиладаги моддий воситаларни тақсимлашда, шунингдек, уй-хўжалик ишларини тақсимлашда ва болаларни тарбиялашда шундай зиддиятлар келиб чиқади. Зиддиятлар назарияси намояндаларининг фикрича, зиддиятлар — бу интеграциянинг ўзгармас акс томонидир. Улардан қочиш мумкин эмас. Келишмовчиликни шундай ҳал қилиш керакки, натижада тизим бузилмаслигига олиб келиш керак. Оилавий зиддиятларни еча олишлик — оилавий иттифоқнинг ҳаётий имкониятларини кўрсатади. Акс ҳолда, зиддият оиладаги тинчлик бузилишига, охир-оқибат ажралишга олиб келади.

Оила ўзини зиддиятлар баланси орқали кўрсатади. Зиддият назарияси оила социологиясига оиладаги ҳукмронлик тушунчасини киритади. Оилада ҳукмронлик қилиш механизмини

тахлил қилиш Э. Фромм томонидан ишлаб чиқилган шахснинг авторитар концепциясига асосланади. Оилада агрессивлик ҳиссининг кўпайиб бориши, уни қониқишини ўз ҳукмронлиги тўғрисида вужудга келтиради. Бундай оила аъзоларидан бир кишининг ҳукмронлиги, бошқаларнинг устидан тўла ҳукмронликни вужудга келтиради ва ўз иродасини уларга ўтказиши. Шунинг ҳам айтиш жоизки, бир киши оилани бошқаришига йўл қўймаслик, керак бўлса, ўз иродасини кўрсатмаслик ҳам оилада парокандаликни, ўзбилармонликни вужудга келтиради. Бундай оилалар ҳам йўқ эмас. Бундай оилаларнинг бўлиши оиладаги оила бошлиғи бўлмаслиги, ҳар бир оила аъзосининг ўзича бўлишига ва тарбияланишига йўл ҳам қўймайди. Оиладаги ҳукмронлик ҳам, оиладаги моддий бойликларни тақсимлаш ҳам, оиладаги маънавий муносабатлар ҳам Шарқ оиласида меъёрларга асосланади. Меъёр йўқ жойда оилаларда парокандалик ўзбошимчалик содир бўлади. Шунинг учун ҳам ёшлар оила қуришда икки томон ҳам ўз олдидagi масъулиятни сезиши, ўз вазифаларини тўла адо этиши, меъёрий муносабатларга роия қилиши зарур ҳисобланади.

Бундай оилавий зиддиятларни ўрганиш оила социологиясининг жинсий ролларни ўрганишига олиб келади. Бундан кўпгина феминистик жинс назарияси келиб чиқади. Феминистик парадигма — бу эркак ва аёлларнинг имкониятларини тенг кўради. Феминистика биологик ва ижтимоий жинсни ажратади. Биологик жинс — бу эркаклар ва аёлларнинг биологик фарқини кўрсатади. Организмнинг вазифалари эркакларда ва аёлларда деярли бир хил бўлади. Бу репродуктив вазифалардан кескин фарқ қилади.

Ижтимоий жинс эркак ва аёлнинг ҳуқ-атвор нормаларининг ижтимоий роллари ва ижтимоий статусидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Ижтимоий жинс тарихий ўзгарувчан ва маданий муҳит билан боғлиқ ҳолда фарқланади. Феминизмнинг асосий гояси — аёлнинг ижтимоий статусини янгилаш зарурати билан боғлиқдир. Тенгсизликка асосланган жамиятнинг йўқо-

лишини, эркакларнинг ҳокимлик қилувчи монополияси йўқолиши керак, деб кўрсатади. Бу феминизмга тегишли кўплаб муаммоларни кўриб чиқиш мумкин. Лекин ҳаётда учрайдиган кўплаб воқеалар борки, аёллар ўз вазифаларини бажариб, эркаклар билан тенг ва ўз ҳуқуқларининг эгалари бўлиб бормокдалар. Айрим ҳолларда, эркаклардан ҳам устунлик қилишга эришган аёллар мавжуддир. Ҳаётда меъёрлар асосида олиб борилган муносабатлар ҳар доим икки жинснинг тенглигини асослаб берган.

Тўртинчи йўналиш – бу символлик инракционизм бўлиб, у шахснинг хулқ-атворини ўрганади. Интеракция – бу ўзаро таъсир ҳисобланади ва у социология ва педагогик социологиянинг муҳим тушунчасидир. Интеракционизм назариясининг асосчиси Герберт Мид жамиятни ва унинг компонентларини инсонларнинг хулқ-атворлари орқали ўрганилса бўлади, деб кўрсатади.

Шахснинг ҳар қандай ҳаракати жамиятда кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатда қабул қилинган символлар, белгилар асосида юз беради. Инсон ҳар доим символлар «Ойнасига» қараб туради. Аниқ символлар бўлган баҳолаш, ахлоқий қадриятлар, хулқ-атвор актини белгилайди. Интеракционизм – бу аслида социологик назария бўлиб, унинг асосчиси Жорж Герберт Мид ҳисобланади. Унинг қарашлари таъсирида Теодор Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хайман ва Роберт Мертоннинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Символлик интеракционизм назариясининг тарихи Д.Г.Мид ишлаб чиққан рефлекслилик тушунчаси билан боғлиқ. Символлик интеракционизм – бу ўзлик ва жамият ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этишдир. Демак, оилавий муносабатларда ҳам бу назариянинг аҳамияти ва ўрни катта ҳисобланади. Символлик интеракционизм намояндалари турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилади. Ҳар бир шахс дои-

мо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладиги, унда у тўғри ҳаракатланиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши. Ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда «умумлаштирилган ўзга» образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланади. Яъни, шахс фаоллиги тан олинади. Бу санаб ўтилган йўналишлар оилани социологик ўрганиш, таҳлил қилиш натижалари асосида шаклландир. Бизга маълумки, оиланинг шаклланишига жуда кўп омиллар таъсир этади. Жамиятни, шахсни ва оилани ўрганиш орқали инсоннинг ижтимоийлашиб боришининг ўзига хос томонларини ҳам ўрганиш мумкин бўлади.

Бола ижтимоийлашувида ва тарбияланишида микрофактор сифатида оиланинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Айниқса, оиладаги ижтимоий-психологик муҳит, ижтимоий-педагогик ҳолат бола шаклланишига, тарбияланишига, таълим олишига, касб танлашига, жамиятда ўз ўрнини топа олишига катта таъсир этади.

Оила – бу ижтимоий институт, жамиятнинг асоси, кичик гуруҳ сифатида қон-қариндошларнинг биргаликдаги яшashi ва турмуши ҳисобланади. Лекин оилани тушунишга психологик ёндашиш (дейлик, социологик, иқтисодий ёндашишларга) нисбатан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бундай ёндашиш оиланинг қон-қариндошлик муносабатларида бўлувчи ва унинг ичида ўзига хос махсус эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган маконда биргаликда ҳаёт фаолиятини кечириши сифатида қаралади. Бу оила макони ўзига хос мураккаб тузилишга эга бўлган ҳар хил элементлар (роллар, позициялар ва б. ш.к.) ва унинг аъзолари ўртасида юз берадиган мулоқотлардан иборатдир. Оилани психологик жараён сифатида таҳлил қилган айрим психологлар унга кичик гуруҳ сифатида ёндашишни тавсия этадилар.

Оила — бу ўз аъзолари эҳтиёжларини қондирувчи гуруҳ. Эҳтиёжлар аниқ инсонларнинг ўзига хос мулоқотлари асосида қондирилади. Оилавий мулоқотнинг ўзига хос томони ҳар хил эҳтиёжларни қондириш ҳисобланади.

Бу эҳтиёжлар ўзига хос ҳолда, ноёб тарзда муваффақиятли қондирилади. Оиладаги асосий ўзига хос ўзаро муносабатларнинг хусусияти — ҳар хил эҳтиёжларни бирлаштирган ҳолда қондиришдир.

1. Оила билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларни қондириш учун оиладаги ўйналадиган ролларнинг тизими тузилади.

2. Оила тизими ва оила вазифалари қонуний тарзда ри-
вожланади.

3. Оилага бериладиган психологик маслаҳатлар эҳтиёжлар-
нинг келишилган ҳолда қондирилишига ёрдам беради.

Оила — бу эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган ижтимоий-психологик жараёндир. Оилада мавжуд бўлган энг муҳим муносабатлар оила аъзоларининг ўз эҳтиёжларини қондиришда юз берадиган ўзаро мулоқот ва унинг натижалари ҳисобланади. Оиладаги ижтимоий-психологик ҳолат ва жараёнларга оиладан ташқарида ва унинг ичида содир бўлаётган ҳодисалар ўз таъсирини кўрсатади.

Оилада бола ижтимоийлашувига ва тарбияланишига таъсир этадиган психологик жараён — бу оила ичида содир бўладиган ўзаро муносабат ҳисобланади. Оилада содир бўладиган ички мулоқот — бу, авваламбор, турмуш ўртоқлар ўртасидаги ўзаро йўлга қўйилган мулоқот ҳисобланади. Турмуш ўртоқлар ўртасида ўзаро тушунишга асосланган мулоқот келажак авлод бўлган болаларнинг ижтимоийлашувига ва тарбияланишига яхши таъсир этади. Биз биламизки, оилада мавжуд бўлган ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий, эстетик муносабатлар ҳам бола тарбиясига ўз таъсирини ўтказади ва оилада қулай ижтимоий-психологик ҳолатни вужудга келтиради. Оиладаги ўзаро мулоқотда қулай ижтимоий-психологик ҳолатдан ташқари оилада юз берувчи ҳар хил зиддиятли, стресс ҳолатлари ҳам содир

бўлиб туради. Бу зиддиятлар юқорида айтиб ўтилганидек, инсоннинг эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида вужудга келадиган жараён ҳисобланади.

Оила – бу кичик гуруҳ сифатида ҳар хил эҳтиёжларни қондиришга интилаётган, ўз манфаатларига эга бўлган шахслар бирлиги ҳисобланади ва у ердаги психологик, ижтимоий-психологик шароитлар боланинг ижтимоийлашувига ва тарбияланишига таъсир этади. Оилани ижтимоий-психологик жараён сифатида психология фани кенг ўрганади ва ўзига хос хулосалар қилади.

Оиланинг тузилиши ва унинг аъзолари ҳар бир халқда ўзига хос тарзда бўлади ва шаклланади. Оила бу урф-одатлар, анъаналар, диний тарбияга мос ва хос ҳолда шаклланади. Шунинг учун Ғарб оиласи ва ундаги психологик жараёнлар, Шарқ оиласи ва ундаги психологик жараёнлар бир-биридан фарқланади. Бу оиладаги ўзаро муносабатларда, ота-онага бўлган муносабатларда, ака-укалар, опа-сингиллар ўртасидаги ўзаро муносабатларда, улар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, оқибат, манфаатларни қондиришда, мол-мулкка бўлган муносабатларда, бу муносабатлардаги инсонга хос характернинг намоён бўлишида, ўзига хос темпераментлар кўзга ташланишини кўрамиз. Оилада инсоннинг ижтимоийлашуви ва тарбиясида унга хос бўлган анатомик-физиологик тузилиш ва оиладаги муносабат, берилаётган таълим-тарбиядан келиб чиққан ҳолда болада маълум руҳий-психологик жараёнлар ривож топиб боради. Оила ижтимоий-психологик жараёнлар асосида шаклланиб, бола тарбияси учун керакли бўлган муҳитни яратиб бериши мумкин бўлган жараён ҳисобланади. Оиладаги ижтимоий-психологик муҳит тарбияланаётган шахсга ўз таъсирини кўрсатиб, уни келажакда қандай инсон бўлишини белгилаб беради. Бу жараённи оиладаги ижтимоий педагогик тарбиясиз тушуниб ҳам бўлмайди. Бу икки жараён бир-бирини тўлдирган ҳолда боланинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатади.

Оилани ижтимоий педагогик тарбиянинг асоси, деб кўрсатсак хато бўлмайди. Чунки оилада бола тарбияси, унинг ижтимоийлашиб бориши учун керак бўлган шароитлар яратилиши, педагогикага хос амалий ишларнинг олиб борилиши оиланинг бола тарбиясидаги асосий звенолардан бири эканлигини кўрсатади.

Оиланинг инсон тарбиясидаги ўрни ва аҳамияти тўғрисида Президент И.А.Каримов алоҳида тўхталиб, қуйидаги фикрларни айтган эди: «Барчангиз яхши биласизки, келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол наслни тарбиялашга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир.

Бу муқаддас заминда яшаётган ҳар бир инсон ўз фарзандининг бахту саодати, фазлу камолотини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, ўзини аямайди.

Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳотида яшайди. Оилага хос анъаналар, кадриятлар, урф-одатлар боланинг зуваласини шакллантиради.

Энг муҳими, фарзанд оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис қилади»¹.

Бу фикрлардан кўриниб турибдики, фарзандларга яхши тарбия бериш оилада ота-онанинг бурчи, уларнинг савобли ишлари ортиб, охиратларини обод қилувчи омилдир. Оилада инсон тарбияланиб борар экан, унга урф-одатлар, анъаналар, мерослар асосида таълим ва тарбия бериб борилади. Ота-она ўз боласига тарбия беришда педагогикага хос бўлган барча усуллардан фойдаланади ва уларнинг жамиятга хос бўлган инсон сифатида ижтимоийлашиб боришига имконият яратиб беради. Оилада ота-она педагогик дидактикага хос бўлган усуллардан фойдаланади, яъни уларга тушунтиради, уларда тарбияга хос билимларни ўзлаштиришлари учун кўникмалар, малакалар ҳосил қилади, уларнинг дунёқарашларини, қобилиятларини шакллантириш учун ҳар хил усуллардан: ҳикоялар, эртақлар, суҳбатлар, биргаликда меҳнат қилиш, рағбатлантириш, тушун-

¹ И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. – Т.: «Шарқ», 2000. – 8-бет.

тириш, огоҳлантириш, назорат қилиш, керак бўлса, жазолаш орқали тарбиялаб боради. Ота-она биргаликда ўз фарзандларини эзгу ниятлар ва яхшиликлар тилаб тарбиялайди. Ота-оналар ва авлодларимизнинг эзгу нияти барча даврларда ҳам фарзандларига яхши ном қўйиш, яхши муаллим қўлига топшириб, саводини чиқариш, илмли, касб-хунарли қилиш, ўглини уйлаб, кизини куёвга чиқариб, уйли-жойли қилиш, уларнинг тарбиясидан, ахлоқ ва одобидан келадиغان мақтовлардан фахрланиш туйғусини сезиш ҳисобланади. Кўриниб турибдики, оила бу ижтимоий педагогик ҳодиса ҳам ҳисобланади. У жамият билан боғланган ҳолда жамият талабларига жавоб бера оладиган ёшларни тарбиялаб боради. Оилада ижтимоий педагогик муҳитни яратиш ва болага таълим-тарбия бериш оиланинг асосини ташкил этувчи ота-оналар зиммасидаги вазифалар қаторига киради.

Оиладаги ижтимоий педагогик жараёнларда ахлоқий-психологик ва ҳўжалик турмуши йўналишлари ҳам муҳим жараён ҳисобланади. Оилада болалар тарбиясига берилаётган билимлар ахлоқий психологик хусусиятларга ҳам эга. Ёшларга ахлоқ, одоб ҳақида билимлар бериб бориб, уларни умумахлоқий ва миллатга хос бўлган ахлоқ-одоб ҳам ўргатиб борилади. Ахлоқнинг психологик жараёнлардан ажратиб бўлмайди. Чунки инсоннинг ҳар бир ҳаракати – бу руҳий ҳолатлар билан боғлиқ бўлади.

Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида ахлоқий меъёрларни синовлардан ўтказган ҳолда ўз ҳаёт жараёнига татбиқ қилиб келган. Ахлоқ – бу арабча сўз бўлиб, хулқнинг қўплиги, деган маънони билдиради, юнончада эса у *moralis* – яъни хулқ-атвор маъносида ишлатилади. Ахлоқ – бу кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ-атвори, юриш-туришининг, ижтимоий шахсий ҳаётидаги ўзаро, шунингдек, жамиятга бўлган муносабатларини тартибга солиб турувчи барқарор, муайян норма ва қоидалар йиғиндиси. Ахлоқ жамиятда турли вазифаларни бажаради: 1) кишилар орасидаги турли муносабатларни

мувофиқлаштиради; 2) кишилар фаолиятининг инсонпарвар қадриятлари ва мўлжалларини белгилаб беради; 3) шахсни ижтимоийлаштиради. Ушбу вазифаларни бажарар экан, ахлоқ зарурийлик, ақлга мувофиқлик ва умуминсонийлик намуналарини намоён этади¹.

Ахлоқий меъёрлар узок тарихий тажрибалар асосида шаклланиб, инсонлар ўртасидаги муносабатларни муштараклаштириб, тартибга солиб туради. Шуни ҳам айтиш керакки, даврлар ўтиши билан ахлоқий фазилатларнинг муайян кўринишларига бўлган муносабатлар ҳам ўзгариб боради. Ўз даврида катта аҳамиятга эга бўлган, янги шароитларда ҳам инсон камолотига, жамият тараққиётига ижобий таъсир эта оладиган ахлоқ нормаларигина қадрият бўла олади. Барча даврларда инсонлар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва психологик мезонлар асосида бошқарилган. Шарқ халқларида, жумладан, ўзбекларда инсоний муносабатлар асосида, биринчи навбатда, ахлоқ ётади. Кишилар жамият ҳаётидаги барча муносабатларда муайян ахлоқий қадриятларга ёндашадилар. Иймон, инсоф, ҳалоллик, ҳаромдан, бировнинг ҳақидан кўрқиш, меҳр-мурувватлилик, раҳм-шафқатлилик, оқибатлилик, андишалик, шарм-ҳаёлилик, дўстлик каби ахлоқий жараёнлар, биринчи навбатда, ахлоқий-психологик қадриятлардир.

Ўзбекнинг уйига бегона киши келса, у бирданига айрим халқлардагидек, нима учун келганини эмас, балки ҳол-аҳволини, бола-чақасининг тинчлигини сўраб, уйнинг тўрига ўтқазиб, қўлига бир пиёла чой беради, шундан кейингина нима учун келганини ўзига хос тарзда иффат билан сўрайди. Бу ҳам ўзига хос ўзбекона ахлоқнинг бир кўринишидир. Ахлоқ инсоннинг аниқ бир шароитда бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга мустақил ижтимоий-психологик баҳо бериши, уларга нисбатан ўз психологик кечинмаларидан келиб чиқиб муносабат билдиришидир. Ахлоқ йўқ жойда инсон ижтимоий шахс сифатида шаклланмайди. Фақат етук ахлоқ заминидagina инсонларда ҳаётнинг

¹ Фалсафа: комусий лугат. – Т.: «Шарқ», 2004. – 40-бет.

мазмуни, мақсади, жамият олдидаги бурчи, масъулияти, бахт, диёнат, яхшилик, ёмонлик, ёвузлик, ҳақлик ва ноҳақлик нисбатан муайян муносабат шаклланади. Шунинг ҳам белгилаш керакки, кундалик ҳаётда ахлоқ қонунларига риоя қилиш – бу одобдир. Одоб ахлоқий фазилатлар инсоннинг кундалик фаолиятига сингиб бораётганлигини кўрсатувчи мезондир. Демак, одоб – бу жамият қабул қилган ахлоқ нормаларини инсон фаолиятида, хатти-ҳаракатида, муомала ва мулоқотида намоён бўлишидир.

Ахлоқда инсон психологияси ўз аксини топади. Ахлоқи яхши бўлган инсон ҳеч вақт ёмонлик қила олмайди, чунки унинг руҳиятидаги меъёрлар бунга йўл қўймади. Шундай бўлганда ҳам унинг қалбини жуда қаттиқ ўқинч, алам ва кайғу босади. Охир-оқибат у ўзининг хатосини тан олиб, бош эгиб боради. Шундай бўлмаслиги учун инсон ҳар доим ўзининг тўғрилиги, имонлилигини сақлашга интилади. Бу жараён инсон ахлоқий руҳиятининг асосий мезони бўлиб туради, яъни имони сифатида кўзга ташланади.

Бизга маълумки, оилада бу муносабатлардан ташқари, хўжалик ишлари ҳам мавжудки, бу жараёнда оила аъзоларининг ҳаммаси иштирок этадилар. Бу жараён ҳам оиланинг қайси миллатга тааллуқлилигидан келиб чиққан ҳолда юз беради. Оилада унинг ҳар бир аъзосининг ўзига хос ва мос тарзда вазифалари тақсимланади ва уни бажариш шарт қилиб қўйилади. Оилада аёлларга хос бўлган ишларни кўпроқ аёллар бажаради ва эркекларга хос бўлган ишларни эса эркеклар бажаради. Шунга қарамай, ҳозирда оиладаги меҳнатнинг тақсимланишида ўзига хос бўлган меҳнат тақсимланишлари ҳам мавжуддир. Оиладаги меҳнат тақсимооти ҳам ахлоқий муносабатлар билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Оиладаги ахлоқ ва одоб хатти-ҳаракатлари, меҳнат тақсимооти, уй хўжалик ишлари, уларни бажариш даражалари билан чамбарчас боғлиқ жараёндир. Айрим оилаларда бунга бўлган муносабатлар ҳам ўзига хос тарзда содир бўлади. Бу ўринда бир мисол келтирамиз. «1979

йилда Тошкентга Москвадан таниқли бир олим келган эди, – деб баён этади академик Э. Юсупов. – У биринчи куниёқ кўп болали ўзбек оиласидаги ҳаётни кўришга қизиқаётганини айтди. Олдиндан огоҳлантирмай, кўп фарзандли бир дўстимнинг уйига бордик. Болалари дарров қўл ювгани сув олиб келди, бири чой келтирди, бири дўконга кетди. Ҳамма болалар бир иш билан банд эди. Фарзандлари отасини қанчалик ҳурмат қилаётганини, гапига қулоқ солаётганини кўриб, меҳмон ҳайрон бўлиб қолди. «Менинг бир набирам бор, унга тўрт киши қараймиз. Шундай инжиқки, битта гапимизни ҳам қулоғига олмайди, бизга ўз сўзини ўтказишга ҳаракат қилади»¹, – деди у. Албатта, бу ерда болага нотўғри тарбия берганлик унинг асосий сабаби ҳисобланади. Лекин Европа халқларида болаларни тарбиялашда жуда кўп эркинликлар бериб юборилгани, уларни тарбиялашда ёмон ахлоқлар вужудга келишига сабаб бўлган. Бу оилаларда ота-онага бўлган муносабат боланинг ёшлигиданоқ ўзгача эканлигини, катта бўлганда эса, уларга бўлган муносабатларда кўзга ташланадиган кўплаб носоғлом, ахлоққа зид жараёнларни ҳам кузатиш мумкин. Дейлик, қариган чоғида ота-онасини ташлаб кетиш, уларнинг ҳолидан хабар олмаслик, ўз ҳаётини ўзи қурган ҳолда, ота-она билан ҳисоблашмаслик каби кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Ғарб оиласи ўзининг тузилиши жиҳатидан Шарқ оиласидан фарқ қилади. Ғарбда оиланинг таназзулга учраши билан боғлиқ кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

Оиладаги ижтимоий ахлоқий, ахлоқий-психологик муносабатлар ҳақида гап кетганда Ғарб мамлакатларидаги оила институтининг инқирозини кўрсатиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Ғарб ўзидаги номақбул ахлоқий ҳаракатлари туфайли бошқа мамлакатлар маънавиятига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Ўтган асрнинг 60-йилларида Ғарб мамлакатларида содир бўлган маданий инқироз эр, хотин ва болаларни оила-

¹ Э. Юсупов., У. Юсупов. Оила – маънавият булоғи. – Т.: «ЎАЖБНТ» маркази 2003. – 65-бет.

вий вазифалар, бурч ва масъулиятдан озод этиб, оилага бўлган ижтимоий эҳтиёжни йўққа чиқарди. Бундай вазият вужудга келишида ўтган асрнинг бошларида аксарият Ғарб мамлакатларида шаклланган ва бугунги кунга келиб ғоят кучли ижтимоий ҳаракатга айланган феминизмнинг «хизмати» катта бўлган¹. Ғарбдаги оила институтининг инқирози инсоннинг ижтимоийлашувига ва тарбиясига жуда катта зиён етказиб келмоқда. Оиладаги ахлоқий муносабатлар ҳар бир оила аъзосининг асрлар давомида синалиб келган кадриятлари билан, авлодларнинг келажак авлодларга тўғри муносабатларини амалга ошириш учун берган билимлари билан боғлиқдир. Оила – бу жамиятнинг биринчи ғиштчаси, унинг асосини ташкил этувчи муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Оилада келажак авлодлар тарбияланади. Оилани бу қадар бузишга интилиш инсониятга, унинг кадриятларига хиёнат қилиш ҳисобланади. Ҳамма фанлар учун методологик фан ҳисобланган фалсафа инсон ҳаётида ҳам меъёр бўлишини, акс ҳолда, бу муносабатларнинг бузилиши инсоният учун катта талафотлар келтиришини кўрсатиб беради.

Оила – бу мукаддас ва уни бузишга бўлган ҳаракат, у қандай кўринишга эга бўлмасин, инсониятга ва келажак авлодга ёмонлик тилаш ҳисобланади. Оиладаги ахлоқий психологик жараёнларда мутаносиблик бўлмас экан, бундай жамиятда инқироз бўлиши аниқ ҳисобланади. Оиладаги эр ва хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги ахлоқий психологик жараёнларда меъёрий муносабатлар бўлмас экан, бундай оилалар ҳам ҳар доим зиддиятларга тўла оила бўлиб қолади.

Оилада бола тарбияси билан шуғулланишда инсонга жуда кўплаб ўзига хос бўлган иқтидор керак бўлади. Шулардан бири – бу унинг ақли ҳисобланади. Ақл ахлоқ ва одоб билан диалектик бирликда бўлгандагина инсон боласининг ижтимоийлашуви ва тарбияси яхши кечади.

¹ Б. Умаров, Ш. Жабборов. Глобаллашув шаронтида маънавий тарбия муаммолари. – Т.. 2011. – 143-бет.

Оилада юз берадиган муносабатлар ўзига хос ҳолда «горизонтал» ва «вертикал» ҳолда бўлади. Бу, авваламбор, ота-она ўртасидаги ҳар хил кўринишдаги муносабатлар бўлиб, уни горизонтал муносабат сифатида кўриш мумкин. Оиладаги бундай муносабат ўзининг аҳамияти жихатидан оиланинг асосини ташкил этувчиларнинг муносабати ҳисобланади. Бу муносабат бола ижтимоийлашувига таъсир этувчи муҳитнинг асосини ташкил этади. Ота-она ўртасидаги тўғри йўлга қўйилган ва ўзаро ҳурмат асосидаги муносабат оилада бола тарбиясига яратиладиган яхши шароитнинг асосини ташкил этиб, педагогик социология ўрганадиган муҳитнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Ота-она оиланинг асоси, унинг устун ҳисобланади. Тарбияланаётган фарзандлар ҳар доим ўз ота-оналарига қараб турадилар ва улар ўртасидаги муносабатдан келиб чиқиб, ўз муносабатларини шакллантирадилар. Яна шуни ҳам айтиш керакки, шарқона оила билан ғарбона оила ўртасида маълум фарқлар мавжуддир.

Оиладаги «вертикал» муносабатлар эса, бу ота-она ва фарзандлар ўртасидаги, шунингдек, фарзандларнинг ўзаро муносабатларини, мураккаб оилаларда эса, катта авлод билан кичик авлод ўртасидаги муносабатларни ўзига қамраб олади. Вертикал – бу ота-она томонидан болага таъсир этувчи авлодлар ва ота-онанинг болаларга, уларнинг, яъни болаларнинг ўзаро бўладиган мулоқотлари ҳисобланади. «Вертикал» ва «горизонтал» муносабатлар оилавий муҳит яратилишига ўз таъсирини кўрсатади.

Бизга маълумки, оилада содир бўладиган муносабатлар ўзига хос ҳолда юз беради. Бу оилаларда турлича бўлади. Дейлик, оилада содир бўлувчи муносабатларнинг қуйидагича томонларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар ҳамкорлик, тенг ҳуқуқлилиқ, мусобақа, рақобат кабиларга ажратилиши мумкин. Оиладаги бу каби томонларни кўпгина психолог олимлар ўрганганлар. Улар бу мавзунини ўзларича ёндашган ҳолда тушунтириб берганлар.

Оилавий тарбиянинг муҳим шarti – бу ота-она ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабатлардаги ўзига хос ёндашишлар ҳисобланади. Бундай оилавий ўзаро муносабатларнинг етти та ёндашувини В.И.Андреев кўрсатиб беради. Буларга қуйидагилар киради:

1. Биргаликдаги ижод – ўзаро муносабатларнинг идеал варианти, бунда аҳамиятга эга бўлган оилавий масалаларни ўзаро муҳокама қилиб, биргаликда ижодий ҳал қилиш назарда тутилади.

2. Ҳамкорлик – бундай ўзаро муносабатга ўзаро ёрдам ва ўзаро бир-бирини қўллаш киради.

3. Тенг ҳуқуқлилик, яъни оиланинг ҳамма аъзоларининг манфаатларига мос бўлган тенглик.

4. Боғлиқ бўлмаган ўзаро муносабат – бунда оиланинг ҳар бир аъзоси бошқасига боғлиқ бўлмаган ва уларни ҳурмат қилган ҳолда содир этадиган хатти-ҳаракат.

5. Рақобат – бунда оиланинг бошқа аъзоларига нисбатан имкониятларнинг кўпроқ бўлишига интилиш.

6. Зиддиятчи – оилавий муносабатлардаги ҳар қандай қабул қилинган қарор зиддиятларга олиб келади.

7. Авторитар – бу ота-она ва болалар ўртасидаги муносабатларда ота-онанинг бола иродасини ўзига бўйсундиришга қаратилган ўзаро муносабат.

Бу юқорида кўрсатилган тасниф бошқа олимлар томонидан ҳам таърифлаб берилган. Ҳақиқатан ҳам, ота-она ва болалар ўртасида содир бўладиган муносабат ўзига хос ҳолда ҳар бир оилада қайтарилмас жараён сифатида юз беради. Айниқса, бу бозор муносабатларига ўтиш даврида ўзига хос жараён сифатида такрорланиб боради. Шундай оилалар борки, улар фақат тижорат ва пул топиш илинжида ўз фарзандларининг тарбиясига умуман қарамай қўйганлар. Бойлик ҳамма нарсани ҳал қилади, дегувчилар ҳам топилади. Бола тарбияси ё кўча билан, ё бирор инсоннинг таъсири билан боғланиб қолади. Болага керак бўлган ота-она меҳри эса, болаларга берилмайди.

Булар кейинчалик ўз ота-оналарига меҳрсиз, оқибатсиз бўлиб катта бўладилар. Оиладаги юқорида санаб ўтилган муносабатлар эса, боланинг тарбияланишига жуда катта таъсир этувчи муҳитни вужудга келтиради. Педагогик социология фани айнан оиладаги шундай муҳитни ўрганиш орқали бола тарбиясига унинг таъсирини таҳлил қилиб боради.

Оиладаги муносабатларда яна бир муҳим жараён – бу боланинг эмансипацияси ҳисобланади. Эмансипация – озодлик, қутулиш деган маънони билдиради. Шунини айтиш керакки, мактабни ижтимоийлаштирувчи функциясига эмансипация киради. Боладаги эмансипация функцияси ота-она ва қавму қариндошлар таъсиридан озод бўлиш ҳисобланади. Бу вазифа болани шахслараро муносабат тизимига кириб қолиши билан ва бунда унга мустақил бўлишидаги талабларнинг ошиб бориши билан шаклланади. Бола эмансипациясининг юз бериши жуда кўп омиллар билан боғлиқ бўлади. Булар, энг аввало, унинг кузатишлари, малакалари ва билим олишлари орқали дунёқарашининг бойиб бориши, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларининг кенгайиши; ижтимоий муносабатларда, яъни оиладаги, мактабдаги, маҳалла ва дўстлари ўртасидаги муносабатларда ўз мустақил фикрига, дунёқарашига эга бўлишга интилишида; ўсиб бориши билан ундаги физиологик ўзгаришларнинг содир бўлиши ва ўзини катталар билан таққослаш, ўзини катталардек тутишга интилиши билан; оилада буюрилган ишларни ва мактабдаги амалий ишларни бажаришда ўз билимларига суяниши, орттирган малакаларини синаб бориши билан ҳам боғлиқдир. Болада бир маротаба мустақил бажарилган иш уни янада бошқа ишларни бажаришга ва ўз эҳтиёж, манфаатларини қондиришга бўлган талабнинг ортиб боришига олиб келади. Бола ўз мустақиллигини англайди ва мустақил бўлиш, мустақил фикрлаш, мустақил қарорлар қабул қилиш, ҳаётда ота-онасидан алоҳида мустақил равишда амалий ишларни бажариш учун интилади. Боладаги ўз мустақиллигини ажратиб олиш ва шу билан бирга ота-она ҳурматини сақлаш, ўзини

катта одамлардек тутиш ва бошқаларни ҳам унга худди катталардек муносабат қилишини хоҳлаши унинг учун жуда зарур бўлган жараён ҳисобланади. У оиладаги муҳит унга шундай имкониятни бериши учун курашади.

Бола ўз ота-онасининг иссиқ бағрида бўлиш билан бирга, унга мустақил бўлган инсонга нисбатан қилинадиган муносабатда бўлишларини хоҳлайди. Боладаги эмансипация – бу оиладан кечиб кетиш эмас, балки уни катта инсондек кўришларини, унга маслаҳат билан мурожаат қилишларини, унинг фикрлари билан ҳисоблашишларини хоҳлашдан келиб чиқади. Бу ҳолатда болада руҳий-психологик жараёнлар ўзгаради, ўзини катталардек тутиб, оилавий масалалар ҳал қилинаётганда унинг фикрига ҳам эътибор беришларини талаб қилиб боради.

Оиланинг яна бир муҳим жиҳати – бу ота-онанинг биргаликдаги обрўси ва улар ўртасида юз берадиган ўзаро алоқа ҳисобланади. Бола тарбиясида бу жараён бола учун шароит, муҳитни ташкил этади. Яхши намунали оиладан, албатта, яхши тарбия топган шахс ўсиб чиқади. Бунга, албатта, ота-она намуна бўлади ва улар орттирган обрў тарбия учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Биз биламизки, обрў кишининг тутган иши ва яхши ҳислатлари туфайли жамоатчилик қошида топган эътибори, ҳурмати, нуфузи ҳисобланади. Ота-она ҳам жамоа эътиборига тушган ҳолда, оиласи обрўини кўтариш учун, оиласининг шаъни ва ҳурматини сақлаш учун биргаликда хизмат қилади. Бу эса, оиланинг ҳар бир аъзосидан, айниқса, ота-оналардан масъулият талаб қилади. Оилаларнинг тузилишидан келиб чиққан ҳолда оила аъзолари ўз меҳнат жойларида, маҳалла ва ўз яшаш жойида атрофдагиларнинг эътиборига тушадилар.

Ота-она орттирган обрў, ўз навбатида, фарзандлар тарбиясига, таълимига таъсир ўтказиши аниқ бир жараёндир. Шу билан бирга, ота-онанинг ёмон ҳулқлари атрофдагиларга ўз таъсирини ўтказиш билан улар ҳақида ёмон таассурот ҳам қолдиради. Бу эса, бола тарбиясига ўз таъсирини ўтказади. Ҳаёт жараёни

давомида ҳозирги вақтда инсонлар ўртасида обрўга, ҳурматга эътибор бермайдиган, фақат ўзим бўлай дейдиган оилалар ҳам йўқ эмас. Бундай инсонларда на фарзанд тарбиясига, на фарзанд тақдирига эътибор берилади. Ўз навбатида, бундай оилаларда тарбия топган фарзандлар учун ахлокий нормалар, бировга нисбатан ҳурмат ҳам йўқолади. Бундай тарбия топганлар учун фақат ўзи ва ўз ҳурмати бўлиши керак. Шундай инсонлар ҳақида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Э. Юсупов шундай ёзади: «Айрим ҳолларда ёш болаларни ота-онасига ташлаб, маишат, молу дунё излаб бошқа юртларга кетиб қолган, ёш гўдакларни она меҳридан жудо қилаётган аёллар ҳам кам эмас. Бундайларни инсон қиёфасини йўқотган, ҳайвонлардан ҳам тубанлашиб кетган кишилар деб аташ мумкин»¹. Мисол сифатида олим фарғоналик Нилуфар исмли қизчанинг Андижонга дайдиб бориб қолганини, милиция ходимлари унинг онасига, бувисига хабар берсалар ҳам, олиб кетгани келмаганлигини кўрсатади. Бундан ташқари, эркалатиб ўстирилган, эътибордан четда қолган, оиладаги носоғлом муҳитда катта бўлган, яхши тарбия олмаган, енгил ҳаётга ўрганиб қолган, жиноят йўлига кирган, касб-хунарни ўзлаштирмай ўз ҳолича, ўз билганича яшаётган фарзандлар бундай жараёнларга мисол бўла олади.

Шуни ҳам айтиш зарурий ҳолат деб ўйлаймизки, яхши хулқли ва ўзлигини англаган, ҳар доим яхши инсонлардан намуна оладиган, малака ва билимларни ўзлаштириб бораётган фарзандлар борки, улар ҳақида фақат яхши фикрлар айтиш мумкин. Бундай фарзандлар учун ота-онасининг обрўсига путур етказиш жуда аянчли ҳодиса ҳисобланади. Ота-онасининг обрўси унинг учун ишонч, имконият, қилган меҳнатлари учун бериладиган обрў ҳисобланади. Яхши ном чиқарган оилалардан яхши инсонлар етишиб чиқади ва улар ҳар қандай бўлмағур ғояларга, ярамас ишларга, ахлокий бузғунчиликлар-

¹ Э. Юсупов., У. Юсупов. Оила — маънавият булоғи. — Т.: «ЎАЖБНТ» маркази, 2003. — 49-бет.

га қўшилмайдилар. Чунки уларнинг ўзлари танлаб олган, ота-оналарининг обрўси билан боғлиқ томонлари бўлади.

Ота-она обрўси бола учун жуда катта имкониятлар яратиб беради. Булар унинг тараққиёти учун ижтимоий-психологик муҳит яратилишига, ўз ҳаётларини қуриш давомида ишонч пайдо бўлишига, ўз психологик тараққиётларида намуна бўла оладиган шахслар ўсишига, атрофдаги тенгдошлари, қавму қариндошлар, маҳалла олдигаги обрўлари кўтарилишига олиб келади.

Болалар табияси учун ота-она ҳурмати ўрнатилган бўлиши боланинг мактабдаги ҳаёти, иш фаолияти, ўз ҳаётини қуриш давомида кўзга ташланади. Биламизки, инсон ўз ота-онаси, уларнинг обрўси, намунавий хулқ-атворлари, меҳнатлари орттирган ҳурматлари, маънавий бой бўлишлари билан ғурурланади. Демак, айтишимиз мумкинки, ота-она ва унинг обрўси фарзандлар учун ҳар доим намуна бўлиб келган. Ота-она обрўси ва иззат-ҳурмати ҳақида жуда кўплаб фикрлар жаҳоннинг буюк инсонлари томонидан айtilган. Дейлик, О.Бальзак шундай дейди: «Иззат-ҳурмат ота-онани, шунингдек, болаларни ҳам қўриқлаб турувчи посбондир; у ота-онани қулфат ва ғамдан, болаларни эса, виждон азобидан қутқаради»¹. Инсон обрўси ҳақида Муиниддин Жувайний шундай ёзади:

Обрўинг зиёда бўлсин десанг сен,
Содиқ кишиларга иш буюр ҳар дам!
Ҳар кимса ишонса ўзбилармонга,
Эл аро шарафи кетиб бўлар кам!²

Оила ўзбек миллий урф-одатларида муқаддас, энг олий қадрият сифатида қабул қилинган. Бунда ота-она ва унинг обрўси

¹ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 421-бет.

² Одоб бустони ва ахлоқ гулистони. Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. – Т.: «Фан», 1994. – 125-бет.

жуда юксакликка кўтарилган. Ота-она айтган сўз фарзандлар томонидан қонун, деб қаралган. Улар буюрган иш фарзанд учун бажарилиши зарур бир муқаддас, қайтариб бўлмас вазифа, деб қабул қилинган. Фарзанд ва ота-она ўртасидаги бурч ҳамда вазифалар ислом динининг муқаддас китоби бўлган Қуръони каримда ҳамда ҳадисларда шарҳлаб ўтилган. Фарзанд ҳеч маҳал ота-онанинг гапини икки қилмаслиги, унинг тўғри маслаҳатларига қулоқ солиши таъкидлаб ўтилади.

Ўзбек оилалари асрлар давомида мустаҳкам, аҳил жамоа, маънавият ва тарбия ўчоғи бўлиб келган. Оиладаги муҳит, турмуш қуриш борасидаги анъаналар соғлом, маънавиятли авлодни тарбиялашга хизмат қилган. Оилада болаларни меҳнат-севарликка, баъзан оилавий анъаналар бўйича касб-хунарга, бир-бирини қўллаб-қувватлашга, ота-онани, кўни-қўшниларни, кексаларни, жамоатчиликни ҳурмат қилишга ўргатилган. Ота-онанинг ҳурматини жойига қўйиш, обрўсини баланд кўтариш миллий қадриятларимиздан бири ҳисобланади. Ота-она обрўси фарзандлар меҳнатида ўз аксини топади. Фарзанднинг савобли ва хайрли амали учун «отангга раҳмат» деган олқиш олиш ота-она ва фарзанд учун жуда катта обрў ва ҳурмат саналган.

Оиладаги тотувлик, бирдамлик, ҳамжиҳатлик ҳам ота-онанинг обрўсини оширади. Эр ва хотиннинг тотувлик билан яшашлари бутун оила аъзоларига бахт-саодат келтиради, оила аъзоларига роҳат ва фароғат эшигини очади. Оиладаги ота ва она ўртасидаги муносабат, бу муносабатда юз берувчи ҳолатлар болалар тарбиясига, уларнинг келажагига ўз таъсирини ўтказди. Агар ота-она тарбияли, одобли, бир-бирларига хушмуомала бўлсалар, оиладаги фарзандлар ҳам улардан намуна олиб, шундай тарбияли бўлиб ўсадилар. Ўзбек оиласидаги муомала, кўпинча, ҳадисларда кўрсатилган тарбия асосида бўлади. Оиладаги ҳар бир инсон ўз ўрнига ва вазифаларига эга бўлиб, уни биз ҳадислардан, ахлоқий тарбиялардан ўзлаштириб борамиз. Оилада эр ва хотин ўртасидаги муносабатлар

билан боғлиқ барча саволларга жавобларни, ислом асослари бўлган ҳадисларда аниқ қилиб ёзиб қўйилган. Булар эса, қонун сифатида қабул қилинган ва ахлоққа сингдирилгандир. Ҳозирги замонавий оилаларда содир этилаётган мулоқот ўзига хос бўлган маданият асосида юз бермоқда. Бу, албатта, инсонларнинг дунёқарашларидан, мақсад ва манфаатларидан келиб чиқмоқда. Яхши, намунали оилалар ва шу билан бирга маълум бир нуқсонга эга бўлган оилаларни ҳозирда ҳам учратиш мумкин.

Оилада юз бераётган ўзаро алоқалар ҳам боладаги шаклланишга ўз таъсирини ўтказди. Болалар оилада юз бераётган муносабатлар таъсирида тарбияланадилар. Оиладаги ўзаро муносабатларнинг бир неча типи мавжуд. Буларга «демократик», «авторитар», «либерал» каби тоифаларни киритиш мумкин. Шунингдек, ҳозирги замон оила муҳитида муносабатларнинг «диффуз», «аномал» тоифаларини кўрсатиш мумкин.

Оиладаги ўзаро алоқанинг «демократик» услуби — бу оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари ҳар бир шахсни иззат, ҳурмат қилиш асосига қурилган ўзаро оқилона талабчанлик, қатъиятлилиқ руҳи асосида юз берадиган жараён ҳисобланади. Оила бошлиғи ҳисобланган ота-оналарнинг асосий эътибори миллий ва умуминсоний қоидаларни ўз фарзандларига ўргатиш, уларда ижобий шахс фазилатларини тарбиялаш орқали содир этилади. Бундай типдаги оилаларда ўзаро муносабатлар, мунозаралар, мулоҳазалар, ўзаро тенглик, ўзаро ҳурмат руҳи содир этилади. Бунда фарзандлар ўртасида ишонч, ҳурмат, бир-бирини қўллаш, ўз меҳнатини аямаслик, ўзаро кадрлаш каби томонлар ривож топади. Улар ёшлар улғайиб, алоҳида яшаганларида ҳам шу психологик жараён давом этади.

Педагогик социологияда бу демократик алоқа усули оиладаги яхши муҳитни яратишда жуда катта ижобий роль ўйнашини кўришимиз мумкин. Педагогик социология оилавий шароитларни ўрганар экан, боланинг ўз ички дунёсини кўрсата олишда ва билишда бу усул яхши аҳамиятга эга эканлиги кўзга

ташланади. Бола тарбиясида, мактаб ва олийгоҳлардаги муносабатларда ота-она ўз фарзандлари билан демократик тарзда муносабатда бўлар экан, уларнинг дунёкарашлари, кизиқишлари, мақсад ва манфаатларини билиб боради. Бу эса, ўз навбатида, оиладаги шароитни яхшилашга, тарбияланиб бораётган фарзандни тўғри тарбиялаш учун яхши муҳитни яратишга олиб келади.

Оилавий алоқаларнинг яна бир кўриниши бу «авторитар» алоқа услуби ҳисобланиб, унда ота ва онанинг обрўси ҳал қилувчи аҳамият кашф этади. Бунда бола тарбиясида ота-она обрўси асосий мезон ҳисобланади. Болалар оилавий муносабатларда тенг ҳуқуқлилиқни йўқота бошлайди, эркин хатти-ҳаракат қилиш, ташаббускорлик ўз аҳамиятини ота-онанинг обрўсига зарар етказмасликка қаратилади. Оила аъзоларининг юриш-туриши, хатти-ҳаракати кўпинча чеклаб қўйилади. Ота-она томонидан тарбиялашнинг асосий усули – бу жазолаш ҳисобланади. Шу билан бирга, баъзан рағбатлантиришда ҳам фақат ота-она обрўси ҳисобга олинади. Бу эса, болада ва оила аъзолари ўртасида муҳит ёмонлашишига, оқибатда болани ота-онадан, катталардан «бегоналашувига» олиб келади. Оиладаги шахслараро муносабат уларни қониктирмай қўяди, натижада одамови, ичимдагини топ, хавотирлик, ташвишлилик ҳолати, ижтимоий меъёрлар ва қоидаларни бажаришда қийинчиликлар олиб келади ва мослашиш жуда қийин бўлади. Оқибатда, оила аъзолари ўртасида, уларнинг рухий дунёсида ўзаро ишонч йўқолади, самимийлик, хайрихоҳлик каби юксак туйғулар жуда юзаки тус олади.

Оилавий алоқалар тизимида «диффуз», аралаш ёки қорилиқ кўринишида бола шахсини шакллантириш муайян педагогик муҳит мавжуд эмаслигини кўрсатади. Оила аъзолари ўртасида бўладиган алоқа, муносабат аксарият ҳолларда ўғит ва насихатга, ахлоқий йўл-йўриққа боғланиб кетади. Бу эса, ҳар доим бола тарбиясига тўғри таъсир этавермайди. Ота-она ва фарзандлар ўртасидаги мулоқот услуби фақат панд-насихатга

асосланган бўлса, у ҳолда улар ўртасидаги мулоқотда эрк ва ботиниб фикр билдириш, ҳазил-хузул каби томонларни чеклаб қўяди. Бунда ўз-ўзини қўлга олмаслик, масъулиятсизлик, стресс, аклий зўриқиш, шахслараро муносабат етарли даражада бўлмаслигига олиб келади.

Шунингдек, ижтимоий муносабатларда ҳозирда кўпроқ учраб турган аномал оилалар ҳам етарлидир. Улар болани тарбиялашга, унга етарли бўлган муҳитни, шароитни ярата бера олмайдиган, ичкиликка ружу қўйган, наркоман (гиёҳванд, наshawанд) оилалар ҳисобланади. Бу оила аъзоларининг ўзаро муносабати оила муҳитини ларзага келтиради. Бундай оилалар педагогик социологияда тарбияга ва бола ахлоқига зарар келтирувчи, жамиятдаги аномал оилалар ҳисобланиб, жамият бундай оилаларга ҳуқуқий чора-тадбирлар кўради. Бу оилаларда катта бўлган фарзандларда, албатта, салбий жиҳатлар мавжуд бўлади. Психологик нуқтаи назардан бундай оилаларда катта бўлган фарзандлар ўзига хос ҳолда аномал жараёнларни юзага келтирадиган бўлиб етишади. Педагогик социология эса, бундай оилалар сони камайишини, уларни ўзига хос тарбиялаш, ҳуқуқий, ахлоқий талаблар асосида назорат қилиб турилиши зарурий жараён, деб ҳисоблайди. Бундай оилаларда носоғлом инсон етишиб чиқади. Шунинг учун бундай оилалардан фарзандларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш асосида давлат уларни ўз қарамоғига олади.

Оилавий муносабат стилида «либерал» тоифага тегишли ҳолатлар ҳам учраб туради. Оилада муросасизлик, кўнгилчанлик, бўшлиқ, ташки кўринишидан илиқ психологик муҳит ҳуқумдордек кўринади. Оиладаги муросасизлик ҳар қандай вазиятни «умумий тил» топиш асосида ҳал қилишга, принципалликдан узоқлашишга, субутсизликка олиб келади. Оталарнинг ўз фарзандлари билан бундай муносабатда бўлишлари салбий оқибатларга олиб келади ва фарзандлар руҳий дунёсида қатъийлик, мустақиллик, дадиллик сингари иродавий сифатлар йўқолади. Муросасизлик таъсирида ўсиб кела-

ётган авлодда мунофиқлик, иккиюзламачилик, келишувчанлик каби иллатлар таркиб топади.

Педагогик социология ёш авлоднинг шахс сифатида шаклланишида, педагогик таъсирни ошириш орқали уларда қатъийлик, мустақил фикрлаш, жамият ва инсонлар манфаатлари йўлида тўғри меҳнат қилиш каби томонлар ривожланишига шароит яратишни талаб қилади. Оиладаги муҳит тарбияланаётган инсоннинг жамиятга фойдали бўлишини, ундан ўзи ва атрофдаги замондошларига жуда катта фойдалар бўлиши зарур эканлигини эслатиб туради. Педагогик социология оила ва унда содир бўлувчи жараёнларни ўрганиш орқали бола тарбиясига таъсир этаётган муҳитни, яратилаётган шарт-шароитларни ҳисобга олади ва педагогларга бу шароитларда бола тарбияси қанчалик оғир ва машаққатли бўлишини кўрсатиб беради. Педагог ўз тарбиясини беришда болага яратилаётган бундай шароитларни билиши ва унга қарши амалий ишларни олиб бора олиши кераклигини педагогик социология ўз илмий изланишларида кўрсатиб беради.

Педагогик социология яна оилада юз берувчи ҳаётий этап цикллари ҳам ўрганади. Чунки оиладаги ҳар бир ҳаёт цикли ўзига хос ҳолда инсон ҳаётига таъсир этади. Бунда яшаш шароитидан келиб чиққан ҳолда инсонга шароит яратилади. Педагогик социология эса, бу шароитларни ўрганиш орқали ўсиб келаётган шахсга оиладаги муҳит қанчалик таъсир этишини кўрсатиб беради.

Оиладаги ҳаётнинг кечиши, ҳаёт тарзи, оила ҳаёт цикли кўпгина олимлар томонидан ўрганилган. Оила ҳаётидаги ўзига хос ўзгаришлар, оила аъзоларининг ёш жиҳатлари, иқтисодий имкониятлари, оилада юз берувчи муносабатлар, оиладаги ота-оналарнинг укувлари, билимлари, малакалари каби томонлар билан узвий боғлиқ бўлади. Оиладаги ҳаёт цикли ҳақида кўплаб олимлар изланишлар олиб борганлар. Шулар қаторида социолог В.Сатир ўз изланишларида бола тарбиясига ва манфаатларига оиладаги ҳаёт цикллари ўз таъсирини ўтказишини

кўрсатиб ўтади. Шунга асосан, кўпчилик олимлар оила курил-гунча бўлган даврни, икки жинс ўртасидаги муносабатларни ўрганганлар. Бунда келажак оиласи ва унинг оилавий муҳи-ти дунёга келадиган фарзандларни тарбиялаш учун тайёрни, оилада пайдо бўладиган янги бир инсон учун шароитлар яра-тиб бера оладиларми, деган кўплаб масалалар айнан педагогик социологиянинг асосий ўрганиш объекти ҳисобланади. Бу, ал-батта, оилавий ҳаёт циклининг биринчи босқичи ҳисобланади.

Оилавий ҳаёт циклининг иккинчи босқичи – бу икки ёш-нинг интим қовушиши оқибатида зурриёт пайдо бўлиши, янги ҳаёт бошланиши билан боғлиқ ҳисобланади. Янги авлоднинг пайдо бўлиши эр ва хотиннинг асл муносабатларини синов-дан ўтказади ва улар ўзига хос янгича муносабатлар даврини бошдан кечира бошлайдилар. Бу даврда асосий мазмун ва маъ-но берувчи муҳим воқеа – бу эр ва хотинга ҳаёт давомида бе-рилган янги роллар ва уларни ижро этиш ҳисобланади. Бола тарбиясида ота-онанинг масъулияти катта бўлади. Шунинг учун ота-оналар ўз авлодлари ўргатган ва уларнинг тарбияси-га сингиб борган тарбиявий билимларини ўз авлодига ўргати-ши, бола тарбиясида бир ёқадан бош чиқариб, тўғри тарбия беришга эътибор беришлари керак. Педагогик социология, энг аввало, ота-оналарнинг педагогика ва тарбияга хос билимла-рини ўрганиш орқали, келажак маҳсули бўлган болага бера оладиган тарбияларини ўрганади ва уларга ўз маслаҳатларини ҳам бера олиши мумкин бўлади. Айнан педагогик социология ота-оналарга маслаҳатлар бериш давомида бола тарбияси учун қандай муҳит яратишлари кераклигини асослаб бера оладиган фан ҳисобланади.

Оила ҳаётининг учинчи босқичи – бу бола тарбиясига таъ-сир этувчи оиладан ташқаридаги ижтимоий институтлар – мак-табгача таълим муассасалари, айниқса, узлуксиз таълимнинг бошланғич ўчоғи ҳисобланган мактабга бориш ҳисобланади. Мактаб шундай масканки, у ерда ҳар бир боланинг қай даража-да ва қандай ижтимоийлашиб бораётгани синовдан ўтказила-

ди. Чунки бола энди нафакат ўз тенгқурлари билан, балки катталар, бегоналар. кўчадаги турли тоифадаги инсонлар билан муомалага кириша бошлайди. Бу муносабатларда ва мулоқот жараёнида унинг қанчалик ҳаётга тайёрлиги, оиласида қандай ахлоқий ва маънавий ўғитларни олганлиги, кимнинг боласи эканлиги, оилавий муҳити қандайлиги билина бошлайди. Бу босқичнинг энг муҳим томони — мактабга келгач, боланинг ақлий ва интеллектуал салоҳияти ошиб боради, шунингдек, улар синовдан ҳам ўтади. Бу даврда ота-оналар кучли стресс даярини бошидан ўтказадилар. Уларнинг болага берадиган имкониятлари, яратиб берадиган муҳитлари, шароитлари ота-онага бериладиган баҳоларга сабаб бўлади.

Бу ҳаёт босқичида ота-оналарнинг жавобгарлиги ошади. Энди улар ота-оналаридан олган ахлоқий билимлари, халқ меросларидан фойдаланиш каби имкониятларни кўпроқ библишлари керак бўлади. Бу даврда болага бўлган муносабатлар ўзига хос ҳолда ўзгариб боради. Гоҳида мажбур қилиш, гоҳида уларни эркалаш ва рағбатлантириш орқали қўйилган мақсадга ўргатилади. Педагогик социология бу давр учун характерли бўлган қўллаб шароитларни ўрганиш орқали бола тарбиясига таъсир этувчи самарадор тарбия бериш йўллариини ўрганади. Бу давр педагогик социологиянинг муҳим ўрганиш даврларидан ҳисобланиб, уни ўрганишда, таҳлил қилишда бошқа фанларнинг ютуқларидан ҳам кенг фойдаланишга интилади. Мактабга чиққан болада янги бир ҳолат юз беради. У янги шароитга мослашиши, янги одамлар билан мулоқотда бўлиши, бу жараёнда ўзини тўғри тутиши, ўзи учун керакли бўлган жараёнларни ўзлаштириши зарур бўлиб қолади. Бу янгиликлар эса, боланинг шароитга мослашишини талаб қилади. Ота-она эса, бундай жараёнларни тушуниши ва болага ёрдам бериши керак бўлади.

Ойла ҳаётининг тўртинчи даври ёки босқичи бу боланинг ўсмирлик даври билан боғлиқ бўлади. Бу даврда бола ўзидаги ва ақлий ўзгаришлар туфайли мустақил бўлишга, ўзини ота-

онасидан алоҳида эканлигини, мустақил қарорлар қабул қилишга интилишини, катталарга хос томонлари борлигини кўрсатишга зарурат сезади. Бу даврда ота-онанинг обрўси маълум даражада пастлай бошлайди. Бола қайсар бўлиб қолади, ўзининг ўзгарганини кўрсатгиси келади. Бу даврга келиб ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан муносабатларини ўзгартиришга мажбур бўладилар, чунки болада янгича талаб ва истаклар, янгича фикрлаш, урф-одатлар, турли хил гуруҳлар ва мулоқотга киришиш пайдо бўлади.

Педагогик социология – бу давр болаларини ўрганиш ва уларга тўғри йўналишлар беришга интилади. Ота-оналар учун зарур бўлган маслаҳатлар бериш учун таҳлилий изланишлар олиб боради. Бу давр учун ота-оналарга керакли бўлган кўплаб маслаҳатлар, албатта, буюк педагоглар томонидан берилган. Шунингдек, шарқона тарбиянинг ўзига хос қонун-қоидалари ҳам болага ўргатиб борилиши унинг тўғри тарбияланишига ўз таъсирини ўтказайди. Бу давр ота-оналар учун бир синов даври бўлиб, ота-оналардан жуда ҳам сабр-тоқатли бўлишни талаб қилади. Ушбу даврга хос мисоллар Шарқ педагоглари ҳикояларида жуда кўплаб берилгандир.

Оиладаги ҳаётнинг кечиши, ҳаёт тарзининг яна бир кўриниши, бу бешинчи боскич бўлиб, бунда болалар катта бўлиб қолиши, балогат ёшига етиши билан, ўқишларни битириб, мустақил касб-ҳунарларни эгаллаш боскичига қадам босган даври билан боғлиқ бўлади. Шу даврга келиб, «бола – ота-она» муносабатлари деярли тугайди. Бундай муносабат Европа халқларига мос, балогат ёшига етгач, деярли барча ҳаётий масалаларни ёшлар ўзларича, ўз билганларича ҳал қиладилар. Ота-оналар уларни хато қилиб қўйишларидан хавотир олмай қўядилар. Шарқ халқларида эса, бу ҳолат ўзига хос бошқача тарзда юз беради. Ота-оналар фарзандлари касб-ҳунарли бўлсалар ҳам, ўз мустақил касбий йўллариини эгаллаган бўлсалар ҳам, уларнинг келажаги, оиласи, молиявий аҳволи, болалари, шу болаларининг келажаги ҳақида ҳам ғам чекадилар. Уй-

лантириш, турмуш ўртоғи танлаш масалаларида ҳам киз ва ўғилнинг ихтиёри уларнинг кўлида бўлади. Бу масалада Ғарб халқларида ихтиёр ўзларида бўлиб, ота-она учун нотаниш бўлган кизни: «Танишинг, бу менинг бўлғуси қаллигим, турмуш ўртоғим», – деб таништириш орқали қутилмаганда кўрсатиб қўядилар, айрим ҳолларда умуман ота-онасига буни кейинроқ айтадилар. Шарқ халқларида бундай ҳолат урф-одатларнинг бузилиши, деб қабул қилинади. Жамоатчилик томонидан бундай хатти-ҳаракат қораланади. Педагогик социология бу давр ҳаётини ўрганиш орқали етилиб келаётган ёшларга берилаётган шарт-шароитларни ўрганади. Уларнинг келажакда қандай инсон бўлиши, қандай оила куриши учун асослар яратилади. Бу давр оила куриш учун керакли бўлган билимларни, малакаларни орттириш, оила ҳақида билимларни эгаллаш даври ҳам десак бўлади. Чунки бу даврда бола жисмонан ўзгариб бориш орқали катталар сафига қўшилади. Уни тарбияламасдан туриб келажаги ҳақида ўйлаш қийин бўлади. Педагогик социология бу даврдаги ўзгаришлар, ёшларнинг ўсиб ва тарбияланиб бориши учун яратилаётган шароитлар, оила ҳақидаги тасаввурларни ўзларида мужассамлаштиришлари учун керак бўладиган билимларни ўргатишларига йўл-йўриқлар бериб боришлари зарур бўлади. Албатта, бу соҳада педагог социологлар, психологлар, педагоглар, ахлоқшунослар, врачлар ва бошқа соҳа эгалари билан биргаликда амалий ишларни олиб боришлари зарур бўлади. Ўсиб келаётган ёшлар оила ҳақида кузатишлар, эшитишлар, ўқишлар, иштирок этиш каби ижтимоий тушунчалар орқали билиб боради. Педагог социологлар, психологлар ёшларга ҳозирда оила ҳақида махсус курслар орқали маълумотлар беришни, уларни оила куришга йўналтиришни тавсия этадилар. Бу даврда пайдо бўлган муҳаббат, севги каби эмоционал ҳисларни тўғри тарбиялаш – бу келажак оиласи мустаҳкам бўлишига олиб келади. Бу туйғу нафақат ўз оиласига, балки Ватанга, халқига, миллатига, кавму қариндошларига бўлган ижобий туйғуни, яъни муҳаббат шаклланишига олиб келади.

Оилавий ҳаётнинг олтинчи босқичи – бу кексаликнинг дастлабки белгилари билан боғлиқ давр ҳисобланади. Бу даврда инсон танасида кексалик аломатлари, климактерик ҳолатлар келиб чиқиши бошланади. Инсон қалби қаримаса-да, айрим жисмоний қувватсизликлар пайдо бўла бошлайди. Бу даврга келиб инсон нафақага чиқади, ўзи танлаган, суйган касбидан, машғулотидан кетади, дўстлар сафи тораяди, унинг ҳаётдаги ўрни ўзгаради. Бундан келиб чиққан ҳолда, унинг рухий-психологик ҳолати ҳам ўзгаради. Энди у ўзини яккаланиб қолган, ҳеч кимга керак эмас, деб тасаввур қила бошлайди. Пессимистик ҳолатлар кўпаяди.

Инсон бундай ҳолат билан келиша олмайди. Шунинг учун у ўзининг кераклилигини кўрсатгиси, ҳали кучга тўла эканлиги ва ақлий етилганлигини билдиргиси келади. Албатта, бу даврда инсон яхшигина малакага эга бўлади, лекин ундан тўғри фойдалана олинсагина. Оилавий шароитда кексайиб бораётган инсонга бўлган муносабат ҳам ўзгариб боради. Болалар етилган, ўзларига мустақил, энди уларга камроқ маслаҳат билан мурожаат қиладилар. Кўриниб турибдики, оилада кекса авлоднинг ўрни илгариги ҳолатдан ўзгаради. Албатта, бу уларнинг психологик ҳолатига ўз таъсирини кўрсатиб боради. Кексалар, айниқса, Шарқда невараларининг келажаги ҳақида ўйлай бошлайдилар. Уларга тарбия беришга интиладилар. Бу ҳолат оилаларда турлича содир бўлади. Айримлар бунга йўл қўймасалар, айримлар бундан хурсанд бўладилар. Инсон учун кексалик шундай жараёнки, уни худди кутмагандек қабул қиладилар. Шунинг учун кексалар ўзларини илгаридек, ёш даврдагидек тутгилари келади. Лекин жисмоний ҳолат, ақлий жараёнлардаги айрим ўзгаришлар уларнинг ўрни йўқолиб бораётганини кўрсатади. Педагогик социология бу даврдаги ҳолатларни ўрганар экан, ёшларга яратиладиган шароитда кексаларнинг ўрни ва таъсири қандайлигини ўрганади. Бу эса, ҳар бир миллатда ундаги урф-одатларга асосан ҳар хил кечишини кўрсатади.

Кексалик ва унинг натижалари инсонни ҳар доим ўйлан-тириб келган. Инсон бу даврда ўзининг кераклилигини, ҳали яшашга интилишини, имкониятлари мавжудлигини ўйлайди. Бу даврда кексалар иложи борича ўзларини бўш қўймасликка, қолган умрларидан фойдаланиб қолишга интиладилар. Буни Умар Хайём тўртлигидаги шеър орқали янада ифодали айтиш мумкин:

Маст булбул йўл олди гулистон томон.
Унда топди бода ҳам гули хандон.
Юрак тили билан шивирлаб айтди:
«Бўш қўйма, ўтган умр қайтмас ҳеч қачон!»¹

Шунинг учун кекса авлод ўзи ҳақида невараларига эсдаликлар қолдиришга, улар тарбиясига ўзига хос яхши томонларни сингдиришга — вақтдан унумли фойдаланишга интиладилар.

Ҳаётнинг қизиқ бир томони бор. Ота-она қарийди, фарзандларнинг ёши ҳам улгаяди, улар оила қуради, бола-чақали бўлади. Лекин ота-она назарида фарзандлари ҳар доим уларнинг ёрдамига, йўл-йўриklarига мухтождек бўлиб кўринади. Бу ҳам оилаларда ўзига хос ҳолда намоён бўлади. Шарқона оилаларда ўз ота-оналарини ранжитмаслик учун фарзандлар уларга қулоқ соладилар, уларнинг насиҳатларига риоя қиладилар. Ғарбда эса, ўз ҳолича, мустақилман, деган фикр асосида хатти-ҳаракат қилинади.

Оилавий ҳаётнинг еттинчи босқичи — бу эр-хотинлардан бирининг ўлими билан бошланади. Эр ёки хотиннинг бева бўлиб қолган бўлаги янгича роллар тизимига киради. Бу давр кекса ота-она учун жуда қийин кечадиган давр ҳисобланади. Тирик қолгани ўз ўлимини кутиб яшайди. Ҳаётдан ўтган даврларини набираларига сўзлаб беришга, ўтган даврларда қилган ишлари билан фахрланишга, энди ўзининг қариб қолганини, ҳеч кимга

¹ Умар Хайём. Рубойлар. — Т.: «Ўзбекистон», 1976. — 19-бет.

керак эмаслигини, ҳатто ўз фарзандлари учун ҳам ортиқча юк бўлаётганини айтиб ўксинади. Ўз ҳолатидан қуюнади. Бундай ҳолат, албатта, набираларга ўз таъсирини ўтказди, уларнинг кейинги ҳаёт жараёни ҳақида маълумотлар беради. Улар жуда кўплаб саволлар билан, албатта, бувиларига ёки буваларига мурожаат қиладилар. Улар ўз набираларига яхши хулқ ва одоб ҳақида ўргатсалар, билим берсалар, китоблар ва яхши ҳикоялар билан йўл-йўрик кўрсатсалар ўсиб келаётган авлодга кўплаб ёрдам берган бўладилар. Педагогик социология айнан бу даврдаги оилавий шароитларни ўрганиш орқали, бола тарбиясига таъсир этаётган объектларни чуқурроқ ўрганишлари мумкин бўлади. Албатта, бу соҳа педагогик социология учун жуда ўрганиш қийин ва зарур бўлган жараён ҳисобланади.

Биз юқорида оилага хос бўлган ҳаётий давр босқичлари билан танишиб чиқдик. Шунини айтиш керакки, педагогик социология бу соҳаларни ўрганишда кўплаб фанлар билан ҳамкорликда олдиға қўйган масалаларни еча олади.

Педагогик социология оиладаги шароитлардан келиб чиққан ҳолда оиланинг фикрлаш даражасини, ҳаёт кечириш тарзини, оила тизимини ва оиладаги шароитларни ҳам ўрганиб боради. Оилада болани тарбиялаш ва оиладаги имкониятлар масаласи ҳам педагогик социологиянинг таҳлил қилиш объектларидан бирини ташкил этади.

Ўзбекистонда оила ва унинг масалалари билан боғлиқ кўплаб амалий ишлар олиб борилмоқда.

БОЛАНИНГ ҲАЁТ ФАОЛИЯТИДА МИКРОМУҲИТ – МИКРОРАЙОН

Боланинг ҳаёт фаолиятида микромуҳитнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Бола яшаётган микрорайон ва унда жойлашган объектлар, тарбия билан боғлиқ масканлар, маҳалла, кўча, кўни-қўшнилар, тенгдошлар ўзига хос микромуҳитни ташкил

этади. Боланинг таълим ва тарбиясида мактабнинг, коллеж ва лицейларнинг ўрни бекиёс бўлиши билан бирга, унинг ўзгариб боришига мактабдан ташқаридаги муҳитнинг ўрни ҳам ўзгача таъсир этади. Микромуҳит – бу шу микрорайоннинг тузилиши, унда аҳолининг жойлашиши ва аҳоли яшаш даражаси, имкониятлари, маҳаллалардаги аҳолининг бирдамлик даражаси, аҳиллиги, бир-бирини билиш ва ўзаро ёрдамга келиш, ўзаро кўллаш, биргаликда маҳалла учун меҳнат қилиш имконияти, ташкилотчилиги, шунингдек, микрорайонда жойлашган тарбия билан боғлиқ ташкилотлар, аҳолининг дам олиши учун яратилган қулайликлар (парклар, сайлгоҳлар, боғлар, болалар ўйингоҳи, болалар майдончалари, спорт билан боғлиқ комплекслар, маданият ва маънавият билан боғлиқ ташкилотлар: кутубхона, кинотеатр, театр, Интернет-кафе кабилар), шунингдек, микрорайоннинг архитектура билан боғлиқ қурилишлари (тарихий бинолар, аҳоли яшаётган хонадонлар ва уларнинг кўриниши, майдончаларнинг жойлашиши, фонтанлар борлиги, ёдгорликларнинг, ариқларнинг, кўлларнинг мавжудлиги ва имкониятлари) каби кўплаб томонлар киради.

Боланинг ҳаёт фаолияти ҳақида гапирганда шуни айтиш жоизки, у мактабдан ташқари кўпроқ вақтини бошқа, яъни мактабдан ташқаридаги жойларда – уйида, кўчада, тарбия билан боғлиқ қўшимча жойларда (мусика мактабида, хунар билан боғлиқ тўғаракларда, спорт комплексларида, сув ҳавзаларида,), тенгдошлари орасида ва шу каби жойларда ўтказди. Ҳозирда эса кўпроқ Интернет-кафеларда бўлади. Шуни таъкидлаш керакки, боланинг кундалик турмушини аниқ уюштириб, тартибга солиб туриш зарур, яъни мактабдан ташқарида бола қарда бўлади, ким билан ўйнайди ёки алоқада бўлади, кимлардан ўрнак олади, руҳиятида, дунёқарashiда қандай ўзгаришлар бўлмоқда ва нима учун. Булар боланинг тўғри йўлдан ривожланиб бораётганини, ўзига хос билимлар олаётганини назорат қилишга асосланиши керак. Бизга маълумки, мактабдан ташқарида содир бўлувчи жараёнларда одамлар ўртасидаги

мулоқотларда ҳар хил салбий ва ижобий шахслар ҳам иштирок этади. Назорат қилиш эса, уларни интизомга, тартибга, эркин ва мустақил бўлишларига шароитлар яратади. Албатта, бунда боланинг ҳар бир ишига аралашмасдан, ўз ҳолига қўйган ҳолда, мустақил фикрлаши учун имконият яратиб, уларнинг фикрлари билан келишган ва ҳурмат қилган ҳолда ёндашиш орқали бу жараён содир этилиши зарурдир.

Педагогик социология бола тарбиясида мактабдан ташқари қандай омиллар унинг тарбиясига ўз таъсирини ўтказишини ўрганиш билан бирга, болага хос бўлган қўшимча маълумотларни ҳам бера олади. Педагогик социология ўз маълумотлари орқали болага таъсир этувчи муҳитни, шароитни таҳлил қилиб боради. Биз биламизки, психология, педагогик социология одамдаги психик хусусиятлар ва уларнинг тараққиёти инсон ҳаёти давомида, яъни онтогенетик тарзда юзага келади, деб тушунтиради. Инсондаги бу хусусиятларнинг таркиб топиши ва шаклланиши одамнинг ижтимоий тажрибаси, унинг ҳаёт ва фаолият шароитлари, берилаётган таълим ва тарбия асосий ҳал қилувчи муҳим ролни ўйнайди. Булар, албатта, инсонга яратилаётган муҳит билан узвий боғлиқдир. Шулардан келиб чиққан ҳолда муҳит (кенг маънода) – маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён бўлиши учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтирувчи жараёндир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, жамият талабларига жавоб берувчи муайян шахсий сифатларни таркиб топтириш мақсадида катта авлод ёш авлодни онгли, мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиш жараёни таълим-тарбия орқали ва унга яратилаётган муҳит таъсирида амалга оширилади. Биз таълим-тарбияда муҳит асосий ўрин эгаллайди, деб фикр билдирмоқчи эмасмиз, балки муҳит инсон томонидан фаол қабул қилиниб, инсон ва муҳит орасидаги ўзаро алоқа туфайли тарбиялашнинг ўзига хос таъсири кўпаяди, деб кўрсатмоқчимиз. Бу ерда инсоннинг муҳит билан ўзаро фаол таъсири ўзига хос

ёрдамчи таъсирни кўрсатади. Яратилган шароит эса, ўз навбатида, бола ривожланишига ижобий таъсир ўтказadi.

Шахс яшаётган ва унга таъсир этаётган микромуҳитни – микрайонни ҳар доим белгилаш осон эмас. Микрорайон қишлоқ жойларида, кичик шаҳарчаларда аниқ яшаётган жойи билан белгиланади. Лекин ўрта ва катта шаҳарларда буни аниқлаш муаммоли ҳисобланади.

Шаҳарда микромуҳитни яшаётган жойи билан белгилаш мумкин, агарда кичик ёшдаги болалар ҳақида гап борса, кичик мактаб ёшидаги болалар учун у яшаётган даҳа (квартал)ни кўрсатиш мумкин. Каттарок ёшдаги болалар учун эса, у яшаётган микрорайонни кўрсатиш мумкин бўлади. Амалда микрорайонни микромуҳит сифатида қаралади. Бу ердаги муҳит, албатта, ҳар бир инсоннинг ҳаёт жараёнига ўз таъсирини кўрсатади.

Айрим меъёрий ўлчамларда олганда микромуҳит – бу, дейлик, маълум бир қишлоқ яшаш жойлари ва кичик шаҳарлар ҳисобланса, катта ва ўрта бўлган шаҳарларда шу шаҳарнинг маълум бир тумани ҳисобланади. Микромуҳит – бу маълум бир майдонда яшаб, таъсир этиш кучига эга бўлган жамоа бўлиб, у ўзига оилани, тенгдошлар гуруҳини, ҳар хил ижтимоий, давлат, диний, хусусий, тарбияловчи ва аниқ ташкилотлар, шунингдек, шу ерда яшовчиларнинг расмий бўлмаган гуруҳлари ҳисобланади. Микромуҳитда қўни-қўшнилар, майдон жихатидан яқин яшаётган инсонлар (дейлик, қўп қаватли уйда яшовчилар, участкаларда яқин яшаётган инсонлар) киради. Бу жамоани ўзлари яшаётган майдондаги масалаларни биргаликда, бир мақсад асосида ўзаро мулоқотлар қилиш орқали ҳал этишни характерлаб беради.

Микромуҳитда қўни-қўшнилар ўртасидаги мулоқот муҳим ҳисобланади. Чунки бола мактабдан ташқарида маҳалласида ёки қўп қаватли уйларнинг олдидаги болалар майдончаларида ҳар хил даражадаги инсонлар билан мулоқотда бўлади, уларни кузатади.

Қўшни бу «жуда яқин бегона» ҳисобланади. Улар жуда яқин майдонда яшовчи, маънавий жиҳатдан бир-биридан фарқланувчи инсонлардир. Лекин улар яқин дўст ҳам эмас, қавму қариндош ҳам эмас. Аммо, ҳар доим ёрдам беришга, қўллаб-қувватлашга интилувчи шахслардир. Халқимиз қўшни ва улар билан бўладиган муомлада қўни-қўшничиликни қадрлаш, улар билан яхши муносабатда бўлиш тўғрисида кўплаб фикрлар айтганлар. Булар халқ мақолларида, афоризмларида, ҳикоя ва эртакларида жуда яхши ёритиб берилган. Дейлик, «Ховли олма, қўшни ол», «Бир болага етти қўшни ота-она», «Узоқдаги қариндошдан, яқиндаги қўшнинг яхши» каби кўплаб фикрлар айнан қўни-қўшнилари ҳақида гапирилган. Ҳақиқатан ҳам, бизнинг халқимиз ўз қўшниларига меҳрибон. Шу билан қўни-қўшничиликда ҳар бир оила ва унинг ўзаро мулоқоти ҳам қўшнилари томонидан назорат қилиб турилади. Бу бериладиган баҳо оиладаги муносабатларга миллий қадриятлар асосида берилиб, улардан қадриятлардан чиқиб кетмасликни талаб қилади. Қўшнилари илгаритдан бир-бирига ёрдам қўлини чўзиб келганлар. Ўзаро муносабатларда бир-бирларини тартибга, интизомга, яхшиликка, ахлоқийликка, гўзалликка тортувчи урф-одатларни, анъаналарни, қадриятларни амалда бажаришга чорлаганлар. Албатта, ҳозирда бу соҳада кўпчилик жойларда, айниқса, катта шаҳарларда ахлоқий муносабатлар бузилаётганлигини кўришимиз мумкин. Болалар тарбиясида ҳам бирор гап айтилса, унга нисбатан ўзига хос жавоблар ҳам қайтарилади. Бу эса, ўсиб келаётган болалар тарбиясига ўзимиз нотўғри муносабатда бўлаётганлигимизни кўрсатади. Бундай муҳитда катта бўлаётган болаларни тарбиячилар ҳам, педагоглар ҳам тарбиялаши қийин бўлади. Тарбия масаласи фақат ўқитувчиларнинг масаласи бўлмай, балки қўни-қўшнилари ҳам вазифаси қаторига киради. Ҳаётдан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Дейлик, маҳаллага янги тушган келинчак қўни-қўшниларига ўз саломини бериб, улар билан танишиши, уларни билиши зарур ҳисобланади. Бу келинчаклар кеча қай-

сидир хонадондан бошқа хонадонга келин бўлиб тушади. Ундан олдин эса, ўз оиласида, таълим ва тарбия масканларида, кўни-кўшнилар таъсирида ахлоқий қонунларга ўрганади. Қолаверса, ислом ахлоқида ҳам саломлашиб юриш фарз ҳисобланади. Лекин айрим келинчақлар кўшниларга салом бериш туғул, уларни менсимасликларини кўрсатишга интиладилар. Бу уларнинг ахлоқсизликларидан, тарбиясизликларидан далолат беради. Булар келажакда ўз болаларини ҳам шундай тарбияламайди, деб ким кафолат беради. Тарбиясиз ота-оналардан, албатта, тарбиясиз фарзандлар вояга етади. Азобини эса кўни-кўшнилар кўради. Бу уларнинг хулқ-атворларида, ўзларини тутишларида, психологик ва маънавий қашшоқликларида кўринади.

Педагогик социология бола тарбиясига, унинг ижтимоийлашувига кўни-кўшниларни микромуҳит сифатида таъсирини ўрганиш орқали ўзига хос бўлган тавсияларни беради. Бу тавсиялар, уларга амал қилиш боланинг ижтимоийлашувига, таълим ва тарбия олишига ўз таъсирини кўрсатади. Педагогик социология олиб борадиган тадқиқотлар ўзининг долзарблиги билан нафақат бола тарбиясига, балки ижтимоий тараққиётга хос қирраларни асослаб беради. Таълим ва тарбия берувчи педагог эса, бу тавсиялардан ўз фаолиятини қуришда, ишларини режалашда, бола таълимига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширади.

Ёшлар таълим ва тарбиясига таъсир этувчи микромуҳит ўзига хос бўлган бир қанча характерли томонлар билан фарқланиб туради. Бола тарбияланаётган аниқ бир микромуҳитнинг маконий характеристикаси ўзига хос кўпгина томонлар билан боғлиқ бўлади. Дейлик, бола таълим ва тарбия олаётган микрорайон – микромуҳит катта шаҳардаги марказий туманни ёки унинг чеккасида жойлашган чекка туманни ташкил этиши мумкин. Қишлоқ жойларида эса, бу муҳит ўзгача, яъни марказдан, алоқа қилишдан анча узоқда жойлашган бўлиши мумкин. Булардан кўриш мумкинки, бу муҳитда бир-биридан фарқ

килувчи имкониятлар мавжуддир. Шаҳар марказида кўпрок маънавий марказлар мавжуд бўлса, кишлоқ жойларида табиий манзара ва ўзига хос миллий тарбияга эътибор катта бўлади. Булар эса, уларнинг тарбиясида ўзига хос томонлар шаклланишига, фарқланишига олиб келади. Педагог эса, таълим бераётганда бу томонларини ҳисобга олиши зарур бўлади.

Микромуҳит бу ўзининг архитектураси билан, қурилиш ва режалаштирилган архитектура хусусиятлари билан, яъни тарихий ташкил топганлиги ёки корхоналарнинг кўплиги, уйларнинг қурилиши ва уларнинг сони, баланд-пастлиги, кўп қаватлилиги, буларни биқик ёки кенг жойлашганлиги ва шу қабилар билан фарқланиб туради. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Тошкент, Бухоро, Самарқанд тарихий ташкил топган қадимги шаҳарлар. Бу ерлар тарҳида ва ҳозирда ўзига хос тарихий жараёнлар кечган, инсоният тарихида буюк ўрин олган азим шаҳарлар қаторига киради. Бу шаҳарларда тарихий архитектура ёдгорликлари кўп. Сайёҳлар бу шаҳарларни гўзал, афсонавий шаҳарлар, деб тушунадилар. Бу шаҳарлар дунё маданиятининг марказлари, инсоният тарихининг дурдоналари деб баҳоланади.

Ўзбекистон майдонида инсоният маданиятига кўплаб ҳисса қўшган шаҳарлар кўп. Бу шаҳарларда яшаётган ва ўсиб келаётган авлодлар унинг архитектурага тегишли бўлган ёдгорликларига, янги қурилишларига ўзига хос ёндашадилар. Бу шаҳарларнинг шундай архитектура қурилишлари, тарихий ёдгорликлар ёнида таваллуд топган фарзандларимизнинг дунёқараши ва уларга бериладиган таълим ҳам ўзгача бўлади. Бу муҳит бола тарбияси билан уйғунлашиб кетади. Унда ўзига хос бўлган руҳий жараёнларнинг шаклланишига олиб келади. Педагог бундай ютуқлардан фойдаланган ҳолда бола таълим ва тарбиясига шу муҳитдан келиб чиққан ҳолда ёндашиши тарбияга ва тарбияланувчининг онгига таъсир этиши жуда ўринли бўлади. Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида жойлашган кўплаб шаҳарлар ҳам ўзига яраша тарихий ўрин тутади.

Уларда ҳам тарбияланаётган фарзандларимиз дунёкарашлари-га архитектура қурилишлари ҳам ўз таъсирини ўтказиб, шахс сифатида тараккий этишларига муҳит яратади. Ҳар бир инсон ўзи яшаган, ёшлиги ўтган жойларни завқ билан эслайди. Бу ерларда яратилган муҳит ҳамда бу муҳит ўйнайдиган вазифалар ҳар доим уларнинг ёдида туради. «Мен. – деб эслайди атоқли журналистлардан бир Раҳимжон Рўзиевич Абдурахмонов, – ёшлигим ўтган жой – Тошкент шаҳрининг чекка жойларида бўлиб, ўзига яраша жозибали ва завқли манзаралардан иборат эди. Кенг далалар, илон изи йўллар, пахта экилган пахтазорлар, кенг боғлар, олماзорлар, узумзорлар. У ерда жойлашган жамоанинг трактор, машина гаражлари, жамоа хўжалиги идораси, магазинлар, мактаблар, одамлар яшайдиган хонадонлар, уларнинг кетма-кетлиги – булар менинг ёдимда жуда каттик муҳрланиб қолган. Мактабдалигимизда болалар биргаликда театрлар сахналаштирар, биргаликда роллер ўйнар эдик. Қорасув дарёси деб аталувчи сув ҳавзаси жуда кенг, бу томонида турган киши унинг у томонидан қирғоғини кўра олмас эди. Кенг ва сувлари тўлиб оқувчи бу дарё айнан биз яшаган тумандаги кўзга ташланиб турадиган жозибали манзарани берувчи гўзал масканлардан эди. Унинг ирмоқлари учга бўлиниб, аҳолининг сувга бўлган эҳтиёжини тўла қондирар эди. Бу далаларда қилган меҳнатларим менда бир дунё завқ келтирар эди». Кейинчалик, бу инсон ўз ҳалол меҳнатлари билан Ўзбекистон журналистикасида етук мутахассис сифатида танилди. Ўз устида ишлаши давомида бир қанча тилларни ўзлаштирди ва журналист сифатида ўзига хос ютуқларга эга бўлди. Ўзидан кейин кўплаб шогирдлар қолдирди. Бу айтилган фикрлар шуни кўрсатадики, инсон яшаётган ва унинг тарбияланишига таъсир этаётган муҳит таълим ва тарбияни шакллантиради.

Болалар тарбиясига таъсир этадиган муҳит вазифаларининг тизимли таъсири ҳам мавжуддир. Булар болалар ва ўсмирлар учун ўйинлар ташкил этиш билан боғлиқ жойларнинг сони ва қулайлиги, сифати, шу ерда яшовчи инсонларнинг дам олиш-

лари, бўш вақтларини ўтказишлари учун яратилган шароитлар билан ҳам боғлиқдир.

Микромуҳитнинг инсон ижтимоийлашувига таъсир этиши кўпроқ унинг маданий билимлар, имкониятлар, яъни микромуҳитда жойлашган ўқув-тарбиявий корхоналар сони ва сифати, кинотеатр, клуб, спорт заллари, стадионлар, бассейн, музей, театр, библиотека ва шу кабилар билан боғлиқ. Бу ташкилотлар инсоннинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатади. Педагогик социология бу каби муҳитни ташкил этувчи шароитларни ўрганиб, уларни ёшларнинг ҳаёт фаолиятида ўйнайдиган имкониятларини очиб беради. Педагогик социология инсон ҳаётига ўзининг таъсир этувчи омиллари билан муҳитни яратувчи бу каби шароитларни ўрганар экан, уларни болалар тарбиясига, айниқса, мактабдан кейинги ҳаётидаги ўрнини ҳам кўрсатиб бера олади.

Микромуҳитнинг инсон ижтимоийлашувининг муҳим омили сифатида таъсирга эга бўлган шароити – бу демографик тузилиш ҳисобланади. Бола тарбияланаётган муҳит қандай миллатлар ва элатлардан ташкил топганлиги, шунингдек, уларнинг сони ва тузилиши муҳим ҳисобланади. Яшаётган аҳолининг тузилиши жиҳатидан бир хиллиги ёки кўп миллатли эканлиги, унинг дифференциаллашганлиги, жинсий жиҳатдан тузилиши (бу ерда эркаклар ва аёллар сони, уларнинг нисбати), пенсионерларнинг борлиги, сони ёки уларнинг йўқлиги, оиланинг тузилиши кабилар билан ҳам боғлиқ ҳисобланади.

Микромуҳитнинг болалар, ўсмирлар, қизларнинг ижтимоийлашишига таъсири, микромуҳитнинг объектив характеристикаси, атрофдагиларнинг таъсиридан, шунингдек, инсоннинг субъектив характеристикасидан келиб чиқади. Микромуҳит ёшларнинг ривожланишига таъсир этувчи жуда катта омил ҳисобланиб, унда бериладиган имкониятлар болаларнинг тўғри таракқий этишига ижобий таъсир этиши зарурдир.

Ижтимоий педагогикада жамоа тушунчаси ўзига хос муҳим масалалардан ҳисобланади. Болаларнинг ўзига хос бўлган жа-

моавий муносабатларда бўлиши уларнинг ижтимоий педагогикада муҳим бўлган малака ва тушунчаси ҳисобланади. Тарбия учун унинг аҳамияти жуда каттадир. Атрофдаги инсонлар билан муносабатда бўлиш, уларнинг тарбиясига таъсири, мақсадлари, манфаатларини англаб олишдаги ўзига хос томонлари педагогик социологияни ҳам бефарқ қолдирмайди. Болалар тарбиясида ижтимоий муҳитни ташкил этувчи жамоа етарли равишда ўрганиш зарур бўлган жараён ҳисобланади.

Жамоа – бу туркийзабон халқларда, жумладан, ўзбекларда қадимдан ижтимоий бирлик – жамоани англатиб келган. Жамоа биргаликда маълум манфаатларни қондириш учун ижтимоий муносабатларга киришувчи инсонлар бирлиги ҳисобланиб келган. Инсонларнинг жамоа бўлиб яшashi заруратини кўпгина машҳур инсонлар ўрганганлар. Булар қаторига Сукрот, Платон, Аристотель, Шарқда Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Алишер Навоий кабиларни кўрсатиш мумкин. Улар ўз асарларида жамоа бўлиб яшаш табиийлик, инсон турмуш тарзининг мазмунини ташкил этишини кўрсатиб ўтганлар. Форобий бу ҳақда қуйидаги фикр-мулоҳазаларни баён қилган: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун одамлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришиши учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахси кўпайди ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашди, натижада инсон жамоаси вужудга келди»¹. Шунини айтиш керакки, жамоа – бу инсонлар

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.* – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 186-бет.

эхтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, мақсад ва манфаатларининг умумийлиги, ўзаро ҳамкорлик килишлари зарурлиги. меҳнат ва маиший ҳаётини фаолиятлари йўналганлиги заминидан ўзаро биргаликда ҳаракат килишларини такозо этишдан келиб чиқадиган жараёндир.

Жамоа ҳақида жуда кўплаб фикрлар билдирилган. Дейлик, инсоннинг жамоадаги ўрни ҳақида И.Гёте шундай дейди: «Факат одамлар орасидагина киши ўз-ўзини англашга қодир». Л.Фейербах эса: «Мулоқот кишини гўзаллаштириб, унга улуғворлик бахш этади; жамоат ичида одам ҳар қандай сохтарчиликни йиғиштириб қўйиб, ўзини беихтиёр бошқача тутати», деб кўрсатади. Жамоа ҳақида машҳур педагог В.А.Сухомлинский ўз фикрларини билдириб, шундай дейди: «Жамоа – бу қандайдир нотайин тўда эмас. У ўз шахсиятига эга бўлган кишиларни бирлаштирган бой хазинадир»¹.

Ўсиб келаётган ёш авлодни жамоада ва жамоа орқали тарбиялаб бориш тарбиянинг асосий принципларидан биридир. Инсон илк ёшлик давридаёқ маълум бир гуруҳда бўлади. Бу, биринчи навбатда, ўз оиласи, боғчаси, мактаб, коллеж ёки лицей, ўқиш билан боғлиқ гуруҳлар, меҳнат жамоаси, маҳалла ва шу каби бошқа жамоалар ҳисобланади. Инсон шу жамоаларда шаклланиб боради. Бу ерда инсонга хос бўлган урф-одатлар, анъаналар, ахлоқий меъёрлар, малакаларни ўзлаштириб боради.

Ёш авлодни жамоавий руҳда тарбиялаб бориш, педагогиканинг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Болада шаклланаётган муносабатлар жамоада бўлганда ўзига хос ҳолда вужудга келади ва мустаҳкамланади. Жамоа билан бўладиган муносабатларда бола тўғри гапиришга, ёлғондан қочишга, интизомлилик, меҳнаткашлик туфайли ютуқларга эга бўлиб, ўзини тута билишда меъёрларга риоя қилишни ўрганиб боради.

¹ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – 141–147-бетлар.

Жамоа ҳақида рус педагоги А.С.Макаренко ўзига хос бўлган қарашларни олдинга сурган. Жамоа ва жамоа орқали тарбиялаш – Макаренко педагогика системасининг марказий ғояси бўлиб, бу унинг педагогик фаолияти ва барча педагогик фикрларида бошдан-оёқ ўз аксини топган. А.С.Макаренко жамоа, деганда тасодифий йиғилган одамлар тўдасини эмас, балки маълум ваколат ва жавобгарлик системаси бўлган, бир-бирига алоқадор ва бир-бирига боғлиқ ҳолда биргаликда ишлаётган одамларнинг умумий меҳнатда умумий мақсадларга эришиш учун бирлашган уюшмасини тушунади. «Жамоа, – деб таъкидлайди у, – жамиятнинг бир қисмидир, унинг олдида мамалакат учун хизмат қилиш вазифаси туради, «унинг ҳар бир аъзоси жамоа орқали жамиятни ташкил этади». «Фақат ягона мактаб жамоасини яратибгина болалар онгида тарбиявий факторларни тартибга солувчи ва интизомли қилувчи ижтимоий фанларнинг қудратли кучини уйғотиш мумкин», – деб ёзади Макаренко.

А.С.Макаренко жамоанинг муҳим қонунларидан бири – коллективнинг ҳаракатланиш қонунидир, деб ҳисоблайди. Агар жамоа ўз олдига қўйган мақсадга эришган бўлса-ю, ўз олдига янги мақсадлар қўймаса, у ҳолда хотиржамлик бошланиб, жамоа аъзоларини илҳомлантирадиган бошқа интилиш қолмайди, демак, унинг келажаги ҳам бўлмайди. Жамоа ҳамма вақт қизғин ҳаёт кечириши ва муайян мақсадга интилиб бориши зарур. Шунга мувофиқ, Макаренко педагогикада биринчи мартаба муҳим принцип ишлаб чиқди, бу принцип «истикболли йўналишлар тизими», деб юритилди. Макаренко бу принципни қуйидаги сўзлар билан таърифлайди: «Агар одам ўз келажагида биронта ҳам қувончли нарсани кўрмаса, унинг учун дунёда яшашнинг қизиги қолмайди. Эртанги қувонч инсон ҳаётининг ҳақиқий омилидир. Одамдаги ҳислатларнинг энг муҳими ва, одатда, ҳамма қадрлайдигани – куч ва гўзалликдир. Одамдаги куч ҳам, гўзаллик ҳам унинг фақат ўз истикболига муносабати

билан, яъни келгусида қандай одам бўлишига интилиши билан белгиланади... Одамни тарбиялаш – унинг истикбол йўлларини тарбиялаш демакдир, одамнинг келгуси қувончи ана шу белгилари истикбол йўллари бўлади», – деб ёзади Макаренко ўзининг «Педагогик поэма»сида.

Болалар жамоасининг ўсиб бориши, Макаренко тили билан айтганда, ҳамиша содир бўлиши лозим; болалар жамоаси ва унинг такомиллашуви учун ижодий йўллар изловчи педагоглар жамоаси томонидан етакланиши ва йўлга солиниши зарур бўлган жараёндир. Макаренко болалар жамоаси ҳаётида турли ўйинлар муҳим роль ўйнашига ўз диққатини қаратди. Болалар ҳаёт фаолиятида ва тарбияланишида меҳнатнинг роли ва унда чиниқиш муҳим жараён эканлиги ҳам Макаренконинг диққатида бўлган.

Ўқувчилар жамоаси бу мактаб ёшидаги болаларнинг мактабга кириши ва маълум бир синфларга бўлиниши орқали юз беради. Ўзига нотаниш бўлган болалар ўйин фаолиятида бир-бирлари билан танишадилар. Макаренко айтганидек, уларнинг фаолиятида ўйинларнинг ўрни ва аҳамияти кўп бўлади. Шундай ҳолатларда болалар бир-бирлари билан танишадилар. Кичик мактаб ёшидан бошлаб, улар ҳар йили жамоага хос бўлган янги кирраларни ўзлаштириб бориб, тенгдошларига, ўқитувчилар жамоасига мослашадилар. Йилдан-йилга улар ўртасидаги муносабат такомиллашиб боради ва жамоага хос бўлган талаблар амалга ошади.

Коллективга тегишли жуда кўплаб изланишлар олиб борилган. Жамоа бўлиш учун қайси томонларга эътибор бериш зарурлигини кўрсатиб бера оладиган таълимотлар ҳам мавжуддир. Шундай таълимотлардан бири – бу Л.И.Уманский томонидан жамоанинг таҳлилига тегишли бўлган фикрлардир. Жамоа бўлиш учун гуруҳларнинг тузилиши ва уларнинг қуйидаги томонларини кўриш мумкин. Жамоа ривожланишининг даражалари қуйидаги кўринишларда шаклланади: конгломерат

(аралаш), ассоциацияли (боғланиш), кооператив, автоном ва жамоавий гуруҳлар.

Жамоа томон ўсиб боровчи бу гуруҳлар ўзига хос босқичларни босиб ўтади. Конгломерат (аралаш) гуруҳ – бу нотаниш кишиларни, болаларни гуруҳ сифатида биргаликда ривожланиб бориши билан боғлиқ кўринишдир. Бир-бирига нотаниш бўлган кишиларни маълум бир мақсадлар асосида гуруҳ сифатида шаклланиши илмий тилда конгломерат деб юритилар экан. Мисол сифатида биринчи синфга борган болаларни, ҳар хил мактабларни битирган болаларни коллежларда, лицейларда ўқишни давом эттириш учун тўпланиши ва гуруҳларнинг ташкил этилиши, олийгоҳларда маълум малака, касб эгаллаш асосида кириш имтиҳонларини топширган ва ундан ўта олган ўсмирларнинг биргаликдаги гуруҳларини, меҳнат жамоалари кабиларни кўрсатиш мумкин. Кейинчалик, бу гуруҳларнинг икки томони ривожланиши мумкин. Бири жамоа бўлиб, умумий гуруҳий кадриятларни яратиб бориш асосида юқорилаб боровчи гуруҳ бўлса, иккинчиси жамиятга қарши бўлган ёки жамоага қарши бўлган гуруҳлар ҳисобланади. Гуруҳларнинг юқори нуқталарга етишиб бориши кооперация ва автономлашиш даражасида содир бўлади. Бундан ташқари, кооперация даражасига етгунча гуруҳнинг ўтиш жараёнларини: номинал гуруҳ ва ассоциатив гуруҳларга ажратиш мумкин. Номинал гуруҳ – бу ташки мақсад ва тизимга эга бўлган формал гуруҳдир. Ассоциатив гуруҳ – бу гуруҳ аъзоларининг ички мақсад, фаолиятларининг турлари ва усуллари асосида шахслараро интеграциясининг биринчи кўриниши ҳисобланади.

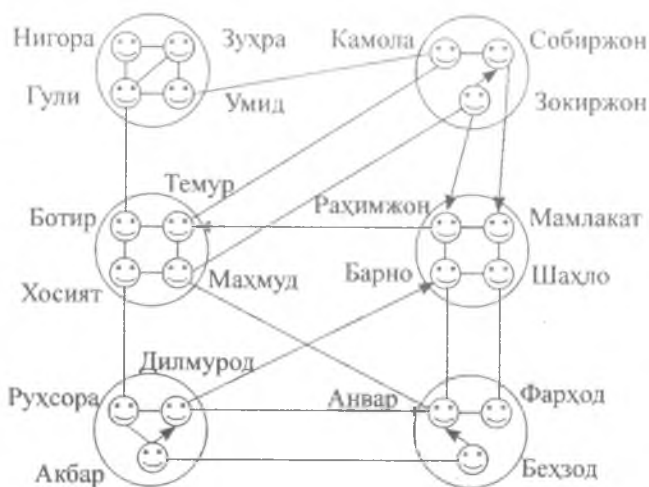
Кооператив гуруҳда ишбилармонлик тизими яхши ривожланган бўлади. Гуруҳ аъзолари мақсадлари билан боғлиқ масалаларни ечишда ҳамкорлик қилишга асосланадилар.

Автоном гуруҳ – бу аллақачон маъноли кечинмаларга асосланган гуруҳ ҳисобланади. Унда гуруҳга хос меъёрлар ва эътиқодлар «биз» ҳисси асосида шакллангандир.

Жамоа гуруҳ — бу юқори даражадаги ривожланишни акс эттириб, бошқа ижтимоий гуруҳлар билан кенг кооперацияга кириша олади ва унда ички бирлик мавжуд бўлади. Жамоодаги бу каби даражаларнинг бўлиши уларни қандай даражада уюшганликларини кўрсатади. Педагогик социология бу каби жамоалар ташкил топишини ўрганиш орқали бола тарбиясига таъсир этаётган муҳитни, унинг тарбиясига таъсирни ўрганиб боради. Маълумки, жамоада ўз лидерлари ва унга таъсир этувчи шахслар бўлади. Уларнинг гуруҳ аъзоларига таъсири катта бўлади. Оила эса, айнан шундай жамоа бўлиб, ундаги жараёнлар оиладаги ҳар хил масалалар, уларни ҳал қилиш даражалари болага ўз таъсирини ўтказadi. Яхши фикрлар асосида ахлокий тўғри талқин қилинган жараёнлар болаларга тўғри ўсишларида ўз таъсирини ўтказиб, келажакда унинг қандай инсон бўлишини белгилab беради. Оилада бўладиган муносабатларда нопок йўл билан топилган маблағлар тўғрисидаги фикрлар, бола ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб боради. Катта бўлганда ўша кўрганларини қайтаришга интилади. Муҳит болага ёмон таъсир этганини кўрган инсонлар ўз қилмишларидан эмас, балки айбни бошқа томондан қидирадилар. Ваҳоланки, ёшлигида бўлган тарбияга таъсир этувчи муҳитни унутадилар. Уларни ўзларича яхши тарбиялаган бўлиб чиқадилар.

Жамоа яхши ташкил этилиб, ўз мақсадларига тўғри ёндашсалар, болалар тарбиясига таъсири ҳам яхши бўлади. Кўриниб турибдики, муҳит бола тарбиясига таъсир этувчи ўзига хос кучли томонни ташкил этади. Шунинг учун бу болалар гуруҳини ўрганиш ва уни тўғри таҳлил қилиш педагогик социология учун муҳим жараён ҳисобланади.

Болалар жамоасида, гуруҳнинг шаклланишида, уларнинг ўзарo муносабатлари муҳим роль ўйнайди. Болалар гуруҳларини ўрганишнинг ўзига хос бўлган усуллардан бири — бу америкалик олим Ж.Моренонинг социометрик усули ҳисобланади. Бу усул нафақат меҳнат жамоаларини, балки болалар ўртасидаги гуруҳ шаклланишини ўрганувчи услуб ҳам ҳисобланади.

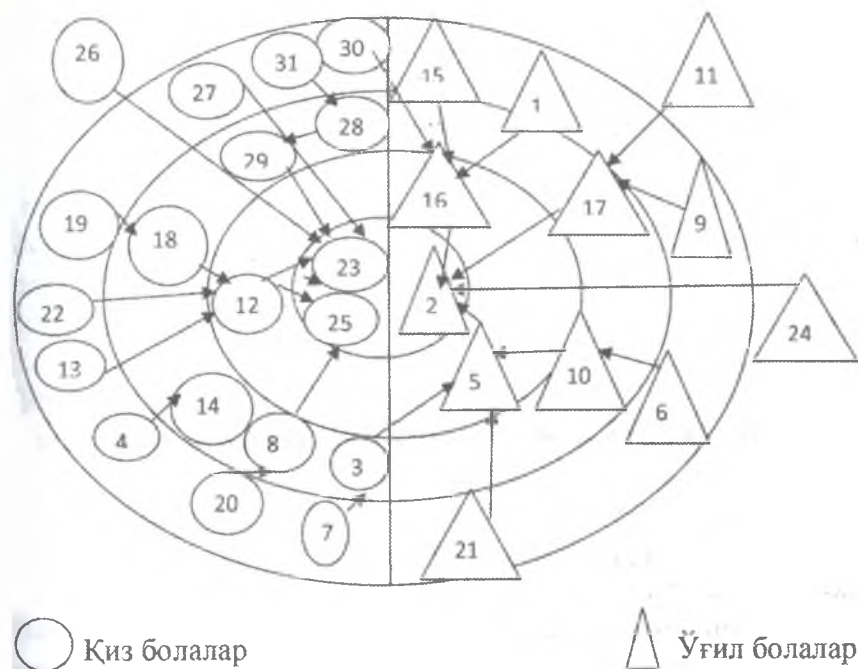

Ж. Морено бўйича социограмма

Социометрик методнинг моҳияти инсонни гуруҳнинг у ёки бу критериялари асосида танлаш имкониятини ўрганиш ҳисобланади (дейлик, дам олиш чоғида, меҳнат қилишда, таълим олишда ва ш.к.). Танланган гуруҳлар асосида инсонни шу гуруҳдаги ижтимоий муносабатларда қандай ўринни эгаллашини ўрганиш мумкин бўлади. Юқоридаги болалар гуруҳларини Ж.Морено бўйича бир-биридан ажралиб турганини кўриш мумкин. Улар ўзаро гуруҳлар билан муносабатда бўлишини, ўз лидерларига, гуруҳда ўринларига эга бўлишини кўриш мумкин.

Я. Л. Коломинский бўйича социометрик ўлчамда синф ёки маълум бир гуруҳдаги қизлар ва ўғил болалар ўртасидаги муносабат ҳамда унинг натижаси бўлган муҳит катта ўрин олишини кўришимиз мумкин бўлади. Болалар жамоасида ўзига хос ҳолда ўзгаришлар бўлиб туради. Гуруҳ лидери ўзгариши ёки ўзига хос ролларни ўйнаб туриши ҳам мумкин. Болалардаги бу томонларни ўқитувчи ҳар доим кузатиб

бориши ва шунга асосан муносабатларни ўрнатиши зарур бўлади. Ўқитувчи таълим ва тарбия бериш орқали болаларга ўз таъсирини ўтказиб туради. Шунинг учун ҳам ўқитувчи болаларни ўрганиш давомида у ердаги муҳитни яхши билиши ва ўрганиб бориши зарур бўлади. Педагогик социология болалар жамоасини ўрганишда айнан шу социометрик методдан фойдаланади. Педагогик социология болалар жамоасидаги ўзаро муносабатларни, гуруҳдаги лидерни, жамоада бўладиган ўзаро зиддиятлар, келишмовчиликлар, гуруҳ аъзоларининг аҳиллиги, биргаликдаги амалий ишлари ва бошқа шу каби масалаларни ўрганиб бориш натижасида жамоадаги социал-психологик муҳитнинг шу ҳодисаларга таъсирини ҳам кенг ўрганиб боради.

Я. Л. Коломинский бўйича социограмма

Болалар жамоаси ўсиб боргани сари ўзига хос бўлган томонлари билан шаклланиб боради. Булар ҳақида А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, А.Авлоний каби педагоглар кўплаб фикрлар билдирганлар. Ўсмирлик даражасида болалар жамоаси болалик давридаги, яъни кичик мактаб ёшидаги жамоадан ўзининг тузилиши, талаблари, муносабатлари билан фаркланади. Ёши катталашгани сари болалар мустақилликка эга бўлиб борадилар. Ўзларини англаган ҳолда ўзлари учун нималар керак, қандай ҳуқуқларга эгаликлари, ўзларининг мақсадлари ва манфаатларини билиб борадилар. Булар ҳақида педагогик психологияда кўплаб мисоллар мавжуд. Шунинг учун бу даврда болаларга бўлган муносабатлар ҳам ўзгача бўлади. Энди улар касб танлашга, шу касбнинг эгаси бўлишга, келажаклари ҳақида ўйлай бошлайдилар. Керак бўлса ўз ўқитувчилари билан мулоқотга киришиб, улардан катта инсонлардек маслаҳатлар сўрайдилар.

Педагогик социология учун бу даврни ўрганишнинг ўзига хос қизиқишлари мавжуд бўлиб, бу даврдаги жамоаларнинг ўзига хос томонларини очиб беришга интилади. Болалар болалик давридан катталик даврига ўтаётганлигини ва улар ўзларига нисбатан катталардек муносабат қилишларини талаб қилиб борадилар. Педагогик социология бу даврни ўрганган ҳолда ўзига хос бўлган хулосалар қилиб бериши керак бўлади.

ПЕДАГОГИК ЖАМОАНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Таълим ва тарбия масалаларида педагог – ўқитувчиларнинг жамоаси энг зарурий ва муҳим жараён ҳисобланади. Бу ерда ўқитувчилар жамоасини шакллантириш, уларнинг педагогик маҳоратини доимо ошириб бориш, болалар ва таълим олувчилар билан улар ўртасида юз берадиган мулоқотни яхши томонларга қаратиш, болаларга бўлган муносабатларда уларни севиб дарс бера олиш каби кўплаб жиҳатларини тараққий эттириш

муҳим ҳисобланади. Ўқитувчи ва мураббийлар ҳақида Юртбошимиз И.А.Каримов шундай дейди: «Барчамизга аёнки, инсон қалбига йўл, аввало, таълим-тарбиядан бошланади. Шунинг учун қачонки бу ҳақда гап кетса, аجدодларимиз қолдирган бебаҳо меросни эслаш билан бирга, ота-оналаримиз қатори биз учун энг яқин бўлган яна бир буюк зот – ўқитувчи ва мураббийларнинг олижаноб меҳнатини ҳурмат билан тилга оламиз»¹.

Ўқитувчи – бу мактабдаги таълим-тарбия процессининг асосий ташкилотчиси. Ўқитувчи таълим-тарбия ишида, ўқув жараёнини такомиллаштиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш – унинг маънавиятини, дунёқарашини, илмга бўлган муҳаббатини шакллантириш, илмий техника соҳасидаги ижодий меҳнат қобилиятини ўстириш кўп жиҳатдан ўқитувчининг шахсига, илғор дунёқарашига педагогик маҳоратига боғлиқ бўлади. Ўқитувчилик фаолиятининг ўзига хослиги унинг болаларга, ўсмир ва ёшларга мунтазам равишда тарбиявий таъсирда намоён бўлади. Бунда уларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиб, мақсад ва қизиқишларини, маънавий дунёсига алоҳида муносабатда бўлиш талаб этилади.

Ўқитувчилар жамоасини шакллантириш – бу таълим ва тарбиянинг муҳим ва зарурий талаби бўлиб, ёшларни тарбиялашда, таълим беришда ўзига хос бўлган мураккаб фаолият ҳисобланади. Ўқитувчилар жамоаси ёшларга таълим ва тарбия беришда ўзаро келишган ва жамият мақсадларини чуқур билган, таълим ва тарбия ишларида бир ёқадан бош чиқарган ҳолда фаолият кўрсатувчи олий даражадаги инсонлар ҳисобланади. Ўқитувчиларнинг биргаликдаги педагогик фаолиятининг ўзига хос томони шундан иборатки, уларнинг ўқувчиларга бераётган билим ва фазилатларнинг ҳаммасига, аввало, ўзлари эга бўлишлари лозим, бундан ташқари, педагог болаларга шундай таъсир ўтказиши керакки, болалар ўз ўқитувчиларининг бе-

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 130-бет.

раётган билимларини ўзларига ўзлаштириб ва сингдириб олсинлар. Бунинг учун ўқитувчи ҳам ўқитиши, ҳам тарбиялаши, ҳам ўзи ўқиши, тинмай изланишда бўлиши, ўз устида ишлаши лозим бўлади.

Ёшларнинг билимларни ўзлаштириб олиши хамиша ҳам осон бўлмайди. Ўзлаштиришга таъсир этувчи объектив ва субъектив омиллар мавжуд. Дарснинг ўзлаштирилишининг объектив томони – бу таълим жараёнига таъсир этаётган муҳит ва яратилаётган шароит ҳисобланади. Агарда жамият учун зарур бўлган мутахассисни тарбиялаш унинг ўзи билан боғлиқ бўлган томонларга қаратилмаса, бундай мутахассисни тарбиялаш қийин бўлади. Жамият бунинг учун ўқитувчилар жамоасининг олиб бораётган фаолияти, ижодий ишларини рағбатлантирмаса, ўқитувчининг ўзида ижодий ёндашиш бўғилади. Олиб борилаётган фаолиятга ҳам ўзига хос тўғри баҳо берилмаса, мукофотларни ҳам бошқача йўл билан олиб, ўзини фидойи кўрсатиб юрилса, бундай рағбат ҳам ижобий таъсир этмайди. Рағбат ҳамманинг кўз ўнгиди, ўқитувчининг меҳнатини кўрсатиб берилса, у бошқаларга ҳам ижобий таъсир этади.

Баъзан бирон нарсани ўрганиш, уни бажариш инсон учун қийинчиликлар тугдиради. Бошқаларни талаб қилинган ишларни бажаришга мажбур қилиш янада қийин ва мураккаб ҳисобланади. Педагог бундай болаларнинг биттасига эмас, ҳозирда кўпроқ бир қисмига дуч келмоқда. Педагогни бундай болаларни ишлашга мажбур қила олиши, интизомли бўлишга эришиши улар олдида обрў олишига олиб келади.

Ўқитувчи жамоада ўзига нисбатан ҳар хил ёшдаги инсонлар билан ишлаши, уларнинг малакаларидан ва билимларидан фойдалана олиши зарурдир. Шунингдек, ўқитувчи турли ёшдаги ўқувчилар билан ишлайди. Педагоглик маҳоратидан фойдаланган ҳолда уларнинг ёшларига яраша муносабат қилиш керак бўлади. Турли ёшдаги болаларнинг ўзига хос даврий психологияси мавжудки, педагог жамоаси уларни ҳам ҳисобга олиши зарур бўлади. Баъзи кишилар ўқувчилар тўғрисида

уларни худди ўзларидек билиб фикр юритадилар, буни бошқача изоҳлаганда ўқувчиларни «ўз андозалари билан» ўлчамоқчи бўладилар.

Ўқитувчилар жамоасининг яна бир муҳим характерли белгиларидан бири – бу ўқитувчининг жамият олдида турган маънавий масъулияти ҳисобланади. Антик давр файласуфи Платон шундай фикрни айтган эди, агар қавушдўз ёмон уста бўлса, давлат бундан унчалик кўп зарар кўрмайди – фуқаролар бирмунча ёмонроқ кийиниб юрадилар, холос, аммо болаларни тарбияловчи киши ўз вазифаларини ёмон бажарса, мамлакатда нодон ва ёмон одамларнинг бутун бир авлоди вужудга келади. Бундан кўриниб турибдики, инсонни тарбиялаш, уни жамият манфаатларига мос тарзда шакллантириб бориш жуда зарур жараён ҳисобланади. Шунинг учун ўқитувчиларга бўлган муносабат ҳар доим юксак бўлиши зарур.

Ҳақиқатан ҳам, жамият педагог қўлига ёш авлодни, жамиятнинг келажаги бўлган инсонларни ишониб топшириб қўйибди. Ёшларни келажакда қандай инсон бўлиб ўсиши, уларнинг бахтли ҳаёти, ўз ҳаётларини тўғри қура олишлари, энг аввало, уларнинг олаётган таълимида ва тарбиясида акс этади. Бу эса ўқитувчилар жамоасининг иш фаолиятининг сифати ва дунёқарашларининг кенглиги билан узвий боғлиқдир. Ўқитувчилар жамоасининг муҳим жиҳати – бу болаларни севиш ва ўз касбига меҳр қўйиш ҳисобланади. Педагог болаларни севиш билан бирга уларнинг олган билимини тўғри аниқлаш ва баҳолашда бошқаларнинг аралашувисиз ҳолисона йўл тутиши лозим. Кўпинча, ёшларни баҳолашда кимларнингдир қўшилиши, яқини бўлган ёшларнинг баҳосини кўтариб қўйишга ўқитувчини мажбурлаши охир-оқибатда кўпгина нохуш жараёнларга олиб келади. Бизга эса ҳалол йўл орқали тўғри билим олган инсонлар зарурдир. Бундай одамлар келажакда ўз билимларига ишонган ҳолда тўғри ишларни амалга оширишга интилиб, жамият таракқиёти учун ҳалол меҳнат қиладилар.

Ўқитувчилар жамоаси ўқувчилар жамоасини шакллантириш орқали уларда ўзига хос бўлган хислатларни тарбиялаб, билимларга асосланган миллий ва умуминсоний кадриятларга хос бўлган малакаларни сингдириб боришлари зарур. Ўқитувчилар жамоаси биргаликда ўқувчиларни ахлокий ва эстетик билимларни ўзлаштириб, бойитиб боришларини, ўз миллатига хос бўлган урф-одатлар, анъаналар, мерослар, кадриятларни ўзлаштирган, амалда уларга роия қиладиган қилиб тарбиялашлари муҳим вазифа ҳисобланади. Ўқувчилар жамоаси ташкил этилишининг илк давридан бошлаб ўз устозларига, уларнинг бераётган билимларига диққат билан қарайдилар ва уларга асосланадилар. Чунки мактабга илк келган бола ўқитувчи нимани ўргатса, шуни ўзлаштириб бориб, келажакда шу билимларга асосланади. Педагогик социология болалар жамоаси ва ўқитувчилар жамоаси ўртасида бўладиган мулоқотни ўрганиб бориб, у ердаги муҳитнинг тарбияга таъсирини, ўқитувчинини ўқувчи жамоасидаги ўрнини ва унинг ташкилий ролини ўрганиб ҳам боради. Педагогик социология – бу масалаларни ҳал қилишда кўпгина услуб ва фанларга асосланади, бу фанлар билан бўладиган ўзаро мулоқот педагогик социологиянинг кўпгина муҳим масалаларини ечишда қўл келади.

Жаҳоннинг кўпгина мутафаккирлари педагог ва педагогика ҳақида қизиқарли фикрларини айтиб ўтганлар. Дейлик, Д.И.Менделеев шундай дейди: «Ўқитувчилар, илмнинг маҳаллий машъаллари бўлганлари ҳолда, ўз ихтисослари бўйича замонавий фаннинг юксак чўққиларида турмоқлари зарур». «Тарбиячи бировни ҳаётга тайёрламоғи учун, аввало, ўзи ҳаётни чуқур билмоғи лозим», – деб ўз фикрини билдиради Л.Н.Толстой. Немис шоири, мутафаккири И.В.Гёте шундай ёзади: «Бизга таълим бераётганлар ҳақли равишда бизнинг ўқитувчиларимиз, деб аталадилар, аммо бизни ўқитаётганларнинг ҳар бири ҳам бу номга лойиқ эмас». Француз психологи, педагоги Ж.Ж.Руссо: «Тарбиядаги энг катта хато, ўта шошқа-

докликдир». – деб айтади. Буюк немис файласуфи И. Кант: «Болаларга ўқитилаётган дарслар уларнинг ёшига мувофиқ келмоғи лозим, акс ҳолда, уларда ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мағрурланиш касали хавфи туғилади», – деб айтади. Шаркнинг буюк мутафаккири Саъдий шундай фикр айтади: «Истамай муталаа қилаётган талаба – канотсиз қушдир». Бу каби кўплаб фикрларни дунёнинг буюклари айтиб ўтганлар¹. Форобий педагог масъулияти ва маҳорати ҳақида ўз фикрини билдириб, шундай дейди: «... Муаллим шогирдга нисбатан ўта ҳокимликка ҳам, бўшликка ҳам йўл қўймаслиги лозим, чунки ўта ҳокимлик шогирдда муаллимга нисбатан нафрат уйғотади, агарда шогирд муаллимнинг бўшлигини сезса, унда муаллимга ва унинг ўқитаётган илмига нисбатан совиш ва менсимаслик пайдо бўлади»². Форобийнинг фикрларидан кўриш мумкинки, педагог бола тарбиясида ўта қаттиққўл ҳам, шунингдек, бўш ҳам бўлмаслиги керак экан. Бу педагогик тактнинг, педагогни шароитдан келиб чиқиб муносабат қилиши ва болага ўрнатилган бўлиши кераклигини кўрсатади. Дунёнинг кўплаб буюк педагоглари бизга ўчмас бир мерос қолдириш билан бу билимларни ўрганиш кераклигини ҳам уқтириб ўтганлар. Устозлар ўзларидан кейин яхши педагоглар қолишини орзу қилганлар. Келажак педагоглари халқ ва жамият учун етук шогирдларни тайёрлаб беришлари, инсоният учун олий даражадаги илм соҳибларини шакллантиришлари уларнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Устозлар, яъни ўқитувчиларнинг тарбияланувчилар ҳаётидаги ўрни ҳақида жуда кўплаб фикрлар мавжуд, яъни уларнинг бирида шундай дейилади:

«Бир куни Искандардан:

– Сен устозингни отангдан кўра яхшироқ ҳурмат қилар эмишсан, шу ростми? – деб сўрадилар.

¹ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 171–176-бетлар.

² М. Хайруллаев. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: «Ўқитувчи», 1967. – 68-бет.

– Ҳа, – деб жавоб берди Искандар, – отам мени йўқлик осмонидан олиб тушди, устозим эса. ердан кўкка кўтарди!» («Фавокиҳ ал - жуласо»дан)¹.

Болани тарбиялашга интилаётган педагогни ўз касбининг устаси сифатида шахсий позицияси мавжуд бўлади. Яъни бу унинг дунёқарашидан келиб чиқади. Буни ўрганиш ва педагогни таълим беришдаги ўз дунёқарашидан, билимларни эгаллаганлик даражасидан, педагог учун хос бўлган талабларни бажара олишидан келиб чиқади. Педагоглик фаолияти жуда мураккаб ва машаққатли ишдир. Шунинг учун ҳам қадимдан педагогларга катта ҳурмат ва эҳтиром билан қаралган. Педагоглар меҳнати бу жамият келажаги бўлган фарзандларимизнинг келажаги, эгаллаб борадиган малакалари, билимлари ҳисобланади. Педагоглар барча жамиятларда ҳурматга эга бўлган, шоғирдлари келажагини яратиб бера олган инсонлардир. Шунга айтиш керакки, ўқитувчи болаларга, ўз педагогик меҳнатига меҳр қўйиши, болалар жамоаси билан ишлаши ва улар билан бирга бўлишга интилиши, уларга таълим-тарбия беришга керак бўлган билимларга эга бўлиши мутлақо зарур ва шартдир. Қадимданоқ педагогликка қўйиладиган талаблар ўрганилган. Дейлик, олимлар ўртасидаги суҳбатда бир олим иккинчисига шундай дейди: «Уч хил кўринишдаги одамлар ўзаро фойда кўради: билим бераётган (у бунинг учун ҳақ олади), ўқиётган (у билим олади), шу жараёнда иштирок этаётган (у эсга туширади). Лекин ўзини биламан деб кўрсатиб ўқитишга ҳаракат қилаётган ҳеч маҳал фойда келтирмайди»². Кўриниб турибдики, педагоглик маҳорати, педагогнинг дунёқараши, болалар психологиясини билиш, уларга бериладиган билимларни яхши ўзлаштириш икки томонга ҳам фойда келтиради. Бири билим олиб ўз йўлини топиб боради, иккинчиси яхши шоғирд тарбиялаб бориш орқали ўз тирикчилиги учун ҳалол маблағ топади.

¹ Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. – Т.: «Фан», 1994. – 19-бет.

² *Абул-Фарадж*. Книга занимательных историй. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – С. 81.

Педагогнинг дунёқараши кенг бўлиши унинг янги билим бериш усуллари кешф қилиши ва ўз касбига ижодий ёндашишига олиб келади.

ПЕДАГОГИК УСУЛ

Бир ўқитувчи ўзини ўқувчисининг жавобларидан қандайдир янгиликни билаётгандек тутди. Шунда ундан сўрадилар:

– Бу каби кишилар сени бирор-бир нарсга ўргатишлари мумкинми?

Шунда у жавоб берди:

– Албатта, мен бу саволга жавобни унга нисбатан яхши биламан. Лекин мен ундан бошқаларни ўқитишга бўлган ҳавасни, интилишни қониқишни ўз бошидан ўтказишини истайман. Бу унда ўқишга бўлган ҳавас янада яхшироқ бўлишига олиб келади¹.

Педагог болани тарбияловчи шахс сифатида ўз касбига нисбатан бўлган муносабатини ўрганиш – бу педагогик социологиянинг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Педагог ўзи эгаллаб бораётган касбига, унинг ўзига хос, яъни қийинчилиги, меҳнати, завқ берадиган томонларига, бошқа соҳалардан ажралиб турадиган ютуқларидан хабардор бўлиши, ундан талаб қилинадиган масъулиятларга жавоб бера олиши шарт бўлади. Бўлғуси педагог ёки катта педагогик тажрибага эга бўлган педагог ўз касбини қанчалик билиши, болаларга бераётган таълими, унга таъсир этаётган муҳит ва шу муҳитда ўзини тутиши каби кўплаб масалалар борки, бу, албатта, педагогик социология томонидан ўрганилиши зарур бўлади. Инсон ҳаёти шуни ҳўрсатадики, ҳамма ҳам педагог бўла олмайди. Педагог бўлиш инсондан жуда кўп масъулиятни талаб қилади. Шунинг учун

¹ Абул-Фарадж. Кинига занимательных историй. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – С. 82.

хам педагогнинг ўз касбига бўлган муносабати ўрганиш керак бўлган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Педагогнинг энг катта масъулияти – бу ўзи тарбиялаётган ўқувчиларини, болаларни севиш, ўз муҳаббатини уларга бера олиш ҳисобланади. Ўз устозининг уларга бераётган муҳаббатини болалар билиб борадилар. Уларнинг шўхлигини, ўзига хос муносабатларини кечирувчи устоз – бу ота-онадек улуғлигини кўрсатади. Бизга аجدодлардан инсонни севиш, уларни эҳтиётлаш, ўзида бор бўлган муҳаббатни уларга бера олиш каби қадриятлар мерос бўлиб қолган. XX асрнинг кўзга кўринган файласуф олими Эрих Фромм ўзининг «Искусство любить» деб аталувчи асарида севгининг кўплаб турларини кўрсатиб, уларга шарҳлар берган. Шу билан айтиш керакки, педагог муҳаббати – бу ота-онанинг ўз фарзандига бўлган муҳаббатидек ҳисобланади. Педагог ўз қалбини болага бериб уни тарбиялашга, билим беришга бағишлайди. Болани оқ ва қорани ажратишга ўргатади. Шунинг учун инсон катта бўлиб борган сари, қандай мансабни эгалламасин, ўз устози берган билимларга суянади, билимларини ошириб боради. Устоз меҳнатини юзага чиқаради. Яхши ном қолдиради.

Педагог шахси – бу инсонни тарбиялашга, таълим беришга ўзида ҳаваси, интилиши бўлган инсондир. Бу жараёнда педагог ўз шахсини такомиллаштириб бориш борасида доимо ижод қилувчи бўлиши керак. Шундан келиб чиққан ҳолда педагог шахсига қўйиладиган талаблар мавжуддир. Бу талабларни ўрганишга кўплаб психологлар, педагоглар, социологлар, файласуфлар ўз диққатларини қаратганлар. Педагогик социология таълим ва тарбия соҳасининг асосий соҳиби – бу ўқитувчи, педагог эканлигини ва тарбия соҳасидаги муҳитни ташкил этувчи шахс сифатида педагогларни ўрганишга катта эътибор беради. Педагог болани илк мактабга чиққан вақтдан бошлаб уни бошқарувчи, таълим ва тарбия беришда муҳитни яратувчи шахс ҳисобланади. Болалар уйида ота-онасининг гапларига кулоқ солсалар, мактабда устозлари чизган чизикдан чиқмайди-

лар. Боланинг онги оппок коғозга ўхшайди, унинг атрофидагилар бу коғозга ўз таъсирлари билан маълум бир билимларни ёзиб борадилар. Бола атрофидаги шароит яхши бўлса, ундан маълум бир жамият учун фойдали инсон етишиб чиқади, акси бўлса, албатта, бу муҳит уни ўзига хос бўлган шахс бўлиб етишишига олиб келади. Кўриниб турибдики, бола ёшлигиданок қандай муҳитда ўсган бўлса, шу муҳит таъсирида вояга етади. Шарқнинг буюк мутафаккирлари бола тарбиясида муҳитнинг ўрнини кўрсатувчи кўплаб фикрларни айтиб ўтганлар. Дейлик, Саъдийнинг «Гулистон» асарида қароқчилар тўдаси ичида ўсган ҳали жуда ёш бўлган болани подшо ўлимга маҳкум қилганда, унинг вазири шу болани сақлаб қолишни ва унинг жуда ёшлигини айтиб ўтади. Подшо вазирга бола шу ёшгача кўпгина ёмонликларнинг ичида бўлганини, унинг кўзи шуларни кўрганини, бу боладан яхши бола чиқмаслигини, у яхши муҳитда катта бўлмаганини айтганда ҳам уни сўраб олади. Уни келажакда яхши инсон қилиб тарбиялаб, подшога кўрсатишни айтади. Йиллар ўтиб бола катта бўлади ва вазир берган тарбия асосида кўп нарсани биладиган саводи чиққан инсон бўлиб етишади. Буни подшога кўрсатган вазир боладан яхши инсон етишганини намоён қилади. Лекин, орадан бироз вақт ўтгандан кейин, бола маҳалладаги ярамас болаларни атрофига тўплаб, вазирнинг уйини талайди, болаларини ўлдириб, ўзи ўша босқинчилар маконига қочиб кетади¹. Кўриниб турибдики, бола қандай муҳитда биринчи тарбияни олар экан, унинг онгида шу ҳолат муҳрланиб қолади. Боланинг тарбиясига яна ўзини англаш ҳам таъсир қилади. Ўзининг ҳаёт йўлини қуришда ўзлигини англаш ва бу йўлда фаолият кўрсатиш ҳам ўз натижасини беради. Лекин бунда, албатта, муҳит ўз таъсирини ўтказади.

Педагогнинг таълим ва тарбия беришида унинг дунёқарashi, жамият ва борлиққа бўлган муносабати ҳам муҳим роль

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. — 26–27-бетлар.

ўйнайди. Педагог ўз дунёқараши билан келажак инсони қандай бўлишини белгилаб беришда иштирок этади. Умуман олганда, дунёқараш деганда нимани тушунамиз, деган савол туғилади. Дунёқараш тушунчаси – бу фалсафанинг энг муҳим тушунчаларидан бири ҳисобланади. Дунёқараш тушунчасини турлича изоҳлаш, тушунтириш мумкин. Дунёқараш – бу, аввало, инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, тушуниши, билиши ва баҳолаши натижасида юзага келган ҳулосалари билимлари асосида шакллланган умумлашмалар тизимидир. Бу жиҳатдан олганда дунёқараш дунёнинг инсон онгидаги ўзига хос инъикоси бўлиб, инсон ўз-ўзини ва дунёни англашининг алоҳида шаклидир. Дунёқараш, шу билан бирга, инсоннинг ўзига ва уни қуршаб турган борлиққа бўлган муносабатларини ифодалайдиган муайян кўникмалари, малакалари, билимлари ҳамда дунёни амалий ва назарий ўзлаштириш ҳамдир. Умуман олганда, дунёқараш – бу инсоннинг дунёни сезиши, идрок этиши, уни тасаввур қилиши, бу дунёни тушунишдан тортиб, унда ўзининг ўрнини ва ролини белгилаши, ўзини ва дунёни ўзгартиришнинг умумий маънавий заминлари ҳамдир¹.

Педагогнинг ўзига яраша дунёқараши унинг касби ва маънавиятининг бойлиги билан боглиқ бўлади. Уларнинг ўз устиларида ишлашлари жиҳатидан кучли, ўртаҳол ва фаолиятини энди бошлаётган педагогларга ажратиш мумкин. Педагогик социология – бу педагогикага хос мутахассисларни таърифлар экан, уларнинг касб маҳоратларини, орттириб бораётган билимларини, бу билимларнинг кенглигини ва уларни бу билимлардан амалиётда қанчалик фойдалана олишини ҳисобга олган ҳолда таърифлашларини кўришимиз мумкин. Ҳақиқатан ҳам, малакаси кўп, билимлари бой бўлган педагогдан ёшлар мустаҳкам ва кўп билимларни оладилар.

Педагогнинг дунёқараши бола тарбиясида, таълимида қайтарилмас ўзига хос шахс тарбиялашнинг муҳим омили ҳисоб-

¹ Қаранг: Фалсафа: қомусий лугат. – Т.: «Шарқ», 2004. – 115-бет; Фалсафа. (Уқув қўлланма). Академик Э. Ю. Юсупов таҳрири остида. – Т., 1999. – 8–11-бетлар.

ланади. Бунда педагогнинг ўз касбига бўлган эътибори, бу касбнинг жамият томонидан қадрланиши, иқтисодий ва ижтимоий химояланганлиги каби томонлар ҳам жуда катта омил ҳисобланади. Педагогнинг дунёқараши уни ўз меҳнатига ташқаридан бўлган эътиборни сезишдан бошлаб, педагоглик тафаккуригача бўлган жамики муносабатларни идрок этиш билан боғлиқ бўлади. Унинг ҳалол меҳнатини қадрлаш, ўз вақтида рағбатлантириш ундаги руҳиятнинг кўтарилишига ва уни янада кўпроқ меҳнат қилиб, жамиятга керакли бўлган инсонларни тарбиялаб беришга ундаб туришини социологлар ҳар доим таъкидлаб келадилар. Яна шуни кўрсатиш мумкинки, ҳар бир педагогнинг дунёқараши унинг характери, темпераменти, бу педагогнинг юриш-туриши, фикрлари, атрофдаги воқеаларга бўлган муносабати кабиларда ҳам намоён бўлади. Педагогнинг дунёқараши унинг онгининг шаклланиши, олаётган билимлари, яшаётган муҳити, ўзлигини англаганлик даражаси, жамият манфаатларига мос бўлган фаолияти кабилар билан боғлиқ бўлади.

Ватаннинг келажаги бўлган ёшларни тарбиялашда, билим беришда педагогларнинг ўрни жуда каттаки, буни дунёнинг кўпгина машҳур педагоглари ўз асарларида таъкидлаб ўтганлар. К.Д.Ушинский шундай деб кўрсатади: «Тарбиячи шахсининг ёш қалбга бўлган таъсири шундай бир тарбиявий кучдирки, дарсликлар ҳам, ахлоқ тўғрисидаги насихатлар ва рағбатлантириш системаси ҳам бу кучнинг ўрнини боса олмайди»¹. Бу педагогнинг болаларга, айниқса, мактаб ёшидаги кичик болаларга таъсири жуда катталигини кўрсатади. Биринчи ўқитувчи, айниқса, бунинг устига яхши тарбиячи бўлса, одам бундай ўқитувчини умрбод эсдан чиқармайди. Ўз ўқитувчиси ва унинг таъсири ҳақида ёзувчилардан бири шундай эслайди. «Ўқитувчининг ўзига хос тўлқинлантирувчи гўзал хислатлари ғоят кўплиги, ўрнак бўлувчи томонлари мени унинг уйи атрофида айланиб юришимга сабаб бўлиб, унинг учун ўлишга ҳам ўзим-

¹ К. Д. Ушинский. Собр. соч. Т. 2. Изд. АПН РСФСР, 1948. – С. 29.

ни тайёр, деб билганман. Ўқитувчи бўлишдек улуғ бахтга эришиш ва болалар орасида ўша муаллимам каби яхши ва севимли бўлиб яшаш ўша вақтдаги ҳаётимнинг идеали бўлиб қолган эди». Бу каби фикрлар педагогдан нечоғли масъулиятли касб эгаси эканлигини, ундан дунёқарашини ҳар доим кенгайтириб боришни ва болалар тарбиясининг етакчиси сифатида бўлишни талаб қилади. Болалар ўзи учун ўрناк бўлаётган устозга ҳар доим тақлид қилиб борадилар. А.С.Макаренко айтганидек, педагог болаларга ўзини ташқи ва ички томондан гўзал инсон сифатида намоён қилиши ва ота-оналар олдида ҳурматга сазовор бўлиши керак. Ўқитувчи ўзининг мактабдаги ҳалол фаолияти ва меҳнати билан болалар олдида намуна бўлиши, касбдошлари олдида ҳурматга ва ишончга эга бўлиши муҳим ҳисобланди. Ўқитувчилик бу улуғ бир касб, у болани ҳаётга етаклайдиган, оқни қорадан ажратишга, болада чин инсон бўлишга бўлган ҳавасни яратиб берувчи касбдир. Педагогнинг дунёқарашини ҳар доим илғор гоялар асосида шаклланган бўлиб, болага асосли билим беришни ва кенг дунёқарашини уларда шакллантиришни ўз олдида мақсад қилиб олган бўлиши муҳим томонлардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга татбиқ этиш жараёнининг муҳим томонларидан бири — бу ўқитувчининг дунёқарашини янада кенгайтириш, уларда келажак авлодга таълим-тарбия беришда керак бўлган базани яратиш ҳисобланади. Бу эса, ўқитувчини ўз дунёқарашини кенгайтириб бориш, кўплаб маълумотларга ва манбаларга эга бўлишга ундаб туради. Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан келиб чиққан ҳолда ўқитувчи ўз касби билан боглиқ бўлган ҳислатларни шакллантириб бориши зарур бўлади. Ўқитувчи дунёқарашининг энг муҳим ҳислати — бу унинг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиши, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш, ўз юрти, она тили, ўз халқининг келажаги ва яшаётган даври учун куёниш каби кўплаб ҳислатларни ўзида шакллантириш ҳам ҳисобланади. Педагогикага қизиқиши

бўлмаган киши ундан бошқачароқ йўлда фойдаланишга интилади. Ҳақиқий педагог эса, ўз касбига, унинг ўзига хос бўлган томонларига кизиқади ва бу йўлда юқорида санаб ўтилган ҳислатларни ҳар доим эсида сақлайди. Шогирдларга педагогдан бой ва улуғ инсон бўлмайди. Чунки, айнан қайси касбда фаолият кўрсатаётган бўлишидан қатъи назар, педагог раҳбарлигида шу ютуқларга эга бўлади. Шунинг учун ҳам педагог шогирди учун энг улуғ, энг муътабар инсон бўлиб қолаверади. Педагог бу инсонларга зиё таркатаётган, касб ўргатаётган, малака бераётган, тўғри йўлни кўрсатиб бераётган, халқни севишни ўргатаётган буюк шахс, жамиятнинг тарбиячиси ҳисобланади. Дунёнинг буюк инсонлари ҳам, энг аввало, ўз устозларидан ўрганганлар, уларнинг дунёқарашларига суянганлар, кейин эса, ўзига хос ҳолда ўз дунёқарашларини илгари сурганлар. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Эркин Юсупов бу ҳақда шундай ёзади: «... Ўзимизга қанчалик бино қўймайлик, барча билим ва малакаларни устозлардан ўрганамиз. Кейинчалик, катта мансабларга, илмий даражаларга эришмайлик, бизга биринчи марта алифбони, ахлоқ ва одобни ўргатган мураббийларимизни ҳурмат билан тилга олишимиз зарур. Улар бизни бир вақтлар тўғри йўлга етаклаганлар, ҳаётга ишонч, умид уйғотганлар»¹. Илғор дунёқарашга эга бўлган педагог ўз қарашлари билан кўпларга устоз ҳисобланади. Шогирдлар устоздан олган билимларидан фойдаланиб, ўз ҳаётларини қурадилар. Устозлардан шогирдларга моддий бойлик эмас, балки маънавий бойлик мерос бўлиб қолади. Бу – бир умрлик бойлик бўлиб, молу дунёдан ҳам, юксак мансаблардан ҳам афзалдир.

Кенг дунёқарашга ва чуқур билимга эга, ёшларни жамият манфаатлари учун тарбиялаб бераётган педагог-устоз ҳақида академик Э.Юсупов шундай дейди: «Устозлик – инсонпарварликдир, бир шахс камолотини эмас, балки бутун жамият тараққиётини ўйлашдир. Устоз, биринчи навбатда, маъна-

¹ Э. Юсупов. Фидойи инсонлардан бири. – Т.: «Университет», 2000. – 9-бет.

вий баркамол инсон бўлмоғи керак. Устоз шогирдини ўзининг билими, малакаси билангина эмас, балки ахлоқи, одоби, юриш-туриши, жамиятдаги мавқеи, бошқаларга, оиласига, фарзандларига муносабати билан ҳам тарбиялайди. Ҳақиқий устоз шогирдини олим сифатидагина эмас, балки инсон сифатида шакллантиради»¹. Устозлар ҳақида қадимдан кўплаб фикрлар айтилган. Қадимги «Авесто»да ҳам шундай фикрлар мавжуд «Яхши устозлар соғлом ақл-хушли фарзандларни, жасур, доно ва турли тилларни биладиган ўғил-кизларни, эли бало-қазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонларни, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган авлодни тарбиялайди»². Тарихда кўпгина мутафаккирлар устоз ва унинг давомчиси бўлган шогирд ҳақида кўплаб ҳикоялар яратганлар. Устознинг дунёқараши, унинг ўз шогирдига ва унга берадиган билимига қанчалик таъсир этишини ҳаётий мисоллар ҳам тасдиқлайди. Мир Алишер Навоийнинг кичик ёшидаёқ ўз устозига берган шеърига бўлган устозининг муносабати Алишер Навоийнинг келажакига устозининг муносабатини ҳам ифодалайди. Дунёқараши кенг бўлган устоз шогирдининг ижодига етарли, тўғри баҳо бера олганлигини, бу баҳо жамиятга буюк бир даҳони бераётганини кўрсата олган. Худди шунингдек, ҳозирги давр болалари ўртасида устоз ва шогирд муносабатини ривожлантириш шогирднинг устозга бўлган меҳридан, вафосидан, устознинг шогирдига бўлган ҳурмати, талабчанлиги, намунасидан келиб чиқади. Бу педагогга хос бўлган хусусиятлар билан боғлиқ жараёндир. Болаларга, педагогик меҳнат фаолиятига меҳр қўйиш, болалар гуруҳи билан ишлаш, улар билан бирга бўлишга мойиллик муваффақиятли таълим-тарбия ишининг мутлақо зарур шарти ва педагог дунёқарашининг асосидир. Педагогнинг ўзига хос профессиограммаси унинг дунёқараши, малака ва билимлари билан узвий боғлиқ бўлади. Психология фанлари доктори, профессор М.Г.Давлетшин

¹ Э. Юсупов. Фидойи инсонлардан бири. – Т.: «Университет», 2000. – 10-бет.

² Ҳамиджон Ҳамидий. Авестодан Шохномагача. – Т.: «Шарқ», 2007. – 70-бет.

рахбарлигида ёзилган ўқув қўлланмада педагогга хос бўлган жиҳатлар баён этилган бўлиб, унда педагог дунёқарашидан келиб чиқадиган хусусиятлар кўрсатилган. Булар қуйидагиларни ташкил этади:

1. Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриш, уларни севиш;
- амалий- психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик;
- одамийлик, дилкашлиқ;
- уддабуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимларини оширишга интилиш.

2. Касбига хос билимлари:

– таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсади ва вазифаларини тушуниш;

– психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиш;

– этнопсихологик билимларни эгаллаш;

– ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиш;

– ҳозирги замон педагогикасининг методик асосларини эгаллаганлиги;

– мактаб ёшидаги болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниш;

– ўз фани методикасини билиш;

– ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишнинг самарадорлигини билиш;

– ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиш.

3. Ўз касбига хос хислатлари:

– миллий қайта қуриш мафқураси билан мустақил давлат мафқурасини тушуниш;

– замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниш;

– ўқитувчининг кузатувчанлиги;

– ўз диққат-эътиборини таксимлай олиши;

– педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;

– ўзига танкидий муносабатда бўла олиш;

– ўзини қўлга ола билиш, ўзини тута олиш;

– педагогик такт;

– нутқнинг эмоционал ифодаланиши

4. Шахсий-педагогик уддабуронлиги:

– дарс машғулотлари учун зарур материалларни танлай билиш;

– ўқувчиларнинг билим олиш фаолиятини бошқара олиш;

– таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режалаштира олиш;

– педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режалаштиришни билиш;

– болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режалаштиришни билиш;

– ўқув мақсадларини режалаштира олиш.

5. Ташкилотчилик малакалари:

– болалар жамоасини уюштира билиш;

– турли шароит ва вазиятларда болалар жамоасини бошқара олиш;

– болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллашти-ра олиш;

– амалий масалаларни ҳал этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез қўллай олиш.

6. Коммуникатив малакалари:

– болаларни ўзига жалб этишни билиш;

– болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиш;

– болаларни жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларини тартибга солишни билиш;

– болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиш.

7. Гностик малакалари:

– болаларни асаб-психик тараккиёти даражасини аниқлай билиш;

– ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини ўрганиб, ундан назарий ва амалий томондан тўғри хулоса чиқара олиши;

– психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиш;

8. Ижодий хислатлари:

– педагогик маҳоратни такомиллаштиришга интилиш;

– ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;

– ўзини ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишга интилиш¹.

Педагогнинг таълим ва тарбия беришдаги энг муҳим томони бу ундаги педагогик қобилият ҳисобланади. Албатта, инсонда ўзи қизиққан малакага қобилият ўсиб бориб, қизиқиши орқали у ўзи эгаллаши керак бўлган малакани тез ва осон билиб боради. Чунки унда бу соҳага қизиқиш жуда катта бўлади. Кўриниб турибдики, қобилият бу кишини бирор-бир фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни осон, муваффақиятли амалга оширишидир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, шахснинг педагогик фаолиятга яроқлилигини, шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик қобилиятнинг ўзига хос тузилиши мавжуд бўлиб, унда педагогик дунёқарашнинг шаклланиши, тараққий этиши, бойиб бориши зарурий шарт ҳисобланади. Педагогик қобили-

¹ Қаранг: М. Г. Давлетишин ва бошқ. Ёш даврлар ва педагогик психология. / Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2009. – 114–115-бетлар.

ятда педагогикага хос бўлган қонуниятлар кўзга ташланади. Педагогик қобилиятнинг муҳим томонларидан бири – бу дидактик қобилият ҳисобланади.

Дидактик қобилият – бу педагогнинг ўқув материалларини болаларга аниқ ва тушунарли, равшан ва содда қилиб тушуштириб бериш, уларнинг ўзлаштиришларини осонлаштириш, фан ва ҳаётга қизиқиш уйғотиб, уларни мустақил, фаол фикрлашларини тарбиялаш ва шундай қобилиятларни уларда шакллантириш ҳисобланади. Ҳозирда ўқитишда компьютерларнинг кириб келиши, педагогларнинг дидактик қобилиятини янада кенгроқ ва чуқурроқ ўзлаштиришларини талаб қилиб бормоқда. Бунда педагог дидактик қобилиятга янада бошқачароқ ёндашишлари ва ундан унумли фойдалана олиш қобилиятларини ўзларида кашф қилишларини талаб қилмоқда. Дидактик қобилият педагогнинг ўрнини мустаҳкамловчи ва ўқитувчи ўрнини алмаштириб бўлмаслигини кўрсатувчи омил ҳисобланади. Педагогнинг ўрни ҳам айнан бола тушуна олмайдиган жараёнларни содда тилда баён этиб, унинг онгига етказиб бериш ҳисобланади.

Академик қобилият – бу педагогнинг математика, физика, биология, она тили, тарих ва бошқа фанларга хос бўлган қобилиятидир. Қобилиятли педагог ўз фанини фақат ҳажм томондан эмас, балки атрофлича, кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар, кашфиёт ва янгиликларни доимий равишда кузатиб бориб, болаларда шу фанга нисбатан қизиқиш уйғота олиши зарур. Академик қобилият педагогнинг илмий изланишларга ҳам жалб қилиб туради. Болалар билан ишлаш даврида уларда ўзига хос бўлган амалий ишларни бажаришларига имкониятлар ҳам яратади. Ўқув жараёнини компьютерлаштириш жараёни болаларга фан тўғрисида кўплаб билимларни бериш имкониятларини яратиб келмоқда. Бунда педагогнинг академик қобилияти жуда яққол кўзга ташланади. Педагог болаларга компьютерлардан фойдаланган ҳолда фанга хос кўплаб материалларни бериши мумкин бўлади.

Перцептив қобилият – бу ўқувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчини вақтинчалик психология билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билиш ҳисобланади. Қобилиятли педагог ўқувчининг ҳар қандай майда-чуйда хатти-ҳаракатларини, ёрқин ифодаланадиган айрим ташки ҳолатларда ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади. Уларга муомала қилганда бундай ҳолатлардан унумли фойдалана олишга интилади.

Нутқ қобилияти – бу педагогнинг энг муҳим ҳислатларидан бири ҳисобланади. Нутқ қобилияти педагог учун керак бўлган муомала, билим бериш, тарбиялаш, таъсир этиш, бошқариш, йўналтириш ва ҳоказолар учун зарур бўлган қобилиятни кўрсатувчи хусусият ҳисобланади. Педагогнинг нутқ маданияти ўзига хос бой ва нутқ қонунларига амал қилган бўлиши зарурдир. Ўқитувчи ўз жумлаларида мураккаб огзаки изоҳларни, қийин атамаларни ва зарурати бўлмаса, турли таърифларни ишлатмаслиги лозимдир. Қобилиятли педагогнинг нутқи жонли, аниқ-равшан ва ифодали, ҳис-туйғуга бой, дон-дона бўлиб, бунда услубий ва грамматик хатолар мутлақо бўлмаслиги лозим.

Ташкилотчилик қобилияти – бу ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бунда жамоани жипслаштира олиш ва ўз шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир.

Авторитар қобилият – бу ўқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда ўзига нисбатан обрў орттиришдан иборат. Педагог бунга ўз фанини мукамал билиши, сезгирлиги ва хушмуомалалиги асосида қозонади.

Коммуникатив қобилият – бу болалар билан мулоқотда бўлишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга, педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик хаёл – бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир.

Диққатни тақсимлай олиш қобилияти – бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Педагогик социология педагогик хусусиятларни ўрганиш орқали ўқитувчиларга хос бўлган жараёнларни ўқувчилар жамоасига таъсирини, тарбия сифати ва таълим тизимини қуришнинг ўзига хос томонларини ўрганиб боради. Педагогик социология ўқитувчиларга хос хусусиятларни улар томонидан ўзлаштирилиши, шакллантирилиши, амалга оширилиши таълим тизимини янада ривожлантириш масаласини ҳам ўрганади. Педагогик социология ўқитувчилар жамоасидаги психологик иқлимни ҳам ўрганиб уни мактаб муҳитига ва таълим тизимига тегишли томонларини ҳам ўрганади. Педагоглар жамоасидаги психологик иқлим педагогларнинг биргаликдаги иш фаолияти яхши бўлишига олиб келади.

Педагогик жамоаларни ўрганар эканмиз, уларда юз берувчи иқлим нима ва бу иқлим деганда унинг таълимга таъсири қандай деган қатор саволлар туғилади. Шуни айтиш керакки, педагогик жамоадаги психологик иқлим, энг аввало, педагогларнинг бир-бирларини ўзаро тушунишлари асосида юз беради.

Психологик иқлим – бу гуруҳдаги инсонларнинг ўзаро муносабатларидан келиб чиқувчи кайфиятлари, психологик ҳолатларининг йиғиндиси ҳисобланади. Психологик иқлимнинг кўплаб кўринишлари мавжуд, лекин уларни икки гуруҳга бўлиб кўрсатиш мумкин. Булар қулай ва ноқулай психологик иқлимлар ҳисобланади. Жамоадаги иқлим қуйидаги характерли томонлари билан фарқланади. Жамоадаги шахсларни ўз меҳнатидан, жамоадаги инсонлар билан бўладиган мулоқотдан, раҳбарият билан бўладиган муносабат ва бошқарувдан, ҳамкасблари билан бўладиган мулоқотдаги руҳий кечинма-

лардан, меҳнат килиш учун яратилган шароитлардан, ўз билимларини етказиб беришдаги имкониятлардан, олаётган иш ҳақидан, жамоадаги ўрнидан, ҳамкасбларининг муносабатларидан ўзида коникиш вужудга келиши билан боғлиқ бўлади. Аксинча, кўрсатилган томонлардан қоникмаса, у ҳолда қоникиш бўлмаслиги ва жамоадаги психологик иқлимнинг бузилишига олиб келади. Бунда гуруҳ аъзолари ўртасида иғво, бир-бирини кўролмаслик, ичиқоралик, бошқача йўллар билан муқофотланишга уриниш, ўзини юқори баҳолаш, бошқаларни менсимаслик, бошқа гуруҳ аъзоларини раҳбариятга ёмонлаш, ўзбилармонлик, бошқаларнинг меҳнатини менсимаслик ва шу каби ёмон хислатлар пайдо бўлиб, томир отади. Жамоадаги яхши психологик иқлим таълим ва тарбия ишига сифатли ва натижали таъсир кўрсатса, ёмон психологик иқлим эса, жамоа бузилишига олиб келади.

Педагогик социология ўқитувчилар жамоасини ўрганар экан, жамоадаги ижобий психологик иқлим вужудга келиши билан боғлиқ жараёнларни ҳам таҳлил қилиб боради. Педагогик социология педагоглар жамоасини ва уларда юз берадиган мулоқот асосидаги психологик иқлимни болалар гуруҳига, уларга бериладиган таълим-тарбияга таъсирини ўрганиб, ўзига яраша ҳулосалар ва тавсиялар бериб боради. Албатта, бу соҳа инсондан кузатувчанликни, зийракликни, ўз вақтида камчиликларни сезишни, ҳар бир инсонга тегишли психологик ҳолатлар ва жараёнларни ўзаро мулоқотларга таъсирини ҳам ўрганиб боришни талаб қилади. Педагоглар жамоасини бошқарадиган унинг раҳбаридан ҳам жуда катта масъулият талаб қилинади. Қилинган меҳнатни, ижодий ёндашишни, ютуқларни раҳбар диққат билан кузатиб бориши, унга тўғри баҳо беришни зарурий жараён қилиб қўяди.

Таълим ва тарбия масалаларини амалга оширишда Ўзбекистонда кўплаб амалий ишлар ҳаётга татбиқ этиб борилмоқда. Жамиятимиз миқёсида таълим-тарбия ишларини такомиллаштириш, уни жаҳон андозалари даражасига чиқариш, фан

соҳасидаги янгиликларни амалий ҳаётга татбиқ этиш муҳим масалалардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Ёш авлодга таълим-тарбия бериш, ёшларда фан асосларига нисбатан кўникма, малака, билимларни шакллантириш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан ҳисобланади. «Шу боис мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ, буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда»¹.

Ўзбекистон Республикасидаги таълим беришнинг узлуксиз жараёнининг ҳуқуқий асослари «Таълим тўғрисида»ги Қонунда ўз аксини топган. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисидаги» Қонун ҳисобланади. Бунда ўсиб келаётган ёш авлодга, таълим ва тарбия соҳасида изланаётган мамлакат аҳолисига етказиб бериладиган таълим, тарбия, касб-ҳунар, олий таълим билан боғлиқ барча ҳуқуқ ва талаблар ўз аксини топган. «Таълим тўғрисидаги» Қонун асосида таълим педагогикасига хос бўлган ҳуқуқий жараёнлар, уларга амал қилиш меъёрлари, олий таълимнинг моҳияти ва мазмуни ўз аксини топган. «Таълим тўғрисидаги» Қонун ўзида таълим тўғрисидаги умумий қоидаларни, таълим тизими ва турларини, таълим жараёни қатнашчиларини ижтимоий ҳимоя қилишни, таълим тизимини бошқаришни, яқунловчи қоидаларни мужассамлаштиргандир. Демак, кўриниб турибдики, дунёга келган ёш авлодни туғилганидан то умрининг охиригача бўлган даврда таълим-тарбия беришнинг асосий қонунлари, ҳуқуқлари, ахлоқий ва эстетик томонлари бу қонунда қамраб олинган. Бу келажак ёш авлод ичидан узлуксиз таълим ва тарбия бериб бориш орқали олий даражадаги мутахассис ва жамият учун керак

¹ И. А. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: «Шарк», 1998. — 5-бет.

бўладиган кадрларни тайёрлашга қаратилган олий таълим педагогикасидир.

Таълим соҳасида ёшларга замонавий ва жамият учун зарур бўлган малакаларни ва билимларни беришда янги педагогик технологияларни жорий этиш, ўқув фаолиятини ташкиллаштириш, самарадорлигини ошириш асосий мақсад ҳисобланади. Таълим-тарбия ҳақида Президентимиз И.А.Каримов шундай дейди: «Маълумки, ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шarti ва гарови деб билган»¹. Жамият тараққиёти – бу келажак авлодларни тарбиялаш ва таълим бериш, малакали қилиш, касбга эга қилиш, ахлоқли, одобли ва ватанпарвар қилиб тарбиялашдан иборатдир. Ота-боболаримиз айнан жамиятга фойдали бўлган инсонларни тарбиялаш ҳақида бош қотирганлар.

Ҳозирда жамиятнинг 64 фоизини ташкил этувчи ёшларни тарбиялашни давлатимиз, ота-оналар, устозлар ўз олдиларига асосий мақсад сифатида қўйганлар. Бу соҳада кўплаб амалий ва назарий ишлар ҳаётга татбиқ этиб келинмоқда. Болалар соғлигини яхшилаш мақсадида 2010 йилда давлат бюджетидан жами 1 триллион 700 миллиард сўмдан ортиқ маблағ ажратилган². Болаларнинг соғлиги жамият келажаги эканлиги, бу соҳада давлат кўплаб амалий ишлар қилиб бораётганлигини кўрсатади.

Болаларнинг таълим-тарбиясига яратилаётган шароитлар ҳам жамиятни келажак авлодларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш, уларни билимли, бақувват, кўплаб касб-ҳунарларнинг эгаси бўлишлари учун имкониятлар яратаётганидан дарак беради. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва Мактаб таълимини

¹ И. А. Каримов. Юсак маънавият – энгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 60-бет.

² И. А. Каримов. «Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади» маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011. – 154-бет.

ривожлантириш давлат умуммиллий дастурининг амалга оширилиши натижасида 1 минг 536 та академик лицей ва касб-хунаар коллежи, умумтаълим мактабларининг қарийб 9 мингтаси, яъни деярли ҳаммаси, 1 минг 800 дан ортиқ спорт зали намунавий лойиҳалар асосида барпо этилди ёки капитал реконструкция қилинди¹.

Таълим ва тарбия масалаларини амалга оширишда Ўзбекистонда 2010 йили 560 та етакчи кластер мактаби қиймати қарийб 6 миллион АҚШ долларига тенг бўлган 13 минг 500 та компьютер техникаси билан, 750 дан ортиқ қишлоқ мактаби замонавий ўқув-лаборатория ускуналари ва мультимедиа воситалари билан жиҳозланди, 1, 5 мингта қишлоқ мактаби ўқитувчилари умумий қиймати қарийб 13 миллион АҚШ dollari бўлган 3 минг 400 та шахсий компьютер билан таъминланди².

Ёш авлодни соғлом ўсишини, уни келажақда жамият манфаатлари учун хизмат қила олишини ҳисобга олган ҳолда давлат томонидан кўплаб спорт иншоотлари қурилди. Мустақиллик йилларида юртимизда 1 минг 200 дан зиёд янги спорт иншооти барпо этилиб, уларнинг мингдан ортиғи қишлоқ жойларда қурилди. Бу эса 260 минг нафардан зиёд болаларнинг спортнинг кўплаб турлари билан мунтазам шуғулланиши учун имконият яратди. Бундай шароитларни ёшлар тарбияси ривожини учун яратилиши улар орасидан кўплаб жаҳон чемпионларини вужудга келтирмоқда.

Ўзбекистонда таълим ва тарбия соҳасида яратилаётган шароитлар келажақ авлодни билимли, малакали, иқтидорли, қизиқувчан қилиб тарбияланиб бориши учун ҳамма имкониятларни яратмоқда. Педагогик социология бу жамиятдаги болалар таълим ва тарбиясига, унга яратилаётган имкониятларга, шароитларга, болалар таълим ва тарбиясига таъсир этаётган

¹ И. А. Қаримов. «Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади» маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. — Т.: «Иқтисодиёт», 2011. — 154-бет.

² Ўша китоб.

муҳитга қизиқиш билан қаровчи муҳим фан ҳисобланади. Бу масалаларни ўрганиш, энг аввало, фалсафий масалалар ҳисобланиб, жамият тараққиётига, жамиятнинг тараққиёт билан боғлиқ қонуниятларини ўрганишга йўл очади. Педагогик социология фанини ўрганиш масалаларига давлат, халқ, инсоният қизиқади ва бу йўлда доимо назорат қилиш, кузатиш ишларини олиб боради. Бола тарбиясидаги маълум бир етишмовчиликлар жамият ривожига прогресс эмас, балки регресс таъсир этади. Шунинг учун ҳам барча даврларда, барча мамлакатларда бола тарбияси энг муҳим вазифалар қаторига кирган.

Ўзбекистон ҳам ўз мустақиллигининг биринчи кунларида-ноқ болалар тарбиясига, уларга берилаётган таълимга катта эътибор берган ва бериб келмоқда. Ҳар бир йилнинг номланиши айнан болалар келажаги, уларнинг соғлиғи мустаҳкамлигини янада яхшилашга қаратилгандир. Дейлик, бу йил, яъни 2014 йил «Соғлом бола» йили деб аталиб, давлатимиз томонидан болалар учун қўллаб-қувватлов имкониятлар яратиб берилмоқда. Президентимиз болалар тарбиясига, уларнинг соғлиғига эътибор берган ҳолда шундай дейди: «Барчангиз яхши биласизки, келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол насли тарбиялаб етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир.

Бу муқаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту саодати, фазлу камолотини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, ўзини аямайди»¹. Бола тарбияси – бу муқаддас бурч ҳисобланиб, унга, биринчи навбатда, ота-она, мураббий, ўқитувчи, маҳалла, қавму қариндошлар, яқин дўстлар, мактаб, давлат, жамият жавобгар ҳисобланади. Яхши тарбия топган ва мактовга сазовор болалар жамиятга, одамларга, халқига фақат яхшиликлар олиб келади. Болага илк тарбия бериш оиладан бошланади. Ота-она болага ахлоқ ва одобни ўргатади. Боланинг кўнглига эзгулик, яхшилик, меҳр-оқибат, ор-номус каби тушунчаларни сингдиради.

¹ И. А. Қаримов. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Иллар», 1998. – 4-бет.

Бундан ташқари, болага таълим-тарбия бераётган ўқитувчилар бола онгини билим, малака, руҳий поклик, инсонни севиш, ватанга ва жамиятга хизмат қилиш, имонли, инсофли бўлиш, ҳар қандай ишни амалга оширишда ақл-тафаккурга суяниш кабиларни ўргатадилар. Атрофдаги омиллар асосида нотўғри тарбияланган инсон яхшилик уругини эмас, ёмонлик уругини тарқатади. Ёмонлик асосида катта бўлган инсонда одамларга бўлган салбий хислатлар шаклланади. Тарбия соҳасида ҳам яхши инсонни шакллантириш – бу муқаддас бурч, вазифадир. Бу эса, бола атрофидаги инсонлардан масъулият ва жавобгарликни талаб қилади.

ХУЛОСА

Инсоният ҳаётини ўз ҳаёти давомида амалда орттирган билимлар, малакаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида кўплаб амалий ва назарий билимларни кашф қилди ва қилиб келмоқда. Ҳар бир авлод ўзидан аввалги билимларни ўзлаштирган ҳолда янги билимларни кашф қилиб келмоқда. Бу авлоддан-авлодга қоладиган билимлар, кўникмалар, малакалар бўлиб, инсон ўзидан кейинги авлодга бериш орқали жамиятнинг яшаши, ҳаёт кечириши учун шароитлар яратади. Инсониятга хос бўлган кўплаб фаолият турларини кўрсатиш ва янги пайдо бўлаётган йўналишларни санаб ўтиш мумкин. Булар эса, ёш авлодга таълим ва тарбия орқали ўтади. Бундай ҳолат бўлмаса жамият инқирозга учрайди ва йўқ бўлиб кетади. Ҳар бир халқнинг ўз яшаш шароитидан келиб чиққан ҳолда турли касблар ривож топган. Урф-одатлар, анъаналар, мерос, қадриятлар асосида улғайган инсон шу халққа хос бўлган руҳиятни ўзида олиб юради. Булар таълим ва тарбияда ҳам ўз аксини топади. Илғор ғояларга ва ютуқларга эга бўлган халқ ривожланиш орқали бошқа халқлардан илгарилаб кетади. Айримларда бундай шароит бўлмаганлиги учун ривожланишдан орқада қолади ёки ўртаҳол мамлакатларга айланади. Булар ҳам айнан таълим ва тарбия билан узвий боғлиқ жараёнлар ҳисобланади.

Бола тарбияси ва унга яратилаётган шароитлар, муҳит масаласи социология фанининг педагогик социология йўналиши билан узвий боғлиқдир. Бу соҳада жаҳоннинг кўплаб мутафаккирлари бош қотиришган. Улар ўз тавсия ва асарларида булар ҳақида фикрлар билдиришган. Ривожланган мамлакатларни ўрганар эканмиз, улардаги таълим тизими, улар шуғулланаёт-

ган масалалар жамият учун керакли бўлган зарурий масалалар эканлигини кўрамиз. Ҳар бир халқ ўз авлодларини яхши таълим ва тарбияга эга бўлишлари учун интилади. Ўзбекистонда ҳам ёшларга жаҳон стандартларига мос бўлган кадр сифатида таълим ва тарбия беришга шароитлар яратиб берилаётганини кўриш мумкин.

Бу соҳада таълим тизимини ислоҳ қилиш, янги ва зарур бўлган билимларни олиш, ёшларни жаҳоннинг етакчи мамлакатларида берилаётган билимлар билан таништириш, янгича ўйлайдиган авлодни тарбиялаш каби кўплаб масалалар турибди. Бу соҳаларни ўрганишни педагогик социологиясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Педагогик социология жамиятдаги масалаларни социология ва унинг ўрганиш масалаларига суянган ҳолда таҳлил қилиб боради. Жамият тараққиёти бу халқ фаровонлиги билан боғлиқ. Жамият тараққиёти, халқ фаровонлиги ўсиб келаётган ёш авлодга бериладиган таълим ва тарбия билан узвий боғлиқ. Боланинг илк тарбияси оилада бошланиши ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов шундай ёзади: «Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир»¹.

Педагогик социология фан сифатида жамиятдаги таълим ва тарбия масалаларини ўрганишда унга яратилаётган шароитлар, муҳит каби масалаларни чуқур ўрганиб боради. Бунда педагогик социология оилани, гуруҳларни, давлатни, жамиятни ва унда яратилаётган шароит ва муҳитни таҳлил қилади. Ўз тавсиялари ва йўналишлари билан маълум бир йўл-йўриқлар беради. Кўриниб турибдики, педагогик социология педагогикага хос бўлган кўплаб масалаларни ҳал қилишда

¹ И. А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 52-бет.

фаол иштирок этиб боради. Педагогик социология фани олдига қўйилган вазифалар таълим ва тарбия масалалари билан боғлиқ бўлар экан, демак, жамиятдаги барча педагогикага хос масалаларни ҳал қилишда унинг аҳамияти ва долзарблиги ошиб бораверади.

ИЛОВА

Ўқитувчилар жамоасининг ижтимоий-психологик муҳитини баҳолаш тести

Йўриқнома: куйидаги мулоҳазалар билан танишиб, ўз ҳамкасбларингизнинг қанча қисми ушбу мулоҳазаларга мос бўлган ҳуқ-атвор ва муносабатни намоён қилишини баҳолаш. Куйида жавоб вариантлари мавжуд:

- «барчаси» – 6 балл;
 - «деярли барчаси» – 5 балл;
 - «кўпчилиги» – 4 балл;
 - «ярми» – 3 балл;
 - «озчилик» – 2 балл;
 - «деярли ҳеч ким» – 1 балл;
 - «ҳеч ким» – 0 балл;
1. Сўз ва иш бирлигига эга.
 2. Индивидуалликни намоён қилишга.
 3. Тўлиқ эътиқодли.
 4. Бир-бирининг ютуқларидан қувонадилар.
 5. Янги ходимларга ва бошқа жамоа аъзоларига ёрдам қўлини чўзадилар.
 6. Бир-бири билан ўзаро моҳирона алоқа қилишади.
 7. Жамоанинг олдидаги вазифани биладилар.
 8. Бир-бирига нисбатан талабчан.
 9. Ҳамма вазифаларни умумий ҳал этадилар.
 10. Жамоа олдидаги муаммони бирадамликда баҳолайдилар.
 11. Бир-бирларига ишонадилар.

12. Янги ишга кирганлар ва бошқа малакали жамоа аъзолари билан тажриба алмашадилар.

13. Мажбуриятларни ўзаро низосиз тақсимлайдилар.

14. Жамоа ишлари якунларини билдиради.

15. Ҳеч қачон ҳеч нарсада хато қилмайдилар.

16. Ютуқ ва муваффақиятсизликларни ҳаққоний баҳолайдилар.

17. Шахсий манфаатлари жамоат манфаати билан уйғунлашган.

18. Бўш вақтларини биргаликда ўтказадилар.

19. Бир-бирларини ҳимоя қиладилар.

20. Янги келганлар ва бошқа бўлим вакиллари манфаатларини ҳисобга оладилар.

21. Бир-бирларини ўзаро тўлдирадилар.

22. Жамоанинг ижобий ва салбий жиҳатларини яхши биладилар.

23. Муаммо ва топшириқлар устида тўлиқ куч билан ишлайдилар.

24. Жамоа манфаатларида тўқнашувга дуч келсалар бефарқ эмаслар.

25. Масъулиятларнинг тўғри тақсимотини бир хилда баҳолайдилар.

26. Бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар.

27. Жамоанинг янги ва кекса аъзоларига бир хилда адолатли ёндашадилар.

28. Ишдаги камчиликларни мустақил кўрсата оладилар ва тузатадилар.

29. Жамоодаги хулқ-атвор қоидаларини биладилар.

30. Ҳеч қачон ва ҳеч нарсадан шубҳаланмайдилар.

31. Бошлаган ишларини ярим йўлга ташлаб қўймайдилар.

32. Жамоодаги хулқ-атвор меъёрларини қабул қилишда ортда қолмайдилар.

33. Жамоа манфаатларини бир хилда баҳолайдилар.

34. Жамоа муваффақиятсизликларидан қалбдан азобланидилар.

35. Жамоадаги кекса ва ёшларни ҳамда бошқа бўлим вакиллари ишини ҳаққоний бир хил баҳолайдилар.

36. Жамоа вазифаларини ҳал этишдаги ўзаро ҳамкорлик шароитида юзага келадиган низолар ва зиддиятларни тез ҳал этадилар.

37. Мажбуриятларини яхши биладилар.

38. Тартиб-интизомга онгли бўйсунадилар.

39. Ўз жамоаларига ишонадилар.

40. Жамоа муваффақиятсизликларини бир хил баҳолайдилар.

41. Бир-бирларига муносабатларида ўзларини камтарона тутадилар.

42. Ёшлар ва бошқа жамоа вакиллари олдида ўзларининг устун томонларини намоён қилмайдилар.

43. Ўзаро тез тил топишадилар.

44. Ҳамкорликда ишлаш усул ва амалларини яхши биладилар.

45. Доимо ва ҳаммасида ҳақ.

46. Жамоа манфаатларини шахсий манфаатлардан устун қўядилар.

47. Гуруҳ учун аҳамиятли жиҳатларни қўллаб-қувватлайдилар.

48. Ахлоқий меъёрлар ҳақида бир хил тасаввурга эгалар.

49. Бир-бирларига хайрихоҳлар.

50. Ёшлар ва бошқа гуруҳ аъзолари билан оқилона муносабат ўрнатадилар.

51. Талаб этилганда ўзига жамоа етакчилигини танлай биладилар.

52. Жамоадошларининг ишини яхши биладилар.

53. Жамоа мулкига ҳўжайин сифатида ёндашадилар.

54. Жамоа анъаналарини қўллаб-қувватлайдилар.

55. Шахснинг ижтимоий сифатларига бир хилда баҳо берадилар.

56. Бир-бирларини ҳурмат қиладилар.

57. Ёшлар ва жамоанинг бошқа аъзолари билан ҳамкорлик қиладилар.

58. Зарурат бўлганда жамоанинг бошқа аъзолари масъулиятини ўз зиммаларига оладилар.

59. Бир-бирларининг хислатларини биладилар.

60. Ҳамма ўз ишининг устаси ҳисобланади.

61. Ҳар қандай топшириқни масъулият билан бажарадилар.

62. Жамоани бузишга ҳаракат қилган кучларга фаол қаршилик кўрсатадилар.

63. Рағбатлантириш таксимои тўғрилигини бир хил баҳолайдилар.

64. Оғир дамларда бир-бирларини кўллаб-қувватлайдилар.

65. Ёшлар ва бошқа жамоа вакиллари ютуқларидан қувонадилар.

66. Муррақаб шароитларда уюшган ҳолда ҳаракат қиладилар.

67. Бир-бирларининг одат ва лаёқатларини яхши биладилар.

68. Жамоат ишларида фаол иштирок этадилар.

69. Жамоа ютуқларига доимо ғамхўрлар.

70. Адолатли жазолашни бир хил баҳолайдилар.

71. Бир-бирларига нисбатан хушмуомаладирлар.

72. Ёшлар ва бошқа жамоа аъзоларининг муваффақиятсизликларига дилдан шерикдирлар.

73. Барчага бир хил масъулият юклай оладилар.

74. Ишни бир-бирига ўтишини биладилар.

Бу саволларга жавоб бериш орқали жамоадаги ижтимоий психологик ҳолат юзага чиқади ва жамоанинг устида ишлаш масалалари кўзга ташланади. Жамоадаги ижтимоий-психологик ҳолат яхши бўлса тарбиялаш жараёни ҳам яхши кечади. Жамоа аъзолари бир-бирига тўғри муносабат қилсалар, улар

ўртасида ғаламисона жараёнлар бўлмаса. бола тарбияси ҳам яхши бўлади. Малакаси юксак бўлган педагоглар ўз тажрибаларини бошқа ўқитувчиларга дўстона бера олсалар ва уларнинг тажрибаларини бошқалар ҳам тўғри қабул қилсалар бу жамоа яхши ва ижодкор жамоа бўлади. Сен эмас мен, деб ўзини устун қўядиган бўлсалар, бундай жамоада ижтимоий-психологик иқлим яхши бўлмайди. Жамоада ўзаро муносабатларни тўғрилаш, ўзаро тўғри ҳамкорликни вужудга келтириш зарур ҳисобланади. Болалар ўртасидаги муносабатларда буларнинг таъсири ҳам бўлади.

Педагог шахсининг касбий йўналганлигини баҳолаш

Йўриқнома: ушбу сўровномада сизнинг шахсингизга тегишли бўлган хусусиятлар келтирилган. Улар икки хил мезонга кўра баҳоланади:

а) ушбу хусусиятлар менинг хулқ-атворимга мос келади.

б) ушбу хусусиятлар менинг хулқ-атворимга тўғри келмайди.

Берилган саволлардан ўзингизга мос келганини танлаб олинг. Текширишлар орқали ўзингиздаги ижобий ва салбий томонларни ажратиб олинг. Булар сизнинг касбингизга мослик даражангизни ёки ўз устингизда ишлаш кераклигини кўрсатади.

1. Мен болаларни ёқтираман.

2. Мен одамлардан узоқда ёлғиз яшашим мумкин.

3. Мен ўқитаётган фан чуқур билим беради ва инсонларнинг яшашларини енгиллаштиради, деб ўйлайман.

4. Одамлар ахлоқий қоидаларга амал қилишлари зарур, деб ўйлайман.

5. Ҳозирда қандай йўл билан бўлса-да, бойлик орттириш керак, деб ўйлайман.

6. Бойлик яшаш учун зарур жараёндир.

7. Китоблар менинг учун жуда қадрли ва кераклидир.

8. Мен ҳар доим ўз касбимга тегишли бўлган китобларни ўқиб бораман.

9. Дарс жараёнида тўполон қилган болаларни ёқтирмайман.

10. Болаларга тушунтириш мен учун жуда азобли ҳолат.

11. Меҳнатсиз ҳам пул топса бўлади.

12. Ахлоқ фақат ўқувчиларга берилади.

13. Мактаб қоидалари менга жуда оғир тушади.

14. Менга осойишта иш шароити ёқади.

15. Атрофдагиларнинг айтишича, мен бажараётган ишларни кўнгилдагидек бажарар эканман.

16. Баъзан дарсга кечикиб келган ўқувчини уялтиришни ёқтираман.

17. Ўқувчига танбەҳ бериб туриш зарур, деб ўйлайман.

18. Мен бошқаларнинг камчилигини кўрсам ҳам кўрмагандек юраман.

19. Мен болаларга меҳр бериш керак, деб ўйлайман.

20. Малакани ошириш зарур эмас, деб биламан.

21. Бошқаларнинг фикри менга зарур эмас, уларга эътибор бермайман.

22. Атрофдагилар мени кўп ўқийди ва кўп нарсаларни билади, дейдилар.

23. Менимча, болалар бу бизнинг келажагимиз, уларга кўп билим бериш керак, касб-хунар олишларига ёрдамлашиш зарур.

24. Болаларни катта қилиш қийин, лекин қийинчиликсиз келажак йўқ.

25. Мен ўз меҳнатимдан завқланаман.

26. Кулоксиз болаларни ҳар доим жазолаш керак.

27. Менимча, А.Авлоний болаларни тарбиялашга катта эътибор берган, менинг ҳам болаларга меҳрим бор.

28. Менимча, болаларга кўпроқ мажбурлаш орқали билим бериш керак.

29. Болаларнинг ўзлари билим оладилар, уларга эътибор бермаса ҳам бўлади.

30. Менга берилган маслаҳатни дарров ўзимга оламан.

31. Болаларга, меҳнат одамни улуғлайди, деб ўргатаман.

32. Ахлоқли бўлиш билим олишнинг асоси, деб биламан.

33. Мени мақташса мен янада кўпроқ меҳнат қиламан.

34. Менинг амалга ошираётган фаолиятим одамларга фойда келтирса.

35. Болаларга фан ютуқларидан завқланишни ўргатаман.

36. Мен ўз устимда яна ишлашим керак, деб ўйлайман.

37. Мен билагон болаларни яхши кўраман.

38. Болалар мендан маслаҳат сўрасалар, эринмай маслаҳат бераман.

39. Дунёдаги энг эъзозли касб, деб ўқитувчиликни биламан.

40. Мен ўз касбимни тўғри танлаганман, деб ўйлайман.

Бу саволларни яна давом эттириш мумкин. Инсон ўзини шу каби саволлар орқали билиб боради. Яхши педагог, энг аввало, тарбияланаётган болаларни севади. Уларнинг шўхлигини, эркалигини кўтаради. Уларни тарбиялаш учун ҳар хил усуллардан фойдаланади. Уларни фақат мактаб эмас, балки танбех бериб, керак бўлса, жазолаб ҳам тарбиялайди. Чунки болаларнинг руҳияти ҳар хил бўлади. Шароитдан келиб чиққан ҳолда уни мактаб, рағбатлантирилади ва керак бўлганда жазолаш ҳам тарбиялашга ёрдам беради. Ўз касбини яхши кўрган педагог ҳар доим болаларнинг орасида ва уларнинг сеvimли инсони бўлиб қолади. Улар катта бўлганларида ҳам ўз устозларини эслайдилар. Педагогик социология болаларга берилаётган таълим ва тарбиянинг олиб борилиши, шарт-шароитлари, яхши тарбия ёйилиши ва ўзгаларга таъсири, оиладаги шароитлар,

махалладаги тенгқурлар, табиатнинг тарбияга таъсирини, хуллас, инсон тарбиясига таъсир этиб, унга шароит яратиб бераётган барча томонларни ўрганиб боради.

Яхши педагог – бу ёш авлодни тарбиялаётган мохир ва ўз касбининг устаси ҳисобланади. У ҳар доим шогирдларининг келажагини ўйлайди. Ўз устида ишлаб, уларга янги билимлар бериш йўлларини излайди. Педагог – бу психолог, тарбиячи, билим берувчи ва, энг асосийси, келажак авлодларнинг устози, меҳнаткаш инсонидир. Шунинг учун ҳам ҳамма даврларда педагогларга жамият катта эътибор бериб, уларни энг улуғ касб эгаси, деб кўкларга кўтаради. Биз инсоният тарихидан ҳақиқий педагогларни кўплаб учратганмиз. Бегараз меҳнатлари билан эътибор кўрсатган педагогларни инсоният ҳар доим улуғлайди. Бизга эса, шундай улуғ педагоглар керак бўлиб, келажак авлодларнинг бахтли яшаши учун яхши кадрларни тайёрлаб беришини кутиб қоламиз.

Ота-оналарга ўз фарзандларини билишлари ва синашлари учун психологик тест саволлари

Сиз ўз болангизга қандай муносабатдасиз?

Ҳар бир инсон ўз боласининг келажаги ҳақида кўп ўйлайди. Уни келажакда ким бўлиши, қандай инсон бўлиб етишиши ота-оналарни ўйлантиради. Ота-оналар болалари билан қандай муносабат ўрнатишни, уларни қандай қилиб тарбиялашни ўйлайдилар. Куйида сизнинг ўз болаларингиз билан қандай муносабатда эканлигингизга баҳо берувчи психологик тест саволлари берилган. Бу саволларга жавоб бериш орқали ўзингиз ва болангиз ўртасидаги муносабатларга тегишли бўлган маълумотлар оласиз.

1. Эрталаб болангизнинг кийинишига ёрдам берасизми?

2. Сиз унинг яхши кийинишига интиласизми?
3. Йўлни кесиб ўтаётганда сиз унинг қўлини ушлаб оласизми?
4. Сиз унга: «Ўсиб отангдек бўласан», деб қўп қайтарасизми?
5. Унга тенгдошлари орасида улардан яхшироқ бўлиш кераклигини ишонтириб айтасизми?
6. Болангиз олдида ўқитувчилари, тарбиячилари ҳақида ёмон фикрларни айтасизми?
7. Болалар ўртасидаги жанжал ва келишмовчиликларга қўшиласизми?
8. Болангиз билан бўлган мулоқотда сиз «бизнинг даврда бундай бўлган эди» каби сўзларни айтасизми?
9. Сиз ундан ким билан ўртоқлигини ва нима билан машғуллигини доим айтишини талаб қиласизми?
10. Бошқа ота-оналардан норози бўла туриб, сиз болангизга меҳмонга бормасдан, уларни ўз уйига таклиф қилишни тавсия қиласизми?

Саволларга жавоблар «Ҳа», «Йўқ», «Гоҳида» тарзида бўлса, ҳар бир «Ҳа»га 3 балл, «Йўқ»га 1 балл, «Гоҳида»га 2 балл берилади.

10 дан 15 баллгача

Сизга маълумки, болани ман қилишлар, ҳар доим ёнини олишлар, шунингдек, панд-насихатлар орқали тарбиялаб бўлмайди. Уни кўпроқ ўз олдингизда ишларни мустақил бажаришига кўмаклашинг. Яхши ишларини мақтаб, ёмон ишларига ўз тушунтиришларингиз орқали тўғри йўлни кўрсатишга уриниб кўринг. Буни у сезмасин, худди маслаҳатлашаётгандек қилиб олиб боринг.

Сиз, албатта, ўз болангизнинг катта бўлаётганини тўғри тушунасиз уни мустақил бўлишини хоҳлайсиз ва бунга ёрдам берасиз, сизга бўлган ишончини йўқотмаслигини хоҳлайсиз.

16 дан 23 гача бўлган баллар

Сиз қизингиз ва ўғлингизни ҳаётда ўз йўлини мустақил топишига йўл қўймайсиз, шунингдек, уларни сизнинг фикрингизга қарши фикрлар айтишларига ҳам йўл қўймайсиз. Мустақил бўлишлари учун уларга имконият ҳам бермайсиз. Мактаб – бу, сизнинг фикрингизча, оғир даҳмаза. Ўқитувчилар билан сизнинг фикрингиз ҳар доим мос тушавермайди. Шунинг учун улар билан ўзаро мулоқот қила олмайсиз. Сизнинг болангиз улғаяётганлигига, уни сизга боғлиқлиги камаёётганлигига кўника олмайсиз ва бунга ишонгингиз келмайди. Маслаҳатимиз – унга озгина эркинлик беринг, бу унга ҳам, сизга ҳам жуда керак. Ўз йўлини топиши, мустақил фикрлаши, ўзига мос бўлган қарорлар қабул қилиши учун бу эркинлик зарур. Сиз эса, уни ташқаридан кузатиб, хато фикрларини тузатиш учун маслаҳатлар бериш орқали тўғри йўлга етакланг.

24 баллдан 30 баллгача

Сизга болангизнинг ўқитувчилари билан ҳам, унинг ўртоқлари билан ҳам яхши муносабат ўрнатишга эришиш қийин бўлди ва бунга эриша олмадингиз ҳам. Бунинг сабаби сизни болангизга жуда ҳам қаттиқ ёпишиб олганлигингиздир. Сиз фақат унинг учун яшааяпсиз, унда сизнинг бирдан бир ҳаётингизнинг маъноси ётади. Шунини билиш керакки, бу болани тарбиялашнинг тўғри йўли эмас, чунки болани тўғри тарбиялаш учун оилада тўғри муносабатлар ўрнатилган бўлиши керак. Сиз ўз тарбия услубингиздан тезда воз кечишингиз ва болани эркин нафас олиши учун имконият яратишингиз керак. Тез орада бунинг натижасини кўрасиз, болангиз анча бошқача бўлиб қолади. Сизнинг эса бўш вақтингиз, албатта, кўпаяди.

Инсоният, албатта, узоқ вақт давомида ўз авлодларини тарбиялаб боришга интилиб келган ва келади ҳам. Лекин инсоният тараққиёти ҳар бир авлод тарбиясига ўз чизигини қўяди. Бу, энг аввало, жамият, инсоният, инсоннинг ўз эҳтиёжлари, манфаатлари ва қизиқишларидан келиб чиқиб, мақсадлари саринтилиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Бундан келиб чиққан

ҳолда айтиш мумкинки, ҳар бир авлоднинг ўзига хос бўлган томонлари шаклланиб, олдинги авлоддан нимаси биландир ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ёш авлод янгиликлар сари интилади, уларнинг дунёқараши шаклланиб, ўзига хос бўлган кўринишга эга бўлади. Ёш авлодни тарбиялашда эса, биз авлодлар яратган билимларга ва урф-одатларга, қадриятларга суянамиз. Бундан келиб чиқиб, ота-оналарнинг болаларга бераётган тарбиясида айнан инсониятга хос бўлган қадриятларга суянган ҳолда, эҳтиёткорлик билан билимлар бериб бориш зарур. Чунки боланинг мияси, онги худди оқ қоғозга ўхшайди, унга нима ёзсак, келажакда ана шуни бола ҳаётида кўрамиз.

Сизнинг болангиз билағонми?

Психология фанидан маълумки, ҳар бир бола унга тегишли бўлган хислатларга эга бўлади. Бу хислатлар эса, илк болалик даврларидаёқ намоён бўлади. Бундай томонларни эса, ота-оналар эртароқ сезишлари керак. Болани тарбиялашда ота-оналар бу хусусиятлардан фойдаланиш ва уни янада ривожлантириш учун имкониятлар топишлари зарур. Ота-оналар боланинг келажаги учун ҳар доим жон куйдирадиган, унинг иқтидорини тарбиялаб, жамият учун фойдали ва ўз келажagini куришига ёрдам берувчи биринчи устозлар ҳисобланади. Уларнинг болалардаги бу хислатларни билишлари кечикиб қолмаслиги учун, қуйидаги тест саволларини тавсия қиламиз.

1. Сизнинг болангиз ўқишни 6 ёшга тўлмасдан, эрта ўрганиб олди: мустақил ҳолда ўрганди – 7 балл, кимнингдир ёрдамида ўрганди – 5 балл.
2. Кўп китоб ўқийди, шу билан бирга тез ўқийди – 2 балл.
3. Ўзи ёки кимнингдир ёрдами билан луғат ва энциклопедияни ўқий бошлади – 2 балл.
4. Ўқишни осон ўрганди, лекин ўқишга қийналади – 1 балл.

5. Эшикни беркитиб ўқийди, унинг ўртоқлари эса, ўзидан икки ёш катта – 2 балл.

6. Катталар билан тенг гаплашишни ёқтиради – 2 балл.

7. Жуда кўп ҳар хил саволлар беради, бу саволлар кўп ҳолда катталарнинг бошини қотиради ва боши берк кўчага киритади – 1 балл.

8. Унда деярли барча саволларга жавоблар тайёр – 1 балл.

9. Болангиз айрим ҳолларда ҳаёли паришон ҳолда бўлади, лекин ҳар доим ҳайратомуз умумлаштиришлар қилади, дейлик, кинофильмларни, телевидение орқали берилган кўрсатувлар ёки кимнингдир кузатуви орқали бундай умумлаштиришларни қилади – 2 балл.

10. Болангиз ўзини ўраб турган дунёга эҳтирос билан муносабат кўрсатади ва мулоқотга киришади, бу дунё ҳақида ўзининг баҳосини беради – 1 балл.

11. Бир хил кечадиган ишларга зерикарли муносабатда бўлади. Полни ювиш, идиш-товоқларни ювиш, ўқув машқларини бажариш, катта куч талаб қилмайдиган ишлар унинг учун зерикарли бўлади – 1 балл.

12. У ҳар қандай ноҳақликка, ҳаттоки, бу унга тегишли бўлмаса ҳам қаршидир – 2 балл.

13. Ҳазиллашишни яхши кўради – 2 балл.

14. Унинг луғат билими бой ва мулоқотга кўркмасдан ҳар хил терминларни ишлатади, ўзининг фикрлаши билан атрофдагиларни ҳаяжонга солади – 2 балл.

15. Мураккаб шахмат ва шу каби ўйлашга мажбур қилувчи ўйинларни ўйнашни ёқтиради – 2 балл.

16. Унинг ўзи энди мактабга боради, лекин катта синфдагилар нима дарс ўтиши билан қизиқади – 1 балл.

17. Ҳар хил машғулот билан шуғулланишни ёқтиради, лекин уларни ўзи мустақил ечишни хоҳлайди – 2 балл.

18. Коинот масалалари, инсоннинг дунёга келиши ва тарихи билан қизиқади – 2 балл.

19. Мактабга боради, ортиқча куч сарфламай ўқийди, ҳаммасини тез ўзлаштиради ва шу билан бирга кўп саволларга ўзининг фикри бор – 2 балл.

20. У мусиқага, халқ санъатига, табиатга кизиқади ва уларда уйғунликни ҳис этади – 2 балл.

Агар жавоб йўқ деб берилса, у ҳолда – 0 балл бўлади.

0 дан 10 баллгача

Сиз ўз болангизга, унинг ривожланишига эътибор беришингиз керак. Бунинг учун уни мактаб психологига кўрсатиб, педагог билан маслаҳатлашган ҳолда, маълум бир индивидуал машқларни олиб боришингиз керак бўлади. Боланинг ривожланиши – бу уни ўраб турган одамлар билан, уларнинг амалий тажрибалари билан ҳам боғлиқ бўлади. Бола дунёқарашининг ривожланиши унинг ота-онасининг дунёқарашини билан, унга берилаётган эътибор билан ҳам боғлиқдир. Шунинг учун сиз ўз болангизга кўпроқ эътибор беринг, деб маслаҳат берамиз.

10 дан 13 баллгача

Агар тўпланган баллар 10 дан 13 гача бўлса, у ҳолда сизнинг болангиз маълум бир қобилиятга эга эканлиги кўзга ташланади. Сиз бу ҳолларда болангиздаги қайси қобилият тараққий этганлигини билиб олишингиз, бу қобилиятни ижобий ҳолда ривожлантиришингиз керак бўлади. Бунинг учун мактаб психологига мурожаат қилиш ва уни ривожлантириш керак бўлган томонларини аниқлаб олишингиз зарур. Ундаги қобилият сўнмаслиги, аксинча, уни ривожлантириш учун нималар қилиш кераклигини билиб олиш керак бўлади.

14 ва ундан ортиқ балл

Агар тўпланган балл 14 дан ортиқ бўлса, у ҳолда сизнинг болангиз жуда ҳам қобилиятлилигидан далолат беради. Сиз энди ўз болангизга қандай таълим бериш кераклиги ҳақида ўйлаб кўришингиз ва уни ташкил этишингиз зарур бўлади. Бунинг учун яна мактаб психологига мурожаат қилган ҳолда, педагог билан маслаҳатлашиб, ишни давом эттиринг.

Болаларингиз билан муносабатингиз қандай?

Инсон ҳар доим мулоқотда бўлади. У, айниқса, ўз яқинлари билан мулоқотда бўлганида уларни тушуниши, ўз ички кечинмаларини уларнинг қалбидан ўтаётган кечинмалар билан мослигини билгиси келади. Оиладаги муносабатлар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги аҳиллик кўп жихатдан оиланинг баркамол бўлишига имконият яратади. Ўзаро муносабатларда болалар ва уларнинг ота-оналари ўртасидаги бир-бирини тушуниш оилада яхши муносабатлар шаклланиши учун, оила тинч ва тотув бўлиши учун, кўпгина муаммолар ечилиши учун имкониятлар яратади. Бу масалаларни билиш учун биз қуйида ўзингизни синаш учун психологик тест саволларини бердик.

1. Оилангизда болалар билан ўзаро тушуниш бор, деб ҳисоблайсизми?

2. Болалар сиз билан қалбдан гаплашадими, шахсий ишлари бўйича маслаҳатлашадими?

3. Улар сизнинг ишингиз билан қизиқишадими?

4. Сиз болаларингизнинг ўртоқларини биласизми?

5. Фарзандингизнинг ўртоқлари сизникида бўлиб турадими?

6. Болалар сиз билан бирга хўжалик ишларида иштирок этадими?

7. Сиз уларни қандай ўқишини текшириб кўрасизми?

8. Сизни улар билан биргаликда банд бўладиган умумий машғулотингиз борми?

9. Болалар оила байрамларига тайёргарликда биргаликда иштирок қиладиларми?

10. Болалар байрамларда сиз билан биргаликда бўлишни хоҳлайдиларми ёки, аксинча, катталарнинг иштирокисиз бўлишни истайдиларми?

11. Сиз болалар билан ўқилган китобни муҳокама қиласизми?

12. Телевизордаги фильмларни-чи?
13. Сиз улар билан биргаликда театрларда, музейларда, концертларда бўласизми?
14. Болалар билан бирга сайлларда бўласизми?
15. Болаларингиз билан биргаликда таътилингизни ўтказишни хоҳлайсизми ёки йўқми?

Тест калити

Бу ерда тасдиқловчи жавобга 2 балл, «агарда», «гоҳида», «айрим пайтларда» жавоби бўлса, у ҳолда 1 балл, саволларга жавоб йўқ бўлса 0 балл.

Агарда сиз 20 ва ундан ортиқ балл йиғган бўлсангиз, демак, сизнинг болангиз билан муносабатингиз муваффақиятлидир. Агарда 10 баллдан 20 баллгача бўлса, у ҳолда сизнинг болангиз билан муносабатингиз қониқарлидир. Сиз тўплаган балл 10 дан кам бўлса, у ҳолда сиз болангиз билан бўлган муносабатингизни яна бир бор кўриб чиқишингиз зарур бўлади. Сизга маслаҳат – болангизни яхшилаб ўрганинг, унинг дунёсига киришга, унинг учун намуна бўлишга интилинг. Болангизни ишончини қондирган ҳолда унга энг яхши дўст бўлиб қолинг.

Биз қандай ота-оналармиз?

Биз, кўпинча, болаларимиз билан муносабатда бўлиб, ўзини қандай ота-она эканлигимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Ваҳоланки, биз уларнинг биринчи тарбиячиси, ахлоқ, одоб ва билим олишга ундовчи устозимиз. Бизнинг тарбиячилик вазифамиз тўғри бажарилаяптими ёки йўқми, деб ҳам ўйламаймиз.

Сиз ота-оналар бу соҳада ўзингизни бир текшириб кўринг. Қуйида психологик тестлар берилган. Ҳар бир ижобий жавобга 2 балл ва инкор этувчи жавобга 0 балл, «гоҳида», «айрим пайтларда», деб жавоб берилганда 1 балл берилади.

1. Журналларда, телевиденида ва радиода бериладиган тарбия мавзусидаги эшиттиришларни эшитиб борасизми? Шу мавзуга тегишли бўлган адабиётларни ҳам ўқиб турасизми?

2. Сизнинг болангиз гуноҳ иш қилиб қўйди. Сиз бунинг ўзингиз берган тарбиянинг натижаси, деб ўйлаб кўрасизми?

3. Сиз ўзингизни турмуш ўртоғингиз билан барча масалаларда ҳамфикрмисиз?

4. Агар болангиз сизга ўзининг ёрдамини таклиф қилса, сиз бажараётган иш секинлашса ёки умуман тўхтаб қолса ҳам, унинг ёрдамини қабул қилармидингиз?

5. Сиз ман қилувчи ёки буйруқ берувчи сўзларни фақат керак бўлгандагина ишлатасизми?

6. Сиз кетма-кетликни педагогик тарбиянинг асосий принципларидан бири, деб ўйлайсизми?

7. Болани ўраб турувчи муҳит унга қаттиқ таъсир қилади, деб ҳисоблайсизми?

8. Спорт ва жисмоний тарбия боланинг гармоник ривожига катта таъсир қилишига ишонасизми?

9. Сиз болангизга бирор нарсани қил, деб буйруқ бермасдан, ундан шунини қилишни илтимос қила оласизми?

10. Сиз боланинг бирор юмушига ёрдам беришдан қутулиш учун куйидаги сўздан фойдаланасизми: «Менинг вақтим йўқ», ёки «тўхтаб тур, мен ишимни бажариб олай».

6 балл тўплаган бўлсангиз

Сиз тарбия тўғрисида жуда оз маълумотга эга экансиз. Сизга маслаҳатимиз – бу соҳадаги билимларингизни кўпайтириб, тезда ўз устунгизда ишлашга киришинг. Ҳозирги замон педагогикаси ва Шарқнинг буюк инсонлари қолдирган қадриятларни ўзлаштириб бориб, нафақат ўзингиз, балки, энг аввало, болаларингиз учун ҳам ўрнак бўла оласиз. Сиз ўз болаларингизни кузатиш орқали уларнинг тарбияси ва уларга етишмаётган қирраларни билиб оласиз ва бола тарбиясига хос бўлган қонуниятларни ҳам ўзлаштираёсиз. Болангизга бераётган тар-

биянгиз — бу сизнинг уларга берадиган меҳрингиз билан уйғунлашиб кетади. Сиз уларни тўғри тарбиялаш орқали нафақат уларни, балки ўзингизни ҳам тарбиялаб борасиз. Бу эса, сизнинг ютуғингиз ҳисобланади. Чунки сиз таълим-тарбия билан узвий машғул бўлган кўплаб педагогларни, Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг ёшларни тарбиялаш билан боғлиқ бўлган китобларини ўқиб чиқиб, ўз малакангизни ва дунёқарашингизни кенгайтириб борасиз. Ўзингиз севган болаларингиз учун ҳар доим ҳамма нарсага тайёр турасиз.

7 баллдан 14 баллгача

Сиз бу соҳада катта хатолар қиласиз, лекин шунга қарамасдан ўзингизни, бу соҳадаги ишларингизни бир сарҳисоб қилиб кўрсангиз ёмон бўлмайди. Ҳозирги яқин кунлардаги дам олиш кунингизни болаларингизга бағишлаб, ўз ишларингизни унутишга эътибор беринг. Болалар бу ишингиз учун сизни тақдирлашади. Бунга, албатта, ишонинг. Сиз кўпроқ ўз болаларингиз билан, уларнинг тарбияси билан шуғулланинг. Кўпроқ тарбияга хос бўлган адабиётлар билан танишинг. Улардан фарзандларингизнинг тарбияси учун керакли бўлган билимларни олиб, уларга амал қилишга интилинг. Маслаҳатимиз болаларингизга бефарқ бўлманг.

15 баллдан юқори балл тўплаганлар учун

Сиз ўз ота-оналик бурчингизни тўлиқ бажарасиз. Болаларингизнинг тарбияси билан ҳар доим қизиқасиз. Улар билан ўйинлар ўтказасиз, дам олиш вақтларини улар билан ўтказишга интиласиз. Атрофдаги инсонлар сизнинг болангиз тўғрисида яхши фикрлар билдиришига ишонасиз. Шу билан бирга, сиз ўз устингизда ишлашни ва болалар билан мулоқотни янада кучайтиринг. Балки сизнинг болангиз ўзига хос ноёб инсон бўлиб шаклланиши мумкиндир. Улар сизга мурожаат қилганда, албатта, қўйган масаласини ечишга интилинг ва уларни кўпроқ масалаларни мустақил ечишига ўргатиб боринг. Бу

юқорида берилган барча маслаҳатлар, энг аввало, болангиз ва унинг тарбиясига қаратилган.

Бу психологияга тегишли тест саволлари ҳар қандай ота-онани бефарқ қолдирмаса керак. Тарбиянинг биринчи қадамлари ота-она томонидан бошланади. Бола катта бўлганида ота-онанинг гаплари унинг учун кунун бўлиши ва у буларга сўзсиз бўйсунishi керак бўлади. Ота-она ўз фарзандининг ютуқларидан фахрланишга интилади. Бунинг учун улар биргаликда меҳнат қилишлари зарурдир. Ўз фарзанди учун ота-она биринчи устоздир.

Педагогик социология оилаларни ва уларда яратилган шароитни ўрганар экан, бола тарбиясига таъсир этаётган шароитларни таҳлил қилиб боради. Оиладаги психологик шароит, бола учун яратилаётган имконият, оиладаги яқин инсонларнинг болага таъсири каби педагогик социологиянинг муҳим томонларини ўрганиш ҳисобланади. Бу психологик тестлар эса, шундай ўрганишга ўз ёрдамини беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Каримов И.А.* Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: «Шарк», 1997.
2. *Каримов И.А.* Юкасқ маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008.
3. *Каримов И.А.* Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2010.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. – Т., 1997.
5. *Каримов И.А.* Мамлакатимизни модернизация қилиш ва иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-жилд. – Т.: «Ўзбекистон», 2008.
6. *Каримов И.А.* «Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади» маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Т.: «Иқтисодиёт», 2011.
7. Олий таълим. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 1–2-қисм. – Т., 2013.
8. *Абу Носир Форобий.* Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
9. *Абу Али Ибн Сино.* Ҳикматлар. – Т.: «Ўзбекистон», 1980.
10. *Абдулла Авлоний.* Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: «Ўқитувчи», 1992.
11. *Абу Ҳамид Муҳаммад ал-Ғазолий.* Бухоро. – Т.: «Ўқитувчи», 1992.
12. *Азизхонов А.Т., Ефимов Л.П.* Теория и практика строительства демократического общества. – Т.: «Университет», 2005.
13. *Абдурауф Фитрат.* Ойла. – Т.: «Маънавият», 1998.
14. *Абул-Фарадж.* Книга занимательных истории. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957.
15. *Абдурахмонов Ф.Р., Саидходжаев Х.Б.* Социология. – Т.: ИИВ Академияси, 2000.
16. *Абдурахмонов Ф.Р., Абдурахмонова З.Э.* Дин психологияси. – Т.: ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011.

17. Абдурахмонов Ф. Р. Қадимги Шарқда психологик фикрлар тараккиёти. – Т.: «Ношир», 2012.
18. Абдурахмонов Ф.Р., Абдурахмонова З.Э. Ўзингни бил. Ўзингни англа. – Т.: «Ношир», 2013.
19. Абдурахмонов Ф.Р. Олий таълим педагогикаси. – Т.: ТТЕСИ, 2014.
20. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. – Петроград, 1921.
21. Баркамол авлод орзуси. – Т., 2000.
22. Воронцов В. Тафаккур гулшани. – Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
23. Горелов А.А. Социология. – М.: ЭКСМО, 2006.
24. Дюркгейм Э. Метод социологии. – Киев: Харьков, 1899.
25. Давлетшин М.Г. ва бошқ. Ёш даврлар ва педагогик психология. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2009.
26. Долимов У. Миллий уйғониш педагогикаси. – Т.: «Ношир», 2012.
27. Кайковус. Қобуснома. – Т.: «Истиқлол», 1994.
28. Крутецкий В.А. Педагогик психология асослари. – Т.: «Ўқитувчи», 1976.
29. Крысько В.Г. Социальная психология. – М.: «Мысль», 2010.
30. Мудрик А.В. Социализация человека. – М.: «Академия», 2000.
31. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика. – М.: «Гордориқ», 2005.
32. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М.: «Академический проект», 2001.
33. Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. – Т.: «Фан», 1994.
34. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Политиздат, 1971.
35. Психоанализ и культура. – М., 1996.
36. Сайфназаров Н., Никитченко Г., Қосимов А. Илмий ижод методологияси. – Т.: «Янги аср авлоди», 2004.
37. Саъдий. Гулистон. – Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968.
38. Умар Хайём. Рубойилар. – Т.: «Ўзбекистон», 1976.
39. Ушинский К.Д. Собрание. Сочинение. Т. 2. изд АПН. РСФСР 1948.
40. Умаров Б., Жабборов Ш. Глобаллашув шароитида маънавий тарбия муаммолари. – Т.: «Академнашр», 2011.
41. Ўзбекистон этноконфессионал атласи. – Т.: «Картография» илмий ишлаб чиқариш давлат корхонаси, 2011.
42. Ўзбек тилининг изохли луғати. – М.: «Рус тили», 1981.

43. *Ҳомиджон Ҳомидий*. Авестодан Шохномага. – Т.: «Шарқ», 2007.
44. *Хайруллаев М.* Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т.: «Ўзбекистон», 1971.
45. *Хайруллаев М.* Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: «Ўқитувчи», 1967.
46. *Чориев А.* Инсон фалсафаси. (2-китоб). – Т.: «Chinor» ENK, 2002.
47. *Ғозиев Э.Ғ.* Ижтимоий психология. Т.: «Ношир», 2009.
48. *Ғозиев Э.Ғ.* Социал психология. – Т.: «Ношир», 2012.
49. *Ғозиев Э.Ғ.* Касб психологияси. – Т.: ТДАУ, 2003.
50. *Файзуллаев О.* Фалсафа ва фан методологияси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2007.
51. Фалсафа: қомусий лугат. – Т.: «Шарқ», 2007.
52. Фалсафа: энциклопедик лугат. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2010.
53. Энциклопедик лугат. – Т.: «Шарқ», 2001.
54. *Юсупов Э., Юсупов У.* Оила – маънавият булоғи. – Т.: «ЎАЖБНТ» маркази, 2003.
55. *Юсупов Э.* Фидойи инсонлардан бири. – Т.: «Университет», 2000.
56. *Юсупов Э.* Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.: «Университет», 1998.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Педагогик социология илмий билишнинг йўналиши сифатида	6
Социологик-педагогик изланиш ва социал тарбия	23
Ижтимоийлашув – социал-педагогик ҳодиса сифатида	46
Шахснинг ижтимоийлашув омиллари	77
Педагогик социологиянинг муомаладаги тушунчалари	113
Оила педагогик социологияни ўрганиш объекти сифатида	142
Боланинг ҳаёт фаолиятида микромуҳит – микрорайон.....	179
Педагогик жамоани таҳлил қилиш.....	196
Педагогик усул	203
Хулоса	223
Илова	226
Фойдаланилган адабиётлар.....	244

Фарҳод Раҳимжонович Абдурахмонов

**ПЕДАГОГИК
СОЦИОЛОГИЯ**

«NOSHIR»–ТОШКЕНТ–2015

Муҳаррир	<i>Л. Игамова</i>
Техник муҳаррир	<i>Д. Мамадалиева</i>
Бадий муҳаррир	<i>Ш. Одилов</i>
Мусахҳих	<i>С. Сафаева</i>
Саҳифаловчи	<i>А. Қўнишев</i>

Нашриёт лицензияси АІ № 200, 28. 08. 2011-й.
Босишга рухсат этилди 05. 02. 2015. Бичими 60 × 84 ¹/₁₆
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет қоғози.
Офсет босма усулида чоп этилди. Шартли б. т. 15,5.
Адади 300 нусха. Буюртма № 1.

«NOSHIR» Ўзбекистон–Германия қўшма
корхонаси нашриёти.
100020, Тошкент ш., Лангар қўчаси, 78.

«NOSHIR» Ўзбекистон–Германия қўшма
корхонаси босмахонасида чоп этилди.
100020, Тошкент ш., Лангар қўчаси, 78.

Абдурахмонов Фарҳод Раҳимҷонович –
фалсафа фанлари доктори, профессор.
1955 йил 27 августда Тошкент шаҳрида
туғилган. 1977 йилда Тошкент давлат
университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий
университети)нинг психология бўлимини
тамомлаган. 1995 йилда “Ўзбекистон
Республикасининг мустақиллик шароитида
миллий манфаатлар муаммолари” мавзусида
докторлик илмий даражасини ҳимоя қилган.

Илмий йўналишлари – бу ижтимоий фалсафа, ҳуқуқ
фалсафаси, социология, психология тармоқлари ҳисобланади.
Унинг бу йўналишларда чоп этилган 200 га яқин илмий
ишлари мавжуддир. “Мустақиллик ва миллий манфаатлар”
(1994), “Миллий манфаатлар ва миллий бирлик туйғуси” (1993),
“Социология”. Маърузалар курси (2000), “Фалсафага янгича
ёндашиш давр талаби” (1998), “Маънавий камолот – мустақил
тараққиётимизнинг асосий омили” (1999) “Социология фан
сифатида” (2007) “Социология”. Услубий қўлланма. (2008),
“Ижтимоий бошқарув тизимининг тадбири ва давлатнинг
шаклланиши” (2004) “Фалсафа”. Услубий қўлланма (2010),
“Фалсафа фанидан семинар машғулотлари ўтказиш
учун методик қўлланма” (2010), “Дин психологияси” (2011),
“Фалсафа, миллий ғоя ва фан методологияси”. Тадқиқотчилар
учун методик қўлланма (2011), “Қадимги Шарқда психологик
фикрлар тараққиёти” (2012), “Фалсафа, миллий ғоя ва фан
методологияси” (2012), “Ўзингни бил, ўзингни англа”.
Психологик тестлар тўплами (2013), “Олий таълим
педагогикаси” (2014) ва шу каби кўплаб илмий, фалсафий,
социологик ва психологик мавзудаги асарларни нашр эттирган.

ISBN 978-9943-446-62-5

9 789943 446625